

«Η νομισματοκοπία στην Κρήτη κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο
(67 π.Χ.-161 μ.Χ.)»

Μεταπτυχιακό δίπλωμα ειδίκευσης στην Κλασική Αρχαιολογία

ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ

Μεταπτυχιακός Φοιτητής
Κατεύθυνση Κλασική Αρχαιολογία
Α.Μ. 430

Δραπανιάς Κισάμου
Δήμου Μηθύμνης
73400 Κίσαμος Χανίων.
Τηλ. 28220 31369
Κιν. 6972258797
Ηλ. Ταχυδρ: drapaniabeach@yahoo. gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:

Πρόλογος:.....	1
1. Εισαγωγή (Ιστορία της έρευνας):.....	3
2. Ρωμαϊκή Κρήτη-Ιστορικό πλαίσιο:.....	8
3. Συνοπτική ματιά στη νομισματική Ιστορία της Κρήτης πριν από τη Ρωμαϊκή εποχή:.....	19
4. Η Ρωμαϊκή Επαρχιακή νομισματοκοπία:.....	25
5. Κρητικά Νομίσματα χρόνων δημοκρατίας (Res Publica) 67-31 π.Χ.:.....	32
5.1. Τετράδραγμα Γόρτυνας επί Μετέλλου:.....	33
5.2. Κοινές νομισματικές εκδόσεις Κρήτης και Κυρηναϊκής:.....	37
Κεφαλή Ρώμης-μέλισσα:.....	38
Κρήτη-Λιβύη:.....	39
Τα νομίσματα του L. Lollius:.....	39
Τα νομίσματα του Crassus:.....	42
Η Κυρηναϊκή μετά το 34 π.Χ.:.....	44
5.3. Χάλκινες κοπές της Κνωσού:.....	46
5.4. Αργυρά Τετράδραγμα με το όνομα του Κρητάρχη Κύδαντα:.....	49
6. Κρητικά Νομίσματα επί ηγεμονίας (Imperium) 31 π.Χ.-161 π.Χ.:...51	
6.1. Εκδότριες αρχές:.....	51
Κοινό Κρητών-Γόρτυνα:.....	51
Κνωσός:.....	55
Κυδωνία:.....	59
Λάππα:.....	60
Άλλες πόλεις:.....	60
6.1.2. Νομίσματα με το όνομα Ρωμαίων επαρχιακών διοικητών-ανθυπάτων:.....	61
6.2. Εικονογραφία:.....	63
I) Μυθολογικά ή θρησκευτικά θέματα:.....	63
II) Θέματα σχετικά με τον αυτοκράτορα και τη Ρώμη:	65
6.3 Δυναστεία Ιουλίων-Κλαυδίων: 31 π.Χ.-68 μ.Χ.:.....	66
Α) Νομίσματα με μυθολογικά ή θρησκευτικά θέματα:.....	66
Επί Οκταβιανού-Αυγούστου (Κνωσός):	66

Επί Αυγούστου-Νέρωνα (Κυδωνία):	66
Επί Αυγούστου-Τιβερίου (Λάππα):.....	68
Επί Καλιγούλα (Ιεράπυτνα):.....	68
Επί Κλαυδίου- Νέρωνα (Κοινό Κρητών):.....	69
B) Νομίσματα με θέματα Ρωμαϊκού χαρακτήρα:.....	70
Αύγουστος-Τιβέριος (Κνωσός):.....	70
Αργυρά Κρητικά νομίσματα (Τιβέριος):.....	71
Αργυρά νομίσματα Γόρτυνας - Κοινού Κρητών (Καλιγούλας-Κλαύδιος):.....	73
Σειρά Χάλκινων νομισμάτων: Καλιγούλας και Γερμανικός:.....	75
Δυναστικά θέματα (Κλαύδιος-Νέρων):.....	76
Πιθανές εσφαλμένες ταυτίσεις:.....	79
6.4. Δυναστεία Φλαβίων: 69 -96 μ.Χ.:.....	81
A) Νομίσματα με μυθολογικά- θρησκευτικά θέματα:.....	81
Κοινό Κρητών:.....	81
Κυδωνία:.....	84
Λάππα:.....	84
B) Νομίσματα με θέματα Ρωμαϊκού χαρακτήρα:.....	85
Divus Augustus:.....	85
Σεβαστή Αφθονία:.....	85
Δυναστικοί –αυτοκρατορικοί τύποι:.....	86
6.5.:Δυναστεία υιοθετημένων Αυτοκρατόρων-Αντωνίνοι: 96-161	
μ.Χ.:.....	88
A) Νομίσματα με μυθολογικά-θρησκευτικά θέματα:.....	88
Κοινό Κρητών:.....	88
Κυδωνία:.....	94
Λάππα:.....	94
B) Νομίσματα με θέματα Ρωμαϊκού χαρακτήρα:.....	95
7. Ανασκαφικά ευρήματα- κυκλοφορία νομισμάτων:.....	97
Κνωσός:.....	97
Ανασκαφές «Ανεξερευνήτης Οικίας»:.....	98
Ανασκαφές «Βασιλικής οδού»:.....	98
Ανασκαφές Ιερού της Δήμητρας:.....	99
Γόρτυνα:.....	100
Ιδαίον Άντρο:.....	101

Ελεύθερνα:.....	102
Ανατολική Κρήτη:.....	102
Δυτική Κρήτη (Κυδωνία-Κίσσαμος):.....	104
Εκτός Κρήτης:.....	110
Αρχαία Αγορά των Αθηνών:.....	110
7.1 Θησαυροί:.....	111
Περίοδος Ρωμαϊκής Δημοκρατίας (67-31 π.Χ.):.....	111
Αυτοκρατορική περίοδος (1 ^{ος} -3 ^{ος} αι. μ.Χ.):.....	114
7.2.Το τέλος της Κρητικής νομισματοκοπίας:.....	116
8. Οι Σχέσεις της Κρήτης με τους Ρωμαίους Αυτοκράτορες:.....	118
Αυτοκρατορική λατρεία:.....	119
Επιγραφές-Μνημεία-Ανδριάντες:.....	120
9. Οικονομία-συναλλαγές στη Ρωμαϊκή Κρήτη:.....	125
10. Επίλογος-Συμπεράσματα:.....	131
Βιβλιογραφία:.....	136

Κατάλογος:.....	146
Περίοδος Res Publica (67-31 π.Χ.):.....	146
Τετράδραγμα Μετέλλου:.....	146
Κυρηναϊκή και Κρήτη:.....	146
Χάλκινες κοπές Κνωσού, 40-30 π.Χ.:.....	149
Αυτοκρατορική περίοδος: 31 π.Χ.-161 μ.Χ.:.....	152
Οκταβιανός Αύγουστος: (31 π.Χ.-14 μ.Χ.):.....	152
Τιβέριος: (14 μ.Χ.-37 μ.Χ.):.....	155
Γάιος Καλιγούλας (37-41 μ.Χ.):.....	159
Κλαύδιος (41-54 μ.Χ.):.....	163
Νέρων (54-68 μ.Χ.):.....	166
Δυναστεία Φλαβίων (69-96 μ.Χ.):.....	169
Βεσπασιανός : (69-79 μ.Χ.):.....	169
Τίτος: (79-81 μ.Χ.):.....	172
Δομιτιανός: (81-96 μ.Χ.):.....	172
Υιοθετημένοι Αυτοκράτορες-Αντωνίνοι (96 μ.Χ.-161 μ.Χ.):.....	177

Τραϊανός: (98-117 μ.Χ.):.....	177
Αδριανός: (117-138 μ.Χ.):.....	182
Αντωνίνος Ευσεβής: (138-161 μ.Χ.):.....	186
Συντομογραφίες Καταλόγου:.....	192
Συντομογραφίες:.....	193-199
Παράρτημα-Πίνακες:.....	200
-Εικόνες καταλόγου:.....	ΠΙΝ. 1-31 (εικ. 1-221).
-Έρευνα και ταύτιση αδημοσίευτων νομισμάτων:	
Δυτική Κρήτη (Κυδωνία-Κίσσαμος)	
Ανασκαφικά ευρήματα:.....	ΠΙΝ. 32-38 (εικ. 222-239).

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ:
«Ο ΑΡΧΑΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ»**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΔΙΠΛΩΜΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ
ΘΕΜΑ:**

**«Η νομισματοκοπία στην Κρήτη κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο
(67 π.Χ.-161 μ.Χ.)»**

ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ

**ΕΠΟΠΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ: ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ ΠΑΥΛΙΝΑ
ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ
ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ**

ΡΕΘΥΜΝΟ 2008

ΠΡΟΛΟΓΟΣ:

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να μελετηθεί η νομισματοκοπία της Κρήτης, ως επαρχίας κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, σε σχέση με την ιστορική φυσιολογία του νησιού, κατά τη μετάβαση σε μία νέα πολιτική πραγματικότητα. Από την περίοδο της αυτονομίας στο Ρωμαϊκό Imperium.

Στην εισαγωγή παρουσιάζεται γενικά η ιστορία της έρευνας πάνω στο αντικείμενο. Στο πρώτο κεφάλαιο παρατίθεται το ιστορικό πλαίσιο των σχέσεων της Ρώμης με την Κρήτη, ώστε να γίνει κατανοητό πως φτάσαμε στη Ρωμαϊκή κατάκτηση (69-67 π.Χ.). Για το σκοπό αυτό χρειάζεται να εξεταστούν κάποιες όψεις της Κρητικής ιστορίας πριν από τη Ρωμαϊκή περίοδο.

Εν συνεχεία γίνεται σύντομη αναφορά στην Κρητική νομισματοκοπία πριν από τα Ρωμαϊκά χρόνια, ώστε να φανεί τι προηγήθηκε. Ακολούθως, συνοπτικά αναλύεται το πολυδιάστατο φαινόμενο της Ρωμαϊκής επαρχιακής νομισματοκοπίας, ώστε να δοθεί ένα θεωρητικό πλαίσιο.

Στο κυρίως θέμα πραγματοποιείται χρονολογική κατηγοριοποίηση μεταξύ των Κρητικών νομισμάτων εποχής Δημοκρατίας (67-31 π.Χ.) και Ηγεμονίας (31 π.Χ.-161 μ.Χ. από τον Αύγουστο μέχρι τον Αντωνίνο τον Ευσεβή), με έμφαση στις εκδότριες αρχές και στην εικονογραφία των νομισμάτων.

Ζητούμενο είναι μέσω της μελέτης της εικονογραφίας των νομισμάτων να εξεταστεί η σχέση της Κρήτης με τον εκάστοτε αυτοκράτορα στα πλαίσια δυναστειών, καθώς προβάλλεται ιδιαίτερα η αυτοκρατορική εικόνα, και η ιδεολογία της Ρώμης. Ποια είναι τα κριτήρια επιλογής τύπων από τις εκδότριες αρχές; Ποιοι αποφάσιζαν για τους τύπους αυτούς; Επιχειρείται σύγκριση στη θεματογραφία με τα αντίστοιχα αυτοκρατορικά νομίσματα της Ρώμης. Αυτή η σύγκριση θα μας δείξει κατά πόσο η Κρητική νομισματοκοπία διατηρούσε μία σχετική αυτονομία και κατά πόσο δεχόταν τα πρότυπα της Ρώμης. Έτσι θα διαπιστωθεί σε πιο βαθμό εισχώρησαν στην Κρήτη τα Ρωμαϊκά σύμβολα και οι θεσμοί, και κατά πόσο διατηρήθηκαν τα τοπικά έθιμα και οι λατρείες.

Παράλληλα με την εικονογραφία εξετάζονται και άλλα στοιχεία, όπως οι εκδότριες αρχές (πόλεις-Κοινό Κρητών), οι επιγραφές των νομισμάτων, η μετρολογία τους (βάρος-διαστάσεις-αξία υποδιαίρεσης) και η κυκλοφορία τους, για την οποία μας πληροφορούν κυρίως τα ανασκαφικά δεδομένα και οι θησαυροί. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα ποσοτικά στοιχεία, για να γίνει αντιληπτό το μέγεθος της

παραγωγής νομισμάτων στην Ρωμαϊκή Κρήτη. Η καλλιτεχνική ποιότητα ποικίλει, από άψογα, εκλεπτυσμένα νομίσματα μέχρι άκομψα και άτεχνα, δείγμα ποικιλίας καλλιτεχνών.

Ένα άλλο ζήτημα είναι η ερμηνεία της παύσης της Κρητικής νομισματοκοπίας, καθώς και των αυξομειώσεων της παραγωγής, στα χρονικά πλαίσια συγκεκριμένων αυτοκρατόρων.

Συμπληρωματικά με τα νομίσματα, θα γίνουν αναφορές στη σχέση των Κρητών με τους Ρωμαίους αυτοκράτορες, με βάση επιγραφές και άλλα έργα τέχνης. Επίσης, θα εξεταστούν πτυχές της οικονομίας της περιόδου ώστε να φανεί η οικονομική αξία των νομισμάτων που μελετήθηκαν.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας παρατίθεται αναλυτικός περιγραφικός κατάλογος των νομισμάτων, πίνακες εικόνων και σχεδιαγράμματα. Στην παρουσίαση των νομισμάτων στον κατάλογο ακολουθείται χρονολογική σειρά.

Επίσης παρέχονται φωτογραφίες αδημοσίευτων νομισμάτων κατόπιν άδειας μελέτης από την ΚΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών-Κλασικών Αρχαιοτήτων (Δυτικής Κρήτης), ώστε να γνωστοποιηθούν νέα στοιχεία, εντός του κεφαλαίου «Ανασκαφικά ευρήματα».

Σ' αυτό το σημείο ευχαριστίες οφείλονται: α) πρωτίστως στους υπεύθυνους καθηγητές της τριμελούς επιτροπής, την επιβλέπουσα κ. Παυλίνα Καραναστάση, αλλά και τους κ. Σταμπολίδη Νικόλαο και κ. Παναγοπούλου Αικατερίνη, για τη στήριξή τους στην επιλογή του θέματος ως Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης και για τις χρήσιμες συμβουλές τους στην πορεία της έρευνας, β) στους υπεύθυνους στην Εφορεία Προϊστορικών-Κλασικών Αρχαιοτήτων Χανίων για τη θετική αντιμετώπιση τους στο αίτημα για μελέτη αδημοσίευτου υλικού, συγκεκριμένα την προϊσταμένη κ. Μαρία Βλαζάκη, τους αρχαιολόγους κ. Μαρία Σκόρδου, κ. Νεκτάριο Πατεράκη, τις συντηρήτριες κ. Άννα Μυλωνά, κ. Πηνελόπη Μαυρεδάκη, και στους φύλακες των Μουσείων, γ) στους αρμόδιους στις βιβλιοθήκες του νομισματικού Μουσείου Αθηνών και της Πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης Ρεθύμνου για τη βοήθειά τους. Χρήσιμες στάθηκαν και οι συζητήσεις με καθηγητές του τμήματος Φιλολογίας, τους κ. Νίκο Λίτινα και κ. Ιωάννη Τζιφόπουλο καθώς και Ιστορίας-Αρχαιολογίας κ. Αντώνη Κοτσώνα, κ. Η. Κουλακιώτη, κ. Ηλία Σβέρκο, κ. Νίκη Τσατσάκη, κ. Ι. Τζαχίλη. Τέλος, οφείλονται ευχαριστίες σε όλους όσους με στήριξαν ηθικά και πρακτικά στην ερευνητική αυτή προσπάθεια με κάθε τρόπο, κυρίως βέβαια στην οικογένειά μου αλλά και σε συμφοιτητές μου.

1. Εισαγωγή

(Ιστορία της έρευνας):

Για τη νομισματοκοπία της Κρήτης αποκλειστικά στα Ρωμαϊκά χρόνια δεν έχει γραφτεί μία συγκεντρωτική μονογραφία, αλλά υπάρχουν αρκετά άρθρα και επιμέρους μελέτες.

Βασικό παραμένει το έργο του Ι. Σβορώνου, “*Numismatique de la Crête ancienne*”, Macon 1890, ως κατάλογος των αρχαίων νομισμάτων της Κρήτης, ανά πόλη έκδοσης, όπου συμπεριλαμβάνονται και τα νομίσματα της Ρωμαϊκής περιόδου (κυρίως πιν. xxxii-xxxv). Αποτελεί την πρώτη συνολική πραγμάτευση της Κρητικής νομισματοκοπίας και αφετηρία για κάθε περαιτέρω έρευνα. Επίσης μικρός αριθμός νομισμάτων Ρωμαϊκής περιόδου που κόπηκαν στην Κρήτη συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο του Βρετανικού Μουσείου (Wroth, *B.M.C.: Crete and the Aegean Islands*, London 1886, pl. 1). Αντίθετα, το έργο του G. Le Rider, “*Monnaies crétoises du Ve au Ier siècle av. J.-C.*” Paris 1966, μελετάει διεξοδικά τα αυτόνομα Κρητικά νομίσματα 5^{ου} -1^{ου} αι. π.Χ., χωρίς να επιχειρείται αναλυτική αναφορά στην Ρωμαϊκή περίοδο.

Στην μελέτη της νομισματικής ιστορίας της Κρήτης κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο συνέβαλλαν μεταξύ άλλων, άρθρα σε Πρακτικά συνεδρίων¹, άρθρα σε νομισματικά και αρχαιολογικά περιοδικά², κεφάλαια σε δημοσιεύσεις ανασκαφών³ και σε Καταλόγους νομισμάτων Μουσείων⁴.

¹ Price M., “Elephants in Crete? New light on a Cistophorus of Caligula”. *Πεπραγμένα Γ’ Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1973-75, 279-285; Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., «Ο Ρωμαϊκός προπαγανδισμός στη νομισματοκοπία της Κρήτης», *Πεπραγμένα Ζ’ διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου*, Ρέθυμνο 1995, σ. 513-522; Metenidis N., “Artemis Ephesia: the political significance of the Metellus coins”, στο *Post-Minoan Crete*, London 1998. p. 117-122. Καθοριστική ήταν η συμβολή του συνεδρίου *Creta Romana e Protobizantina*, Ηράκλειο 2000 (Padova 2004), θέτοντας προβληματισμούς για περαιτέρω έρευνα, μέσα από άρθρα των νομισματολόγων: Οικονομίδου Μ., «Η Κρητική νομισματοκοπία στα Ρωμαϊκά χρόνια: Τύποι-Συμβολισμός», 165-170; Μετενίδη Ν., «Από τη δραχμή στο δηνάριο: Βάση και μετάβαση του Κρητικού νομισματικού συστήματος», 171-179; Garraffo S., “Problemi della circolazione monetaria a Gortina in Età Romana e Protobizantina”, 181-192; Σιδηρόπουλου Κλ., «Νομισματική ιστορία της Ρωμαϊκής και Πρωτοβυζαντινής Κρήτης.», 193-223.

² Chapman A., “Some first century B.C. bronze coins of Knossos”, *NC* 1968, 13-26; Amandry M., “Les Duoviri Capito et Cytherus a Cnossos”, *BCH* 101, 1977, 241-247.; Price M., “Crete, Cyrene and Dio

Πρωτοπόρος στην μελέτη της νομισματοκοπίας των ελληνικών πόλεων επί Ρωμαϊοκρατίας ήταν ο Ελβετός F. Imhoof-Blumer, που μαζί με τον Βρετανό P. Gardner εξέδωσαν το σημαντικό έργο: “Numismatic commentary on Pausanias” στο *Journal of Hellenic Studies* του 1886. Εκεί, περιγράφονται τα νομίσματα ελληνικών πόλεων που επισκέφτηκε ο Πausanias τον 2^ο αι. μ.Χ. και μέσω της περιγραφής του περιηγητή ταυτίζονται συγκεκριμένα μνημεία που εικονίζονται στα νομίσματα αυτά.

Αργότερα, το έργο του M. Grant, “*From Imperium to Auctoritas*” Cambridge 1946, συνέβαλλε αποφασιστικά στην κατηγοριοποίηση των νομισμάτων των Ρωμαϊκών επαρχιών κατά την περίοδο του Αυγούστου. Πλέον έχει σε αρκετά σημεία αναθεωρηθεί, αλλά παραμένει σημαντικό όσον αφορά την ιστορία της έρευνας. Μέχρι τότε το ενδιαφέρον στρεφόταν κυρίως στα Ρωμαϊκά αυτοκρατορικά νομίσματα (Roman Imperial coins)⁵, τα οποία κόβονταν κυρίως στα νομισματοκοπεία της Ρώμης και της Λυών και θεωρούνταν αυξημένης καλλιτεχνικής αξίας, σε σχέση με τα λιγότερο εκλεπτυσμένα, κυρίως χάλκινα επαρχιακά.

Οι αναλυτικοί κατάλογοι των Ρωμαϊκών επαρχιακών νομισμάτων (*Roman Provincial Coinage*), ξεκίνησαν να εκδίδονται το 1992, από τους A. Burnett, M. Amandry, P. Ripolles (*RPC I-εποχή Ιουλίων-Κλαυδίων*), συνεχίστηκαν το 1999 από τους A. Burnett, M. Amandry-I. Carradice (*RPC II-εποχή Φλαβίων*) και το έργο

LII.30.9.”, *INJ* 1982-3, 118-127; Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., «Τα νομίσματα του Ιδαίου Άντρου», *AE* 2003, 1-64;

³ Di Vita A., “Monete” *Gortina I* 1988, 153-163. Garraffo S., “Monete” *Gortina II*, 1997, 77-110. Garraffo S., “Monete”, *Gortina V.3*, 2001, 655-720. Jackson A., “The Coins” στο Coldstream J.N. (ed.), *Knossos, the Sanctuary of Demeter*, London: British School at Athens 1973, 99-113.; Ashton R.H.J., “Some Knossian coins of Augustus”, *ABSA* 70, 1975, 7-9.; Ashton R.H.J., “Some Knossian coins of Tiberius”, *NC* 1973, 40-43.; Ashton R.H.J., “Knossos Royal Road South 1971 and 1972 Excavations: The coins” *ABSA* 84, 1989, 49-60.; Price M. J., “The coins” στο Sackett L.H. (ed.), *Knossos: from Greek city to Roman colony, excavations at the Unexplored Mansion II*, British School at Athens, London 1992, 323-331.

⁴ Burnett A.M.-Amandry M.-Ripolles P.P., *Roman Provincial Coinage Volume I*, London-Paris 1992, (Cyrenaica and Crete), p. 216-243 pl. 51-58, n. 901-1039. Burnett A.M.-Amandry M.-Carradice I., *Roman Provincial Coinage Volume II*, London-Paris 1999 (Crete), p. 48-54 pl. 1-4, n. 1-57. Επίσης *SNG Copenhagen*, Royal collection of coins and medals, Danish Nat. Museum, Copenhagen 1942-1979, n. 566-591.

⁵ Mattingly H.-Sydenham M.A., *The Roman Imperial Coinage*, London 1923; Mattingly H., *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, London 1923; Robertson Anne S., *Roman Imperial Coins, in the Hunter Coin Cabinet*, University of Glasgow, 1962.

σταδιακά επεκτείνεται. Βρίσκεται υπό έκδοση ο τόμος *RPC III*, που εξετάζει επαρχιακά νομισματοκοπεία εποχής Νέρβα-Τραϊανού-Αδριανού. Μετά την ολοκλήρωσή της η σειρά πρόκειται να είναι δεκάτομη, περιλαμβάνοντας όλους τους αυτοκράτορες μέχρι τα τέλη του 3^{ου} αι. μ.Χ. Για λόγους ευκολίας πρόσβασης στο υλικό η σειρά δημοσιεύεται πλέον στο διαδίκτυο (*RPC IV*-περίοδος Αντωνίων/<http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/>).

Η συμβολή του διαδικτύου είναι καθοριστική για τον μελετητή νομισμάτων στην αναζήτηση έγχρωμων εικόνων καλής ανάλυσης-ευκρίνειας.

Γενικότερα για τη νομισματοκοπία στον κυρίως Ελλαδικό χώρο επί ρωμαιοκρατίας έχουν γραφτεί αρκετές μονογραφίες ⁶. Επίσης σημαντικές μελέτες έχουν εκπονηθεί για την νομισματοκοπία των ελληνικών πόλεων της Μικράς Ασίας και της Αλεξάνδρειας της Αιγύπτου κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. ⁷

⁶ -Νικόπολη: (Οικονομίδου Μ., *Η νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*, Αθήνα 1975).

-Σπάρτη κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο: (S. Grunauer von Hoerschelmann, *Die Münzprägung der Lakedaimonier*, Berlin 1978);

-Κόρινθο: (Amandry M., "Le monnayage des duovirs Corinthiens", *BCH supplément 15*, Paris, 1988).

-Θεσσαλονίκη: (Touratsoglou I., *Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit: 31/31 v. Chr. bis 268 n. Chr.*, Berlin, 1988).

-Έδεσσα: (E. Papaefthymiou, *Edessa en Macédoine. Étude Historique et Numismatique* (Thèse de Doctorat, Université de Paris IV Sorbonne, 1994)

-Δίον: (Κρεμύδη-Σισιλιάνου Σ., *Η νομισματοκοπία της Ρωμαϊκής αποικίας του Δίου*, Αθήνα 1996).

⁷ Για νομίσματα της Μ. Ασίας βλ. ενδεικτικά: Bellinger A. R., *Troy: The Coins* (Supplementary monograph 2. Excavations conducted by the University of Cincinnati, 1932-1938).

Franke P. R., *Kleinasien zur Römerzeit. Griechisches Leben im Spiegel der Münzen*. Munich 1968.

Franke P. R. and Nollé M. K., *Die Homonoia-Münzen Kleinasien und der thrakischen Randgebiete. I. Katalog*. Saarbrücken 1997.

Kraft K., *Das System der kaiserzeitlichen Münzprägung in Kleinasien. Materialien und Entwürfe*. Berlin 1972).

Aulock H. von, *Münzen und Städte Lykaoniens*, Tübingen 1976; — *Münzen und Städte Pisidiens I-II*, 1977-79, —, *Münzen und Städte Phrygiens I-II*, 1980-87.

S. Schultz, *Die Münzprägung von Magnesia am Mäander in der römischen Kaiserzeit* (Hildesheim, 1975).

MacDonald D.J., *Greek and Roman Coins from Aphrodisias*, London 1976.

Harl K. W., *Civic Coins and Civic Politics in the Roman East A.D. 180–275*. Berkeley: University of California Press, 1987.

Για την Αλεξάνδρεια βλ. Milne J.G., *Catalogue of Alexandrian coins*, Oxford, Ashmolean Museum, 1933 και Christiansen E., *The Roman coins of Alexandria*, Aarhus 1988.

Για τις επισημάνσεις (μικρά πρόσθετα σφραγίσματα) στα Ρωμαϊκά επαρχιακά νομίσματα βασική είναι η μονογραφία του Howgego C. J., *Greek imperial countermarks: studies in the provincial coinage of the Roman Empire*, London, 1985. Οι επισημάνσεις εφαρμόζονταν από τις εκδότριες αρχές σε διάφορες περιπτώσεις:

i) Για να επικυρωθεί η αξία ενός νομίσματος, όταν άλλαζε ο σταθμητικός κανόνας, ή όταν το νόμισμα ήταν φθαρμένο, ή για να εξισωθούν ξένα νομίσματα με τα τοπικά ή παλιές με νέες εκδόσεις, ii) για να προστεθούν νέοι τίτλοι-πράξεις του αυτοκράτορα ή αλλαγή status μίας πόλης, iii) για να κυκλοφορήσει εκ νέου το νόμισμα κατόπιν *damnatio memoriae* ανεπιθύμητων αυτοκρατόρων (π.χ. επί Νέρωνα) είτε για να αποσυρθεί οριστικά από την κυκλοφορία και να ακυρωθεί, iv) για να παραχθεί νόμισμα σε πόλεις που δεν διέθεταν δικό τους, ως εναλλακτική μέθοδος της επικοπής ή v) για να ρυθμιστεί το υπάρχον νόμισμα σε περιόδους που η πόλη δεν έκοψε νέο κυρίως για την παροχή νομίσματος στο στρατό. Η διακίνηση των «αστικών» νομισμάτων (civic) από πόλη σε πόλη, δίνει πληροφορίες για τη μετακίνηση στρατευμάτων.

Τέλος, πρόσφατα κυκλοφόρησε ο σημαντικός συλλογικός τόμος των: Howgego C., Heuchert, V., and Burnett, A. (eds.) *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford, 2005⁸. Το στοιχείο που τονίζεται ιδιαίτερα στα άρθρα αυτά είναι η προσπάθεια διατήρησης της «ταυτότητας» π.χ. εθνικής, πολιτιστικής, θρησκευτικής κ.α. κάθε επαρχίας του Ρωμαϊκού κράτους, μέσω της νομισματοκοπίας.

⁸ Βλ. *Bryn Mawr Classical Review* 2006.08.33, Reviewed by John Aveline, University of Calgary. Περιλαμβάνει τα εξής 16 Κεφάλαια: Howgego, "Coinage and Identity in the Roman Provinces". Williamson, "Aspects of Identity". Heuchert, "The Chronological Development of Roman Provincial Coin Iconography". Weiss, "The Cities and their Money". Williams, "Coinage and Identity in Pre-conquest Britain: 50 BC - 50 AD". Ripollès, "Coinage and Identity in the Roman Provinces: Spain". Kremydi-Sicilianou, "'Belonging' to Rome, 'Remaining' Greek: Coinage and Identity in Roman Macedonia". Peter, "Religious-Cultural Identity in Thrace and Moesia Inferior". Price, "Local Mythologies in the Greek East". Klose, "Festivals and Games in the Cities of the East during the Roman Empire". Weisser, "Pergamum as Paradigm". Butcher, "Information, Legitimation, or Self-Legitimation? Popular and Elite Designs on the Coin Types of Syria". Kushnir-Stein, "City Eras on Palestinian Coinage". Goodman, "Coinage and Identity: The Jewish Evidence". Geissen, "The Nome Coins of Roman Egypt". Burnett, "The Roman West and the Roman East".

Είναι εμφανές ότι το ενδιαφέρον των μελετητών για τα Ρωμαϊκά επαρχιακά νομίσματα αυξάνεται σταθερά, αποτελώντας γόνιμο πεδίο έρευνας νομισματολόγων και αρχαιολόγων.

2. Ρωμαϊκή Κρήτη-Ιστορικό πλαίσιο:

Η Κρήτη φημίζεται κυρίως για τον Μινωικό της πολιτισμό ειδικά κατά την περίοδο ακμής των Ανακτόρων (2000-1200 π.Χ.) και στη συνέχεια παρουσιάζει αξιόλογη καλλιτεχνική ανάπτυξη στα Γεωμετρικά, τα Αρχαϊκά, τα Ελληνιστικά και τα Ρωμαϊκά χρόνια. Η Μινωική τέχνη άφησε έντονη τη σφραγίδα της στην Κρήτη και κατά τις μεταγενέστερες εποχές, μαζί με επιδράσεις από την τέχνη της Ανατολής, π.χ. της Αιγύπτου της Συρίας της Κύπρου αλλά και της Αττικής-κεντρικής Ελλάδας κατά τον 9^ο-7^ο αι. π.Χ.⁹

Σύμφωνα με τον Όμηρο, η Κρήτη είναι γνωστή ως ἡ ἑκατόμπολις¹⁰. Είχε αναπτυχθεί έντονα ο θεσμός της πόλης-κράτους. Το πολίτευμα της Κρήτης χαρακτηρίζεται ως αριστοκρατικό, έχοντας κοινά στοιχεία με τους θεσμούς της δωρικής Σπάρτης¹¹. Η Κρητική Πολιτεία άσκησε μεγάλη επίδραση στους φιλοσόφους του 4^{ου} αι. π.Χ., τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη¹². Ένας τομέας για τον οποίον η Κρήτη φημιζόταν στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο ήταν οι γραπτοί νόμοι της και η απονομή δικαιοσύνης, με σπουδαιότερο παράδειγμα τον Κώδικα της Γόρτυνας του α' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ.¹³

⁹ Για την εποχή του χαλκού στην Κρήτη βλ. Σακελλαράκης Ι.-Σακελλαράκη Ε., «Νεολιθική και Μινωική Κρήτη» στο Παναγιωτάκης Ν. (επ.), *Κρήτη Ιστορία και πολιτισμός*, Ηράκλειο 1987, κυρίως 46-130, Hölscher T., *Κλασική Αρχαιολογία*, Θεσσαλονίκη 2005, 141-153. Για την εποχή του Σιδήρου βλ. Λεμπέση Α., «Η Κρητών Πολιτεία (1100-300 π.Χ.)», στο Παναγιωτάκης Ν., ό.π. κυρίως 133-164. Boardman J., «Crete» *CAH III*, Cambridge 1982, 222 κ.ε. Για την τέχνη βλ. ενδεικτικά: Coldstream J., *Γεωμετρική Ελλάδα*, Αθήνα 1997, 65-68, 92-94, σημ. 28, 131-140, Willetts R.F., *The civilization of ancient Crete*, London 1977, κυρίως 191-197.

¹⁰ Όμηρ. *Ιλιάδα*, Β. 649 (ἡ ἑκατόμπολις), Όμηρ. *Οδύσσεια*, τ. 174 (ἡ ἐνενηκοντάπολις).

¹¹ Βλ. Willetts R., *Aristocratic society in ancient Crete*, London 1955, 103-191, κυρίως 152-165. Παναγόπουλος Α., *Πλάτων και Κρήτη*, Αθήνα 1981, κυρίως 82 κ.ε., του ιδίου, *Αριστοτέλης και Κρήτη*, Αθήνα 1995, κυρίως 20-25. Perlman P., One Hundred-City Crete and the "Cretan Politeia", *Classical Philology* 87, αρ.3, 1992, 193-205; Gehrke H.J., "Die soziale und politische Ordnung Kretas in der archaischen und klassischen Zeit", *Klio* 79, 1997, 26-68; Kirsten E., *Das dorische Kreta*, Chicago 1986, 71 κ.ε.

¹² Πλάτων, *Νομ.* 624^Α και διάσπαρτα, *Αριστ. Πολιτ.* 1271b-1272b.

¹³ Willetts R.F., "The Law Code of Gortyn", *Kadmos Suppl. I*, Berlin 1967. Willetts R.F., "Cretan Laws and Society", *CAH III*, Cambridge 1982, 234-248, κυρίως 237-241, Whitley J., "Cretan Laws and Cretan Literacy", *AJA* 101, 1997, 636-661,

Αν και κατά τα Κλασικά χρόνια η Κρήτη βρισκόταν σε σχετική πολιτική απομόνωση από τον υπόλοιπο ελλαδικό κόσμο, κατά την Ελληνιστική περίοδο ανέπτυξε έντονες πολιτικές επαφές, όπως φαίνεται από επιγραφές με διακρατικές συνθήκες και συμμαχίες¹⁴.

Γενικά, η ιστορία της Ελληνιστικής Κρήτης χαρακτηρίζεται από διαρκείς πολέμους μεταξύ των πόλεων της, για τους οποίους μας πληροφορεί ο ιστορικός Πολύβιος (iv. 53.4 κ.ε.), με κορυφαίο τον πόλεμο μεταξύ Κνωσού και Γόρτυνας κατά της Λύττου το 221 π.Χ.¹⁵.

Οι Κρήτες διέθεταν πολεμική εκπαίδευση και απασχολούνταν ως μισθοφόροι σε ξένες δυνάμεις, εξειδικευμένοι ως τοξότες¹⁶. Άλλοτε κατέφευγαν στην πειρατεία, δραστηριότητα για την οποία ήταν ιδιαίτερα γνωστοί. Ενδεικτικά, το 205 π.Χ. ο βασιλιάς της Μακεδονίας Φίλιππος Ε' ενίσχυσε τους Κρήτες πειρατές ώστε να εξασθενήσει το ναυτικό των Ροδίων¹⁷. Κατά την περίοδο 217-201 π.Χ., που ο Φίλιππος Ε' είχε την Κρήτη υπό την «προστασία» του, δεν ξέσπασαν εσωτερικές ταραχές στο νησί, ίσως μάλιστα σ' αυτή την εποχή τοποθετείται η ανασύσταση του «Κοινού των Κρητών»¹⁸.

Η γεωγραφική θέση της Κρήτης την καθιστούσε ανέκαθεν κομβικό σημείο για εμπορικές και στρατιωτικές δραστηριότητες, κάτι που την ευνόησε στα Ελληνιστικά χρόνια. Οι Ρωμαϊκές αρχές διέβλεψαν αυτά τα πλεονεκτήματα και θέλησαν να αυξήσουν την πολιτική τους επιρροή στην Κρήτη, εις βάρος των Μακεδόνων και των Πτολεμαίων. Γι' αυτό επενέβαιναν στις εσωτερικές υποθέσεις των Κρητικών πόλεων, κυρίως ως μεσολαβητές σε εσωτερικές διαμάχες, παρέχοντας διαιτησία, ήδη από τον

¹⁴ Για αναλυτική παρουσίαση των διμερών διπλωματικών συνθηκών μεταξύ Κρητικών πόλεων βλ. Chaniotis A., *Die Verträge zwischen Kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*, Stuttgart 1996, 179-451.

¹⁵ Willetts R.F., ASAC 236. Μικρογιαννάκης Μ., *Η Κρήτη κατά τους Ελληνιστικούς χρόνους*, Αθήνα 1967, 143-161. Chaniotis A., *Verträge*, 36-38, 440-1, 450-1, .

¹⁶ Willetts R.F., ASAC, 246-248, Petropoulou A., *Beiträge zur Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte Kretas in hellenistischer Zeit*, Frankfurt 1985, 15-27.

¹⁷ Για την Κρητική πειρατεία βλ. Willetts R.F. ASAC, 244-245. Petropoulou A., ό.π. 35-45. Chaniotis A., *Verträge*, 40 και Perlman P., "Kretes aei Leistai? The marginalization of Crete in Greek thought and the role of piracy in the outbreak of the first Cretan War", in Gabrielsen, V. et al., eds, *Hellenistic Rhodes, Politics, Culture, and Society*, Aarhus 1999, 132-161.

¹⁸ Chaniotis A., *Verträge*, 38-41, 441-2.

2^ο αι. π.Χ.¹⁹. Επομένως οι Ρωμαίοι ήταν γνώστες των πολιτικών θεμάτων που αφορούσαν την Κρήτη.

Η πρώτη περίπτωση διπλωματικής ανάμειξης της Ρώμης σε Κρητικά ζητήματα συνέβη το 195 π.Χ. όταν οι Ρωμαϊκές αρχές επέβαλλαν στον βασιλιά Νάβι²⁰ της Σπάρτης να εγκαταλείψει τις συμμαχίες του στην Κρήτη, ώστε να μειώσουν την πολιτική του ισχύ²¹.

Λίγο αργότερα, ο πραίτωρας Q. Fabius Labeo²² ήταν ο πρώτος Ρωμαίος αξιωματούχος που στάλθηκε στην Κρήτη, για να διαπραγματευτεί ειρήνευση, μετά από μία επίθεση των Κνωσίων και των Γορτυνίων κατά της Κυδωνίας το 189 π.Χ. Στόχος του ήταν να ελευθερώσει Ρωμαίους και Ιταλούς αιχμαλώτους, αν και μόνο η Γόρτυνα δέχτηκε να τους απελευθερώσει, γεγονός που αποτελεί ένδειξη φιλορωμαϊκής στάσης²³.

Άλλα χαρακτηριστικά παραδείγματα ανάμειξης των Ρωμαίων σε ενδοκρητικές υποθέσεις, είναι περιπτώσεις διαιτησίας το 184 π.Χ., σε σύγκρουσεις μεταξύ Κνωσού-Γόρτυνας και Κυδωνίας-Φαλάσαρνας²⁴. Το 183 π.Χ. ο φιλορωμαίος ηγεμόνας της Περγάμου Ευμένης ΙΙ²⁵ επέβαλε όρους ειρήνευσης στην Κρήτη, συνάπτοντας συνθήκη με τριανταμία Κρητικές πόλεις²⁶.

Επίσης στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ. (115 π.Χ.) η Ρώμη και η Μαγνησία επί Μαιάνδρω παρείχαν διαιτησία σε μακροχρόνιες συνοριακές διαφορές μεταξύ Ιτάνου και Ιεράπυτνας, για τον έλεγχο του ιερού χώρου του Διός Δικταίου στην Πραισό²⁷. Είναι

¹⁹ Συμεωνίδη Σ. (συμβολή κεφ. «Κρήτη»), *ΙΕ'Ε τ. ΣΤ'* «Ελληνισμός και Ρώμη», Αθήνα 1976, 365.

²⁰ Ehrenberg V., λήμμα "Nabis", *RE XVI*₂ (32), στ. 1471-1482.

²¹ Τίτ. Λίβ. 34, 34. Sanders I., *Roman Crete, an archaeological survey and gazetteer of late Hellenistic, Roman, and early Byzantine Crete*, Oxford 1982, 3 και Spyridakis St., *Ptolemaic Itanos and Hellenistic Crete*, Berkeley 1970, 59, Chaniotis A., *Verträge*, 42.

²² Groag E., λήμμα "Fabius", αρ. 91, *RE VI*₂ (12), στ. 1773-1775.

²³ Τίτ. Λίβ. 37,40. Sanders I., ό.π. 3. Spyridakis St., "The Roman Involvement in Crete" στο *Cretica: Studies on ancient Crete*, New York 1992, 132. Chaniotis A., *Verträge*, 42.

²⁴ Χανιώτης Αγγ., «Κλασική και Ελληνιστική Κρήτη», στο Παναγιωτάκης Ν. (επιμ.), *Κρήτη Ιστορία και Πολιτισμός*, Ηράκλειο 1987, 239. Chaniotis A., *Verträge*, 41-44.

²⁵ Cohn, λήμμα "Eumenes", αρ.6, *RE VI*₁ (11), στ. 1091-1104.

²⁶ *Syll*³. 627 βλ. Van der Mijnsbrugge, *The Cretan Koinon*, Amsterdam 1931, 27. Χανιώτης Αγγ., ό.π. 239-240, Chaniotis A., *Verträge*, 42-43.

²⁷ Spyridakis St., *Roman Involvement*, 134-5 και Cary M., "A Roman Arbitration of the 2nd century B.C." *JRS* 16, 1926, 194, Chaniotis A., *Verträge*, 50.

χαρακτηριστικό ότι δύο Κρητικές πόλεις επικαλέστηκαν τη βοήθεια της Ρώμης για την επίλυση των διαφορών τους.

Άλλη ένδειξη πολιτικών σχέσεων των Ρωμαίων με την Κρήτη αποτελούν τα τιμητικά ψηφίσματα Κρητικών πόλεων υπέρ Ρωμαίων πολιτών, όπως στην Πολυρρήνια²⁸ γύρω στο 189 π.Χ., και στην Απτέρα²⁹.

Και στον θρησκευτικό τομέα υπήρξαν ανταλλαγές, καθώς κάτοικοι ιταλικής καταγωγής εισήγαγαν στην Κρήτη την λατρεία της θεάς Fortuna Primigenia, αντίστοιχης με την Τύχη Πρωτογένεια, με χαρακτηριστικά της Ίσιδας στην Ίτανο, κατά τη βασιλεία του Πτολεμαίου Ε' Επιφανούς (205-181 π.Χ.)³⁰.

Η αφορμή για την κατάκτηση της Κρήτης από τους Ρωμαίους εντάσσεται στο πλαίσιο των επιχειρήσεών τους κατά των πειρατών στη Μεσόγειο. Οι Κρήτες κατηγορήθηκαν ότι ασκούσαν πειρατικές δραστηριότητες, είτε παρείχαν άσυλο στα λιμάνια τους στους πειρατές από την Κιλικία, η δράση των οποίων τοποθετείται μετά την ναυτική παρακμή της Ρόδου και των Πτολεμαίων κατά τον 1^ο αι. π.Χ.³¹. Αυτή η έξαρση της πειρατείας στην Ανατολική Μεσόγειο δημιούργησε μεγάλα προβλήματα στην οικονομία της Ρώμης και των επαρχιών, διότι εμποδίζε τον εφοδιασμό των Ρωμαίων μέσω θαλάσσης, γι' αυτό και πάρθηκε η απόφαση να καταπολεμηθεί οριστικά. Αρχικά, οι Ρωμαίοι είχαν δείξει ανοχή στην πειρατεία, διότι εξασφάλιζαν έτσι δούλους, κυρίως στο εμπορικό λιμάνι της Δήλου³².

Ένας άλλος λόγος για τον πόλεμο κατά της Κρήτης ήταν ο ισχυρισμός των Ρωμαίων ότι παρείχε στήριξη στον Μιθριδάτη, το βασιλιά του Πόντου, που είχε επαναστατήσει κατά της Ρώμης, ξεσηκώνοντας πολλές ελληνικές πόλεις. Η υποστήριξη των Κρητών προς τον Μιθριδάτη μαρτυρείται και από τον ιστορικό

²⁸ I.C. II, xxiii, 13. (Γνάιον Κορνήλιον/ Γναΐω υιόν Σκιπίωνα/ Ισπανόν ευεργέταν/ α πόλις.)/ Münzer, λήμμα "Cornelius", αρ. 347, RE IV, (7), στ. 1493-4.

²⁹ I.C. II, iii, 5, A5. (Οι Cn. Cornelius Scipio Hispallus, P. Cornelius Scipion- L. Aemilius Regillus, τιμώνται ως πρόξενοι και ευεργέτες).

³⁰ Sanders I., *Roman Crete*, 36 και Spyridakis S., *Roman Involvement*, 132.

³¹ Συμεωνίδη Σ. (συμβολή κεφ. «Κρήτη»), I. E. E., τομ. ΣΤ' «Ελληνισμός και Ρώμη», Αθήνα 1976, 366.

³² Τσουγκαράκης Δ., «Ρωμαϊκή Κρήτη» στο Παναγιωτάκης Ν., *Κρήτη Ιστορία και Πολιτισμός*, Ηράκλειο 1987, 288.

Αππιανό³³. Κρήτες μισθοφόροι φαίνεται να συμμετείχαν στο στρατό του Μιθριδάτη. Ο Ρωμαίος στρατηγός Λούκουλλος³⁴ ήρθε στην Κρήτη το 85 π.Χ. για να προσεταιριστεί το νησί υπέρ του Σύλλα³⁵ και να το στρέψει εναντίον του Μιθριδάτη³⁶.

Η πρώτη απόπειρα κατάκτησης της Κρήτης, με αρχηγό τον Μάρκο Αντώνιο³⁷, πατέρα του γνωστού Μάρκου Αντωνίου της β' τριανδρίας, δεν ήταν επαρκώς προετοιμασμένη και κατέληξε σε αποτυχία, καθώς οι Κρητικοί, με αρχηγούς τους Λασθένη και Πανάρη³⁸, νίκησαν ταπεινωτικά τους Ρωμαίους σε ναυμαχία το 71 π.Χ. Οι Κρήτες αντιλαμβανόμενοι τον επικείμενο κίνδυνο, έστειλαν πρεσβεία στη Ρώμη ζητώντας ειρήνη, αλλά οι όροι που έθεσαν οι Ρωμαίοι ήταν επαχθείς και απορρίφθηκαν με αποτέλεσμα ο πόλεμος να συνεχιστεί³⁹.

Η Σύγκλητος έδωσε νέα εντολή για εισβολή στην Κρήτη στον ύπατο Κόιντο Καικίλιο Μέτελλο⁴⁰ το 69 π.Χ., κατόπιν άρνησης του ετέρου ύπατου, Q.Hortensius Hortalus⁴¹. Ακολούθησε ο τριετής «Κρητικός» πόλεμος, μεταξύ 69-67 π.Χ. Αντίσταση στην Κρήτη προέβαλαν κυρίως η Κνωσός και η Κυδωνία με τους αρχηγούς τους Λασθένη και Πανάρη, ενώ άλλες πόλεις ακολούθησαν φιλορωμαϊκή πολιτική, όπως η Γόρτυνα και η Πολυρρήνια, από εχθρότητα προς την Κνωσό και την Κυδωνία. Μάλιστα στην Πολυρρήνια στήθηκε τιμητικός ανδριάντας του Μετέλλου,

³³ Αππιαν., *Sicel.*, VI.I «... ὅτι Κρήτη ἐξ ἀρχῆς εὐνοϊκῶς ἔχειν ἐδόκει Μιθριδάτη». Βλ. Metenidis N., “Artemis Ephesia: the political significance of the Metellus coins”, στο *Post-Minoan Crete*, London 1998, 119. Τσουγκαράκης Δ., *Ρωμαϊκή Κρήτη*, 287.

³⁴ Gelzer, λήμμα “Licinius”, αρ.104 (L. Licinius Lucullus), *RE XIII*₂, (26), στ. 336-414, ιδιαίτερα στ. 337.

³⁵ Eder W., λήμμα “Cornelius”, αρ.Ι.90, (C. Sulla Felix L.), *DNP* 3, στ.186-190, κυρίως 188.

³⁶ Πλουτάρχου, *Λούκουλλος*, 3 βλ. Sanders I., *Roman Crete*, 3.

³⁷ Elvers K.-L., λήμμα “Antonius”, αρ. Ι 8, (Creticus, M.), *DNP* 1, στ. 810.

³⁸ Münzer, λήμμα “Lasthenes”, αρ. 4, *RE XII*₁, (23), στ. 890-891.

³⁹ Αππιαν., *Sicel.*, VI, Δίων Κάσσιος, xxxxvi, 17-18, Διόδωρος Σικελιώτης, *XL I*, Τίτ. Λίβ., *Epit.* xcvi-xcix, βλ. Sanders I., *Roman Crete*, 3 σημ. 4-5.

⁴⁰ Elvers K.-L., λήμμα “Caecilius”, αρ. Ι 23, (C. Metellus Creticus, Q.), *DNP* 2, στ. 888.

⁴¹ Mühl V., λήμμα “Hortensius”, αρ. 13, *RE VIII*₂, (16), στ. 2470-2481.

με επιγραφή προς τιμήν του ως ευεργέτη και σωτήρα⁴², ένδειξη του διχασμού των Κρητικών πόλεων.⁴³

Ο Μέτελλος αποβιβάστηκε στην Κίσαμο στη δυτική Κρήτη, με τρεις λεγεώνες, κατέστρεψε το λιμάνι της Φαλάσαρνας⁴⁴, πολιορκήσε και κατέλαβε την Κυδωνία, έδρα του Κρητικού αρχηγού Πανάρη, και στη συνέχεια επιτέθηκε και κατέστρεψε την Κνωσό, την κύρια εστία αντίστασης, την οποία υπεράσπιζε ο Λασθένης. Κατόπιν ο Μέτελλος στράφηκε ξανά δυτικά και κατέλαβε την Ελεύθερνα και τη Λάππα⁴⁵.

Λόγω της σκληρής στάσης του Μετέλλου αρκετές Κρητικές πόλεις ζήτησαν βοήθεια από τον Πομπήιο και προσφέρθηκαν να παραδοθούν σ' εκείνον για αντάλλαγμα, ώστε να επιτύχουν πιο ήπια αντιμετώπιση. Ο Πομπήιος με τη σειρά του, μάλλον λόγω εχθρότητας προς τον Μέτελλο, υποσχέθηκε βοήθεια στους Κρητικούς απεσταλμένους και τους συμβούλεψε να μην υπακούσουν τον Μέτελλο⁴⁶. Εκείνη την περίοδο ο Πομπήιος διεξήγαγε πόλεμο κατά των πειρατών της Κιλικίας και του Μιθριδάτη⁴⁷. Άρα η στάση του ήταν διφορούμενη, καθώς υπερασπίστηκε τους Κρήτες που ήταν επίσης ένοχοι για πειρατικές ενέργειες⁴⁸.

Ο Πομπήιος έστειλε στρατεύματα στην Κρήτη υπό τον αξιωματικό του Λεύκιο Οκτάβιο⁴⁹, ώστε να εναντιωθεί στον Μέτελλο. Ο Οκτάβιος εν συνεχεία κάλεσε για

⁴² I.C. II, xxiii, 14. «Κόιντο]ν Και[κίλιον Μέτ]ελλον αὐτοκράτορα/ τό]ν // εαυτῆς σωτῆρα καὶ εὐεργέτην // α πόλις».

⁴³ Σαδικάκης Θ., «Οι αγώνες της Κρήτης εναντίον των Ρωμαίων», *Πρακτικά Β' διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου*, Αθήνα 1968, 140. βλ. και Metenidis N., *Artemis Ephesia*, 118-119. Η ανάθεση ανδριάντα δεν αποτελεί από μόνη της απόδειξη φιλορωμαϊκής στάσης, καθώς ελληνικές πόλεις που αγωνίστηκαν κατά των Ρωμαίων, αργότερα έστησαν ανδριάντες στον Λεύκιο Μόμμιο, τον Σύλλα και άλλους Ρωμαίους, ή έκοψαν νόμισμα με τον Τ. Κ. Φλαμινίνο, μετά την Ρωμαϊκή κατάκτηση ως ένδειξη κολακείας. Η εύνοια της Ρώμης σε συγκεκριμένες πόλεις σχετίζεται περισσότερο με την καίρια στρατηγική τους θέση παρά με τη φιλορωμαϊκή πολιτική τους.

⁴⁴ Σύμφωνα με: Hadjidaki E-Frost F.J., "Excavations at the harbour of Phalasarna in Crete", *Hesperia* 59, 1990, 513 κ.ε.

⁴⁵ Sanders I., *Roman Crete*, 3-4 και Bowsky M., "Territorial reorganization West of Mount Ida (Crete): From Worry to Worship", στο *Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Ρέθυμνο 2006, 254.

⁴⁶ Πλουτάρχου, *Πομπήιος*, 29.4 βλ. Metenidis N., *Artemis Ephesia*, 120.

⁴⁷ Miltner Fr., λήμμα "Cn. Pompeius Magnus", *RE XXI*₂ (44), στ. 2092-2107.

⁴⁸ Τσουγκαράκης Δ., *Ρωμαϊκή Κρήτη*, 291.

⁴⁹ Miltner Fr., λήμμα "Cn. Pompeius Magnus", *RE XXI*₂ (44), στ. 2100-2101.

ενίσχυση τον έπαρχο της Αχαΐας Κορνήλιο Σισένα⁵⁰. Διεξήχθη έτσι ένας εμφύλιος πόλεμος μεταξύ των ρωμαϊκών δυνάμεων σε Κρητικό έδαφος.

Η Ελεύθερνα κατελήφθη από τις δυνάμεις του Μετελλου μετά από προδοσία⁵¹. Αντίθετα στη Λάππα πρόβαλε αντίσταση στον Μέτελλο ο Οκτάβιος, ως απεσταλμένος του Πομπηίου. Μετά την επικράτησή του ο Μέτελλος δεν αιχμαλώτισε τον Οκτάβιο, αλλά εκτέλεσε τους Κίλικες στρατιώτες που συμμετείχαν στο στρατό του⁵².

Η οριστική μάχη δόθηκε στην Ιεράπυτνα, την οποία υπεράσπιζε ο τρίτος Κρητικός στρατηγός, ο Αριστίων, ενωμένος με Ρωμαϊκές δυνάμεις που διοικούσε ο Οκτάβιος, οι οποίες δεν μπόρεσαν να αντισταθούν στην πολιορκία. Έτσι, ο Μέτελλος επικράτησε οριστικά το 67 π.Χ. προσαρτώντας την Κρήτη και μετατρέποντας την σε επαρχία. Όπως αναφέρει ο Δίων Κάσσιος: «Κρήτες μὲν οὖν οἱ ὕτως ἐλεύθεροι τε πάντα τὸν ἐμπροσθεν χρόνον γενόμενοι καὶ δεσπότην ὀθνεῖον μηδένα κτησάμενοι, κατεδουλώθησαν»⁵³. Οι Κρητικές πόλεις, παρά την μεγάλη παράδοση που είχαν στη νομοθεσία, πλέον κυβερνιόντουσαν από τους Ρωμαϊκούς νόμους, όπως αναφέρει ο γεωγράφος Στράβων⁵⁴. Ο Μέτελλος συμφώνησε κατόπιν πιέσεων του Πομπηίου να μην συμπεριλάβει τον Λασθένη στον θρίαμβο που τέλεσε στη Ρώμη το 63 π.Χ.⁵⁵

Η Κρήτη δεν διαδραμάτισε μεγάλο ρόλο κατά τους εμφυλίους πολέμους. Υπάρχουν μόνο πληροφορίες για βετεράνους του Πομπηίου από την Κρήτη και την Μακεδονία στη μάχη της Φαρσάλου και παροχή Κρητικού σιταριού στον Πομπήιο⁵⁶. Επίσης ο Καίσαρας χρησιμοποίησε Κρήτες τοξότες ως μισθοφόρους στον πόλεμο της Γαλατίας⁵⁷.

⁵⁰ Niese, λήμμα “L. Cornelius Sisenna”, *RE IV*, (7), στ. 1512-1513.

⁵¹ Όπως αναφέρει ο Δίων Κάσσιος, xxxvi, 18.2 «..πύργον γάρ τινά οἱ προδιδόντες ἐκ τε πλίνθων πεποιημένον καὶ μέγιστον δυσμαχώτατόν τε ὄντα ὅξει συνεχῶς νυκτός διέβρεζαν ὥστε θραυστόν γενέσθαι..»

⁵² Δίων Κάσσιος, xxxvi, 19. βλ. Τσουγκαράκης Δ., *Ρωμαϊκή Κρήτη*, 292.

⁵³ Δίων Κάσσιος, xxxvi, 19.3

⁵⁴ Στράβων, 10.4. 22. «..οὐ πολλά διαμένει τούτων τῶν νομίμων ἀλλὰ τοῖς ὅις Ῥωμαίοις διατάγμασι τὰ πλεῖστα διοικεῖται, καθ’ ἕπερ καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἐπαρχίαις συμβαίνει.» βλ. Spyridakis S., *Roman Involvement*, 137.

⁵⁵ Δίων Κάσσιος, xxxvi, 19.

⁵⁶ Καίσαρ, *De Bello Civili V.1* βλ. Sanders I., *Roman Crete*, 32 και Τσουγκαράκης Δ., *Ρωμαϊκή Κρήτη*, 292.

⁵⁷ Καίσαρ, *De Bello Gallico*, II.7 Willetts R.F., ASAC, 246 και Τσουγκαράκης Δ., *Ρωμαϊκή Κρήτη*, 293

Το 44 π.Χ. ο Μάρκος Αντώνιος⁵⁸ ελευθέρωσε την Κρήτη με διάταγμά του, βασισμένο στη διαθήκη του Καίσαρα που κατείχε, σύμφωνα με το οποίο η Κρήτη δεν θα ήταν πια εξαρτημένη επαρχία και οι πιο ισχυρές πόλεις της θα εξαιρούνταν της φορολογίας⁵⁹. Ο Κικέρωνας αμφισβήτησε τη γνησιότητα του διατάγματος αυτού, διότι προέβλεπε απελευθέρωση της Κρήτης μετά τη θητεία του Βρούτου⁶⁰, ο οποίος ορίστηκε προσωρινά διοικητής της Κρήτης από τη Σύγκλητο, μετά το θάνατο του Καίσαρα. Άρα στη διαθήκη του Καίσαρα ήταν απίθανο να υπάρχει όρος απελευθέρωσης της Κρήτης μετά τη θητεία του Βρούτου. Έτσι ο Κικέρωνας, λόγω της αντίφασης αυτής, κατηγορεί τον Αντώνιο ότι με τις ενέργειές του απώλεσε την επαρχία της Κρήτης⁶¹.

Την Κρήτη ήλεγχε το 43 π.Χ. ένας συνεργάτης του Βρούτου ονόματι P. Lepidus⁶², ενώ την Κυρηναϊκή ο P. Licinius, απεσταλμένος του Κάσσιου⁶³, αλλά μετά τη μάχη στους Φιλίππους το 42 π.Χ. και την ήττα των δολοφόνων του Καίσαρα, το νησί επανήλθε στη δικαιοδοσία του Μάρκου Αντωνίου⁶⁴.

Το 37 π.Χ. ο Μάρκος Αντώνιος παραχώρησε μέρος της Κρήτης στην Κλεοπάτρα Ζ' ως γαμήλιο δώρο, σύμφωνα με τον Δίωνα Κάσσιο⁶⁵. Αργότερα, το 34 π.Χ. ο Αντώνιος έκανε δωρεά άλλων περιοχών στην Κλεοπάτρα και τα δύο παιδιά τους, Αλέξανδρο Ήλιο και Κλεοπάτρα Σελήνη⁶⁶, χωρίς να αναφέρεται ξανά η Κρήτη⁶⁷. Το ερώτημα είναι ποιο τμήμα της Κρήτης παραχωρήθηκε στην Κλεοπάτρα. Έχει

⁵⁸ Will W., λήμμα "Antonius", αρ. I 9, (M. Der Triumvir), *DNP* 1, στ. 810-813.

⁵⁹ Chapman A., "Some first century B.C. bronze coins of Knossos", *NC* 1968, 13 και Levick B., "Greece (including Crete and Cyprus) and Asia Minor from 43 B.C. to 69 A.D." *C.A.H. τομ. 10*, 1996, 647 και Paton S., "Roman Knossos and the Colonia Julia Nobilis Cnossus", στο *Knossos, a labyrinth of history*, London 1994, 142.

⁶⁰ Gelzer, λήμμα "Iunius" αρ. 53, (M. Iunius Brutus), *RE* X₁ (19), " στ. 973-1020.

⁶¹ Κικέρ. *Phillipics* ii, 38, 97 "Provinciam Cretam perdidistis..", βλ. Paton S., ό.π. (σημ. 59), 142.

⁶² Αππιαν., *Bell. Civ.* V. 2. βλ. Grant M., *From Imperium to Auctoritas*, Cambridge 1946, 35 και Rostovtzeff M., *Ρωμαϊκή Ιστορία*, (μτφρ.) Αθήνα 1984, 164. Τσουγκαράκης Δ., *Ρωμαϊκή Κρήτη*, 293. Rohden V., λήμμα "Aemilius", αρ. 82 (Paullus Aemilius Lepidus), *RE* I₁, στ. 565-566.

⁶³ Fröhlich, λήμμα "Cassius", αρ. 59 (C. Cassius Longinus), *RE* III₂ (6), στ. 1727-1736 για την Κρήτη στ. 1731.

⁶⁴ Chapman A., *NC* 1968, 13.

⁶⁵ Δίων Κάσσιος, xlix, 32, 5. «...Κρήτης τέ τινα καί Κυρήνην τήν τε Κύπρον αὐτοῖς ἐχαρίσατο...»

⁶⁶ Stähelin, λήμμα "Kleopatra", αρ. 23, *RE* XI₁ (21), στ. 784-785.

⁶⁷ Δίων Κάσσιος, xlix, 41.3.

υποτεθεί ότι πρόκειται μόνο για την επικράτεια της Ιτάνου στην Ανατολική Κρήτη⁶⁸. Ωστόσο, τα νομίσματα της Κνωσού στο διάστημα 37-31 π. Χ φανερώνουν Πτολεμαϊκή επιρροή (Βλ. σελ.47), οπότε ίσως η επικράτεια της Κλεοπάτρας να περιλάμβανε και τμήμα της κεντρικής Κρήτης.

Η Κρήτη με την Κυρηναϊκή ενώθηκαν διοικητικά σε μία συγκλητική επαρχία το 27 π. Χ. με πρωτοβουλία του Αυγούστου. Η επαρχία διοικείτο από Ρωμαίο ανθύπατο πραιτωριανής τάξης, με πρωτεύουσα τη Γόρτυνα. Η Γόρτυνα, βρισκόμενη εγγύτερα στη Νότια Κρήτη απ' ό,τι η Κνωσός, ήταν πιο κατάλληλη για την θαλάσσια μετακίνηση των Ρωμαίων διοικητών, από το επίνειο της τα Μάταλα, προς το λιμάνι της Κυρήνης, την Απολλωνία⁶⁹. Εκτός αυτού, η Γόρτυνα, με το να ανακηρυχθεί πρωτεύουσα της επαρχίας, τιμήθηκε λόγω της φιλορωμαϊκής της στάσης.

Η Κυδωνία και η Λάππα ανακηρύχθηκαν «ελεύθερες» πόλεις με απόφαση του Αυγούστου, για τη βοήθεια που προσέφεραν κατά τους εμφυλίους πολέμους⁷⁰. Η Λάππα μαζί με την Ελεύθερνα φαίνεται να ανοικοδομήθηκαν με πρωτοβουλία του Αυγούστου, μετά την καταστροφή τους από τον Μέτελλο. Ο λόγος ήταν η στρατηγική τους θέση, πάνω στο κεντρικό οδικό δίκτυο που ένωνε το Δικτυνναίο ιερό στα δυτικά με τη Γόρτυνα στα ανατολικά⁷¹.

Η Κνωσός ανακηρύχθηκε Ρωμαϊκή αποικία (Colonia) από τον Αύγουστο, και ήταν η μοναδική στην Κρήτη. Η ακριβής χρονολογία ίδρυσης της αποικίας της Κνωσού δεν είναι βέβαιη, αλλά επικρατεί η άποψη για μετά το 27 π.Χ.⁷² (βλ. σελ.56). Παλαιότερα, είχε προταθεί ως έτος ίδρυσης της αποικίας το 36 π.Χ.⁷³, όταν ο Οκταβιανός παραχώρησε εδάφη της Κνωσού στους κατοίκους της Ιταλικής πόλης Καπύης⁷⁴, η οποία αποκόμιζε το ποσό των 1.200.000 σηστερτίων ετησίως⁷⁵. Η Καπύη διατηρούσε τα εδάφη της στην Κνωσό και κατά την εποχή του Δομιτιανού, καθώς το 84 μ.Χ. συνέβησαν φιλονικίες μεταξύ ενός πολίτη της Κνωσού, του Plotius Plebeius

⁶⁸ Τσουγκαράκης Δ., *Ρωμαϊκή Κρήτη*, 293.

⁶⁹ Levick B., *CAH 10*, 648 και Paton S., *Roman Knossos*, 141.

⁷⁰ Δίων Κάσσιος, LI, 2 «...Κυδωνιάτας δέ καί Λαππαίους ἐλευθέρους ἀφῆκεν, ἥ ὅτι τινά αὐτῶ συνήραντο. Καὶ τοῖς γε Λαππαίοις καὶ τὴν πόλιν ἀνεστῶσαν συγκατάκισε..»

⁷¹ Bowsky M., *Territorial*, 257.

⁷² Burnett A., Amandry M., Ripolles P.P., *Roman Provincial Coinage I*, London-Paris 1992, 228 (στο εξής *RPC I*).

⁷³ Chapman A., ό.π (σημ. 59), 14 και Grant M., *FITA*, 57, 261.

⁷⁴ Δίων Κάσσιος, xlix, 14.

⁷⁵ Velleius Paterculus, ii, 81.2 βλ. Paton S., *Roman Knossos*, 143, σημ. 13.

και των αρχών της Καπύης για συνοριακούς λόγους και ζητήθηκε η παρέμβαση του αυτοκράτορα και επαρχιακών αξιωματούχων, σύμφωνα με επιγραφική μαρτυρία⁷⁶. Ο Δίων Κάσσιος αναφέρει ότι η Καπύη διατηρούσε τα εδάφη της στην Κνωσό μέχρι και την δική του εποχή⁷⁷.

Κατά την μακρόχρονη Ρωμαϊκή κατοχή δεν υπήρξε οργανωμένη αντίσταση των Κρητών με μορφή επαναστάσεων κατά των Ρωμαίων, γεγονός που φανερώνει ότι επικράτησε εσωτερική ειρήνη στα πλαίσια της Pax Romana⁷⁸.

Η Ρωμαϊκή περίοδος για την Κρήτη είναι μία νέα περίοδος ακμής όπως μαρτυρούν και τα αρχαιολογικά δεδομένα. Η Ρωμαϊκή ιστορία της Κρήτης άρχισε να φωτίζεται τα τελευταία χρόνια μέσω μελετών⁷⁹ και ανασκαφών⁸⁰.

⁷⁶ Paton S., *Roman Knossos*, 143. Πιο αναλυτικά: Rigsby K., "Cnossus and Capua", *TRAPA 106*, 1974, 319 κ.ε. βλ και Harrison G., *The Romans and Crete*, Amsterdam 1993, 253.

⁷⁷ Δίων Κάσσιος, xlix.14.5 (τήν τε χώραν τήν Κνωσίαν, ἥν καὶ νῦν ἐτι καρποῦνται).

Ο Δίων Κάσσιος έζησε την εποχή του αυτοκράτορα Σεπτίμιου Σεβήρου βλ. Schwartz, λήμμα "Cassius" αρ. 40, (Cassius Dio Cocceianus), *RE III*₂ (6), στ. 1684-1722.

⁷⁸ Μικρογιαννάκης Ε., «Η Ρωμαιοκρατούμενη Κρήτη κατά τον Τάκιτο», *Πρακτικά Ε' Κρητολογικού συνεδρίου*, 1976, 238-9. Επικράτησε εσωτερική ειρήνη στην Κρήτη, αν και η φορολογία ήταν δυσβάστακτη και συχνό φαινόμενο ήταν η εκμετάλλευση- καταπίεση της επαρχίας από τους Ρωμαίους διοικητές που πλούτιζαν εις βάρος της, όπως ο Claudius Timarchus, στα χρόνια του Νέρωνα (Τάκιτος, *Annales*, XV, 20). Επίσης η Κρήτη ήταν και τόπος εξορίας, κυρίως λόγω μεγάλης απόστασης από τη Ρώμη, όπως συνέβη με τον ρήτορα Cassius Severus βλ. Μικρογιαννάκης Ε., ό.π. 239-241. (Τάκιτος, *Annales* I, 72).

⁷⁹ Για τη Ρωμαϊκή Κρήτη βασικά έργα είναι: Sanders I., *Roman Crete*, Warminster, 1982. Harrison G., *The Romans and Crete*, Amsterdam 1993. Για την Ρωμαϊκή προσωπογραφία τα άρθρα: Baldwin-Bowsky M., "Roman Crete: no provincial backwater", *πρακτικά Ζ Κρητολογικού συνεδρίου*, 1995, 41-68 της ίδιας, "The Business of Being Roman: The Prosopographical Evidence", στο Chaniotis A. (ed.), *From Minoan farmers to Roman traders: sidelights on the economy of ancient Crete*, Stuttgart 1999, 305-345 της ίδιας, "Gortynians and Others, the case of the Antonii", *Ευλιμένη* 2, 2001, 97-119 της ίδιας, "Territorial reorganization West of Mount Ida (Crete): From Worry to Worship", στο *Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα έως σήμερα*: (Πάνορμο 24-30 Οκτωβρίου 2003), Ρέθυμνο 2006, 253-275.

Οι δημοσιεύσεις ανασκαφών: A. Di Vita (επιμ.), *Gortina II, Praetorio: il materiali degli scavi Collini, 1970-77*, Padova 1997. E. C. Portale-I. Romeo (επιμ.), *Gortina III, Le sculture*, Padova 1998, A. Di Vita (επιμ.), *Gortina V, Lo scavo del Praetorio*, 3 τομ., Padova 2001, Sackett (ed), *Knossos, from Greek city to Roman colony*, London 1992 και πιο πρόσφατα τα πρακτικά του συνεδρίου *Creta Romana e Protobizantina*, (Iraklion 2000), Padova 2004.

Οι Ρωμαίοι σεβόμενοι το ιστορικό και μυθολογικό παρελθόν της Κρήτης, δεν οικοδόμησαν πάνω από τα Μινωικά ανάκτορα⁸¹, για παράδειγμα στην Κνωσό η Ρωμαϊκή πόλη εκτείνεται γύρω από το ανάκτορο κυρίως στα Βόρεια⁸². Επίσης οι Ρωμαίοι ανανέωσαν τη λατρεία στα μεγάλα ιερά, όπως π.χ. στο Ιδαίον Άντρο⁸³ και στο Δικτυνναίον Ιερό⁸⁴.

Μία όψη της τέχνης, της πολιτικής και της οικονομίας της Κρήτης κατά τη Ρωμαιοκρατία προσφέρει η μελέτη των νομισμάτων της περιόδου. Κρητικά επαρχιακά νομισματοκοπεία λειτούργησαν από την περίοδο της κατάκτησης του νησιού, ως την εποχή του αυτοκράτορα Αντωνίνου του Ευσεβούς το 2^ο αι. μ.Χ.⁸⁵, με περιορισμένα-αραιά παραδείγματα μέχρι τον 3^ο αι. μ.Χ.⁸⁶, καλύπτοντας κυρίως τοπικές συναλλαγές.

⁸⁰ Οι κυριότερες ανασκαφές εποχής Ρωμαιοκρατίας διεξάγονται σε: Γόρτυνα (σειρά *Gortina* βλ. σημ 79), Κνωσό (βλ. σημ 79), Ελεύθερνα (βλ. Σταμπολίδη Ν. (επιμ.), *Ελεύθερνα: Πόλη-Ακρόπολη-Νεκρόπολη*, Αθήνα 2004, κυρίως τη συμβολή του Π. Θέμελη, 57-69), Κίσαμο (βλ. ενδεικτικά Παυλογιώργη Μ., «Κίσαμος. Τοπογραφία μίας αρχαίας πόλης της Δυτικής Κρήτης», *ΑΑΑ XVIII*, 1985, 65-79), Χερσονήσο (βλ. ενδεικτικά Μανδαλάκη Στ., «Ρωμαϊκή δεξαμενή Χερσονήσου», *Πρακτικά Θ' Κρητολογικού συνεδρίου*, Ηράκλειο 2006, 347-363, Sanders I., *Roman Crete*, 59-61 θέατρο Χερσονήσου), Λεβήνα (βλ. ενδεικτικά Melfi M., "The topography of Lebena", *Πρακτικά Θ' Κρητολογικού συνεδρίου*, Ηράκλειο 2006, 435-448), Απτέρα (βλ. Νινιού-Κινδελή Β., «Νεότερα δεδομένα για τις ανασκαφές της Απτέρας», *Περίληψεις Ι' Κρητολογικού συνεδρίου*). (βλ. και τις ετήσιες αναφορές των ανασκαφών στο *ΑΔ*).

⁸¹ Harrison G., *The Romans and Crete*, Amsterdam 1993, 2.

⁸² Sweetman R., "Roman Knossos: The nature of a globalised city", *AJA* 111, 2007, 62 εικ.1.

⁸³ Melfi M., "The Idaean Cave in Roman times: Cult, politics and Propaganda", *Πρακτικά συνεδρίου: Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Ρέθυμνο 2006, 218.

⁸⁴ Σπανάκης Στ., *Κρήνη τομ. II*, Ηράκλειο 1964, 152-4. Blackman D.J., "Dictynnaion", *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton 1976, 273-4.

⁸⁵ Butcher K., *Roman Provincial coinage: An Introduction*, London 1988, 71.

⁸⁶ Βλ. Sanders I., *Roman Crete*, 13 σημ. 132. Αναφέρονται κοπές: Κυδωνίας επί Ιουλίας Δόμνας, Λάμπας επί Κοιμόδου, Κοινού Κρητών επί Μάρκου Αυρηλίου, Λούκιου Βήρου, Σεπτίμιου Σεβήρου, Ελαγάβαλου. Για την γνησιότητα των εκδόσεων αυτών αμφιβάλλει ο Price M.J., στο "Crete, Cyrene and Dio LII.30.9.", *INJ* 1983, 125, σημ. 28. Ακόμα και αν υπήρξαν δεν φαίνεται να είχαν μεγάλο ρόλο στη νομισματική κυκλοφορία της Κρήτης.

3. Συνοπτική ματιά στη νομισματική Ιστορία της Κρήτης πριν από τη Ρωμαϊκή εποχή.

Για να μελετηθεί επαρκώς η νομισματοκοπία στην Κρήτη κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, είναι χρήσιμο να λαμβάνεται υπ' όψιν τι προηγήθηκε κατά τα Κλασικά και τα Ελληνιστικά χρόνια, ώστε να εξεταστεί η ιστορική συνέχεια.

Τα πρώτα νομίσματα που χρησιμοποιήθηκαν στην Κρήτη, κατά το β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ., προέρχονταν από την Αίγινα και ήταν αργυροί στατήρες με παράσταση χελώνας⁸⁷. Ένας θησαυρός από τα Μάταλα, χρονολογημένος γύρω στο 530 π.Χ., περιείχε αρχαϊκές χελώνες της Αίγινας⁸⁸. Στην Κυδωνία γίνονταν απομιμήσεις των Αιγινήτικων νομισμάτων μετά το 470 π.Χ. ως το 330 π.Χ. και στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., τα λεγόμενα «ψευδο-αιγινήτικα» νομίσματα, υποδιαίρεσεις της δραχμής, με παράσταση χελώνας στην εμπρός όψη και με έγκοιλο τετράγωνο χωρισμένο σε πέντε μέρη στην οπίσθια⁸⁹. Οι στενές σχέσεις Κυδωνίας και Αίγινας πιστοποιούνται από τον Ηρόδοτο (iii, 59,3-14), τον Πλάτωνα (*Νομ.* 707e-708a) και τον Στράβωνα (viii 6,16). Η Κυδωνία μαρτυρείται ότι υπήρξε αρχικά αποικία Σαμίων και έπειτα Αιγινήτων, το 519 π.Χ.⁹⁰.

Οι πρώτες πόλεις στην Κρήτη που έκοψαν νομίσματα με δικούς τους τύπους ήταν η Γόρτυνα και η Φαιστός, κατά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., με εμπροσθότυπο Ευρώπη πάνω σε ταύρο και οπισθότυπο κεφαλή λιονταριού κατενώπιον και την επιγραφή *ΓΟΡΤΥΝΟΣ* ή *ΓΟΡΤΥΝΙΟΝ* και *ΦΑΙΣΤΙΟΝ ΤΟ ΠΑΙΜΑ* αντίστοιχα⁹¹. Ο λόγος που οδήγησε στην έναρξη αυτόνομης νομισματοκοπίας ίσως ήταν η πτώση της

⁸⁷ Stefanakis M., "The Introduction of Coinage in Crete and the Beginning of Local Minting", στο Chaniotis A. (ed), *From Minoan farmers to Roman traders*, Stuttgart 1999, 247.

⁸⁸ Thompson M., O. Mørkholm, C.M. Kraay, *An Inventory of Greek coin hoards*, New York 1973, αρ. 1 (στο εξής *IGCH*).

⁸⁹ Robinson E.S.G., "Pseudoaeginetica," *NC* 1928, 172-198, Le Rider G., *Monnaies Crétoises ancienne*, Paris 1966 πιν. xxviii, 8. και Stefanakis M., *The Introduction*, 253, 257.

⁹⁰ Στράβων, (vii 6,16): «Αποίκους δ' έστειλαν Αιγινήται είς τε Κυδωνίαν τήν έν Κρήτη..», βλ. Stefanakis M., *The Introduction*, 253.

⁹¹ Wroth W., "Crete and the Aegean Islands", *BMC* 9, London 1886, xv. Kraay C., *Archaic and classical Greek coins*, London 1976, 50-51.

κυκλοφορίας των Αιγινήτικων νομισμάτων⁹². Στη συνέχεια γύρω στο 450-425 π.Χ. άρχισαν τη νομισματοκοπία τους η Κνωσός και η Λύττος⁹³.

Παρατηρείται μια σχετική καθυστέρηση στην γενικευμένη χρήση νομίσματος στην Κρήτη, καθώς οι περισσότερες Κρητικές πόλεις ξεκίνησαν να κόβουν νομίσματα πολύ αργότερα στον 4^ο αι. π.Χ. (γύρω στο 330 π.Χ.)⁹⁴. Αυτό ίσως σχετίζεται με την έλλειψη κοιτασμάτων αργύρου στο νησί, γεγονός οδήγησε σε εκτεταμένες επικοπές, π.χ. πάνω σε νομίσματα της Αίγινας⁹⁵.

Οι Κρητικές πόλεις χρησιμοποιούσαν στα αργυρά νομίσματά τους τον Αιγινήτικο σταθμητικό κανόνα μειωμένου βάρους και αργότερα τον 2^ο αι. π.Χ. υιοθέτησαν τον Αττικό⁹⁶. Ο στατήρας της Αίγινας είχε βάρος 12.2g, ενώ των Κρητικών πόλεων 11.2g. Οι πόλεις της Κρήτης υιοθέτησαν τον ίδιο σταθμητικό κανόνα έτσι ώστε να διευκολύνουν τις συναλλαγές μεταξύ τους.⁹⁷

Σημαντικές πληροφορίες για τις εκδότριες αρχές μας δίνουν οι επιγραφές πάνω στα νομίσματα, με το εθνικό των πολιτών. Στα ελληνιστικά χρόνια (323-67 π.Χ.) ήταν ενεργά 35-40 νομισματοκοπεία πόλεων στην Κρήτη⁹⁸.

Τα Κρητικά νομίσματα συνήθως δεν κυκλοφορούσαν ευρέως εκτός Κρήτης, έτσι ώστε να κρατιέται ο άργυρος εντός του νησιού, διότι η Κρήτη δεν διέθετε αποθέματα αργύρου. Από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. εισήχθησαν τα χάλκινα νομίσματα, για τις μικρές υποδιαίρέσεις, λόγω και των σχέσεων της Κρήτης με την Πελοπόννησο, όπου είχαν καθιερωθεί αρχικά οι χάλκινες υποδιαίρέσεις, κυρίως στην Κόρινθο⁹⁹.

Συχνές είναι οι μυθολογικές παραστάσεις στα Κρητικά νομίσματα όπως ο λαβύρινθος στην μία όψη και ο Μινώταυρος στην άλλη όψη νομισμάτων της

⁹² Stefanakis M., *The Introduction*, 257.

⁹³ Le Rider G., *Monnaies Crétoises*, 175, 195. Price M.J., "The beginnings of coinage in Crete", *Πρακτικά Δ' Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο 1976, 464

⁹⁴ Kraay C., *ACGC 49-54*. Morkholm O., *Early Hellenistic coinage*, Cambridge 1997, 89.

⁹⁵ Stefanakis M., *The Introduction* 248, 257. Ο P. Faure, θεωρεί ότι είναι πιθανό να υπάρχουν κοιτάσματα αργύρου στην Κρήτη, π.χ. στη Λάππα, αλλά δεν είναι σίγουρο αν βρίσκονταν σε χρήση στην αρχαιότητα. Βλ Faure P., *Les minerais de la Crete antique*, *Revue Archéologique* 1966, 45-78.

⁹⁶ Stefanakis M., *Studies in the coinages of Western Crete with particular reference to Cydonia*, (phD), London 1997, 208, 263.

⁹⁷ Stefanakis M., *The Introduction*, 260-2.

⁹⁸ Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., «Τα νομίσματα του Ιδαίου Άντρου», *AE 142*, 2003, 3

⁹⁹ Jackson A., "The Chronology of the Bronze coins of Knossos", *ABSA* 1971, 285.

Κνωσού¹⁰⁰, η Ευρώπη καθιστή σε δέντρο και ο Δίας-ταύρος στις όψεις των νομισμάτων της Γόρτυνας¹⁰¹, ο Τάλως στη Φαιστό¹⁰², κ.α. Κατά τη συμμαχία μεταξύ των πόλεων Κνωσού και Γόρτυνας κατά της Λύττου, κόπηκαν νομίσματα με τους τύπους και των δύο πόλεων, συγκεκριμένα Ευρώπη πάνω σε ταύρο στη μία όψη και Λαβύρινθος στην άλλη, ως ένδειξη συνεργασίας¹⁰³.

Ο Κρηταγενής Δίας¹⁰⁴ και η Άρτεμις Δίκτυννα¹⁰⁵ είναι οι πιο συχνά εμφανιζόμενες θεότητες στα Κρητικά νομίσματα, κάτι που συνεχίζεται και στη Ρωμαϊκή περίοδο.

Παρατηρείται μία παύση της αργυρής νομισματοκοπίας στην Κρήτη κατά το 270 π.Χ. που σχετίζεται με την ύφεση στην απασχόληση Κρητών μισθοφόρων¹⁰⁶. Αλλά η νομισματοκοπία σε άργυρο ξαναρχίζει μετά το 200 π.Χ. λόγω των σχέσεων της Κρήτης με τον Φίλιππο τον Ε' της Μακεδονίας¹⁰⁷.

Οι Κρήτες μισθοφόροι, όπως αυτοί στην υπηρεσία του Μ. Αλεξάνδρου, πληρώνονταν με αργυρά νομίσματα τα οποία έφερναν μαζί τους, κατά την επιστροφή τους στην πατρίδα τους και γίνονταν επικοπές, καθώς η Κρήτη δε διέθετε κοιτάσματα αργύρου¹⁰⁸. Νομίσματα του Μεγάλου Αλεξάνδρου κυκλοφόρησαν αρκετά στην Κρήτη¹⁰⁹.

Εκτός από τα τοπικά νομίσματα, κυκλοφορούσαν στην Κρήτη και αργυρά νομίσματα πόλεων-κρατών εκτός Κρήτης, και ορισμένες φορές γίνονταν τοπικές απομιμήσεις τους¹¹⁰. Για παράδειγμα, κυρίως στην Ανατολική Κρήτη κόπηκαν

¹⁰⁰ Le Rider G., *Monnaies Crétoises*, 99, 5 και 25, 1. Kraay C., *ACGC* πίν. 8, 150.

¹⁰¹ Jackson A., "The Bronze coinage of Gortyn", *NC* 1971, 42 κ.ε. πίν. 12

¹⁰² Kraay C., *ACGC* 52, εικ. 147.

¹⁰³ Jackson A., ό.π. (σημ. 101), 46 πίν. 13.5.

¹⁰⁴ Όπως στη Γόρτυνα βλ. Svoronos, *Numismatique de la Crête ancienne*, Macon 1890, σέλ. 176, αρ. 144, πίν. xvi., (στο εξής Svoronos, *Numismatique*).

¹⁰⁵ Όπως στην Πολυρρήνια: βλ. Svoronos, *Numismatique*, αρ. 43 πίν. xxvi, 22. και στην Κυδωνία: Svoronos, *Numismatique*, πίν. ix, 1-5.

¹⁰⁶ Morkholm, *EHC*, 89. Στεφανάκης Μ., «Πολυρρήνια, Όρειοι και Κάντανος, μία νομισματική συμμαχία του δευτέρου μισού του τρίτου αιώνα π.Χ.», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο 2000, 253.

¹⁰⁷ Stefanakis M., *Cydonia*, 167. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., *Ιδαίον*, 6.

¹⁰⁸ Howgego C., *Ancient History from coins*, London 1995, 98-9 και Morkholm O., *EHC*, 13.

¹⁰⁹ Wroth W., *BMC Crete*, xvi.

¹¹⁰ Jackson A., "The Coins" στο Coldstream J.N. (ed.), *Knossos, the Sanctuary of Demeter*, London: British School at Athens, 110. (κυκλοφορούσαν στην Κνωσό νομίσματα Άργους, Αθηναϊκά New Style, Κυρήνης, Πτολεμαίων, Ρόδου).

ψευδοροδιακά νομίσματα, ενώ κυκλοφόρησαν και αργυρά νομίσματα της Ρόδου, με παράσταση εμπροσθοτύπου την κεφαλή του θεού Ήλιου με ακτινωτό διάδημα και οπισθοτύπου «ρόδον» σε έγκοιλο τετράγωνο, που αποτελεί το λαλούν σύμβολο της Ρόδου¹¹¹.

Επίσης, κυκλοφόρησαν στην Κρήτη αργυρά νομίσματα του Άργους με παράσταση λύκου στην εμπρόσθια όψη και γράμματος Α στην οπίσθια¹¹². Το Άργος είχε στενούς πολιτιστικούς και φυλετικούς δεσμούς με αρκετές Κρητικές πόλεις, όπως την Κνωσό και την Τύλισσο, στις οποίες ασκούσε επιρροή στα Κλασικά κυρίως χρόνια. Μάλιστα ορισμένα νομίσματα της Τυλίσσου και της Λύττου, μιμούνται αυτά του Άργους¹¹³.

Στην Κρήτη έντονη ήταν η κυκλοφορία νομισμάτων των Πτολεμαίων¹¹⁴. Οι επαφές της Κρήτης με τους Πτολεμαίους ήταν συχνές, καθώς υπήρχε Πτολεμαϊκή βάση στην Ίτανο. Με τους Πτολεμαίους είχε αποδεδειγμένα φιλικές σχέσεις τόσο η Γόρτυνα¹¹⁵ όσο και πόλεις της Δυτικής Κρήτης¹¹⁶.

Κυκλοφορούσαν αρκετά νομίσματα της Κυρήνης στην Κρήτη, τα οποία συχνά επικόπτονταν, προερχόμενα κυρίως από Κρήτες μισθοφόρους που πολέμησαν το 332 π.Χ. στην Κυρήνη υπέρ του Σπαρτιάτη Θίβρωνα¹¹⁷.

Διάδοση γνώρισαν στην Κρήτη κατά την ελληνιστική περίοδο και τα αργυρά νομίσματα της Αχαϊκής Συμπολιτείας¹¹⁸, καθώς επίσης της Ιστιαίας Ευβοίας¹¹⁹.

¹¹¹ Στεφανάκης Μ.-Στεφανάκη Β., «Ρόδος και Κρήτη: Νομισματικές συναλλαγές, επιρροές και επιδράσεις στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ.», *Οβολός* 8, 165-186, όπου και πλήρης βιβλιογραφία.

¹¹² Σιδηρόπουλος Κλ., «Αργυρό τετρώβολο αρ. 38», Στ. Οικονόμου «Αργυρό τετρώβολο αρ. 39», στο Σταμπολίδης Ν. (επιμ.), *Κατάλογος: Ελεύθερνα Πόλη-Ακρόπολη-Νεκρόπολη*, Αθήνα 2004, 165.

¹¹³ Jenkins K., *The Cameron collection of Cretan coins*, NC 1949, 49, 51, πίν. VII (αρ. 70-71, 81)

¹¹⁴ Στεφανάκης Μ., «Ptolemaic Coinage and Hellenistic Crete», *Κρήτη Αίγυπτος: μελέτες*, Αθήνα 2000, κυρίως 196-7. Του ίδιου (συμβολή), «Η νομισματοκοπία των Πτολεμαίων και η Ελληνιστική Κρήτη», στο *Κρήτη-Αίγυπτος: κατάλογος*, Αθήνα 2000, 382-392.

¹¹⁵ Chaniotis A., *Verträge*, 16, 40 σημ. 140. Stefanakis M., *Cydonia*, 155, 159-166. Μαρτυρούνται χρηματικές ενισχύσεις-δωρεές των Πτολεμαίων προς την Κρήτη, απασχόληση Κρητών μισθοφόρων στην Αίγυπτο και εμπόριο.

¹¹⁶ Με βάση τιμητικές επιγραφές από την Φαλάσαρνα (*I.C.* II, xix, 2) και την Ελεύθερνα (*I.C.* II, xii, 25).

¹¹⁷ Morkholm O., *EHC*, 89. Ehrenberg V., λήμμα "Thibron", αρ.2, *RE VI*, (58), στ. 275-276.

¹¹⁸ *IGCH* αρ. 330-Θησαυρός Αξού/1961. (Περιείχε 43 αργυρά τριώβολα Αχαϊκής συμπολιτείας) βλ. και Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου Ε., «Νομισματικά ένδειξεις δι' άγνωστον πόλιν τῆς Κρήτης», *Πεπραγμένα Β' διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου*, Αθήνα 1968, 214-5. Για τον τύπο νομίσματος βλ. Σταμπολίδης Ν. (επιμ.), *Ελεύθερνα*, 166 αρ. 41.

Αθηναϊκά αργυρά νομίσματα νέας τεχνοτροπίας (New Style) κυκλοφόρησαν ευρέως στην Κρήτη στις αρχές του 1^ο αι. π.Χ., όπως και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο από το 167 π.Χ. και ιδιαίτερα μετά το 145 π.Χ. (κυρίως στη Δήλο, Μακεδονία, Θεσσαλία, Αττική, Εύβοια)¹²⁰.

Τα αθηναϊκά τετράδραχμα εικονίζουν στον εμπροσθότυπο κρανοφόρο κεφαλή Αθηνάς, ενώ στον οπισθότυπο γλαύκα επάνω σε παναθηναϊκό αμφορέα, και αναγράφουν στο πεδίο το όνομα του επώνυμου άρχοντα. Η παράσταση περιβάλλεται από στέφανο ελιάς, γι' αυτό και τα νομίσματα αυτά ονομάζονται «στεφανηφόροι», όρος που απαντάει και σε αρχαίες επιγραφές¹²¹.

Απομιμήσεις των Αθηναϊκών «στεφανηφόρων» πραγματοποιούνταν σε 7 Κρητικές πόλεις¹²²: Κνωσό, Κυδωνία, Γόρτυνα, Ιεράπυτνα, Λάππα, Πολυρρήνια, Πριανσό. Οι Κρητικές πόλεις τοποθετούσαν στο πεδίο του νομίσματος το εθνικό τους όνομα και το διακριτό σύμβολό τους: π.χ. στην Κνωσό τον λαβύρινθο (Πίν.30 εικ.215), στη Γόρτυνα τον ταύρο (Πίν.30 εικ.216), στην Πολυρρήνια την Αρτέμιδα με τόξο (Πίν.30 εικ.217), στην Ιεράπυτνα τον αετό του Διός (Πίν.30 εικ.218) και στην Κυδωνία είτε βρέφος που θηλάζει σκυλίτσα είτε Δία Κρηταγενή (Πίν.30-31 εικ.219α-β)¹²³. Οι κοπές αυτές σχετίζονται πιθανόν με την παρουσία του Λούκουλλου, απεσταλμένου του Σύλλα στην Κρήτη κατά το 87/6 π.Χ., ή με τον Μιθριδάτη¹²⁴. Η χρήση

¹¹⁹ Στο ίδιο, 166 αρ. 40 και Furtwängler A., «Τα νομισματικά ευρήματα», στο Καλπαξής Αθ. κ.α, *Ελεύθερα II.2*, Ρέθυμνο 1994, 187, πιν. 44.

¹²⁰ *IGCH*, σελ. 2. Crawford M., *Coinage and money under the Roman Republic*, London 1985, 125-126. βλ. και Ηώς Τσούρτη, «Συμβολή στην κυκλοφορία Αθηναϊκών τετραδράχμων Νέας τεχνοτροπίας στην Εύβοια», *Χαρακτήρ*, Αθήνα 1996, 287 κ.ε.

¹²¹ Τουράτσογλου Ι. κ.α., *Νομίσματα και νομισματική*, Αθήνα 1996, 111. Αναλυτικότερα βλ. Thompson M., *The New Style silver coinage of Athens*, New York 1961. Lewis D.M., "The Chronology of Athenian coinage", *NC* 1962, 283 κ.ε.. Morkholm O., "The chronology of the New Style coinage", *ANSMN* 29, 1984, 29-42.

¹²² Wroth W., *BMC Crete*, xviii. Le Rider G., *Monnaies Crétoises*, 297. *RPC I*, σελ. 216.

¹²³ Stefanakis M., "Kydon the oikist or Zeus Cretagenes Kynotraphes? The problem of interpreting Cretan coin types", *Ευλιμένη I*, 2000, εικ.5.

¹²⁴ Metenidis N., *Artemis Ephesia*, 118 (σύμφωνα με τους Raven και Le Rider). Βλ. και Στεφανάκη Β., «Η οικονομική ανάπτυξη της Ιεράπυτνας», *Πρακτικά Θ' Κρητολογικού συνεδρίου*, Ηράκλειο 2006, 309-310.

Αθηναϊκών τύπων ίσως υιοθετήθηκε για εμπορικούς λόγους, καθώς το Αττικό νόμισμα είχε σταθερή αξία και ευρεία αποδοχή στις αγορές.¹²⁵

Αρκετές πόλεις της Κρήτης, από την ύστερη Ελληνιστική εποχή και εξής, είτε είχαν παρακμάσει είτε είχαν συγχωνευτεί από ισχυρότερα κέντρα και είχαν έτσι μετατραπεί σε εξαρτημένους οικισμούς, επομένως διέκοψαν τη νομισματοκοπία τους¹²⁶.

Κυριότερη αλλαγή στην Κρητική νομισματοκοπία κατά τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, ήταν η προσθήκη του αυτοκρατορικού πορτραίτου στον εμπροσθότυπο των νομισμάτων και η καθιέρωση οπισθοτύπων εμπνευσμένων από τη Ρωμαϊκή εικονογραφία. Επίσης σταδιακά επικράτησαν οι Ρωμαϊκές νομισματικές μονάδες, όσον αφορά κυρίως το χάλκινο νόμισμα.

¹²⁵ Wroth W., *BMC Crete*, xix, με βάση τους M. Breule (*Mon. d' Athenes*, p. 90-91) και R S. Poole (*Num. Chron. N.S i*, p.174, χρονολογεί τα ψευδοαθηναϊκά νομίσματα γύρω στο 200 π.Χ. λόγω συμμαχίας Κρητικών πόλεων-Αθήνας μέσω του Κηφισόδορου, κατά του Φιλίππου Ε', βλ. και Chaniotis A., *Verträge*, 41. Επικρατεί όμως η χρονολόγησή τους μετά το 86 π.Χ.

¹²⁶ Sanders I., *Roman Crete*, 11 και Chaniotis A., *Verträge*, 49-50, 108, 160-164, 170. Για παράδειγμα η Φαιστός και η Ριζηνία προσαρτήθηκαν από τη Γόρτυνα, η Τύλισσος και η Ραύκος από την Κνωσό, η Πραισός από την Ιεράπυτνα.

4. Η Ρωμαϊκή Επαρχιακή νομισματοκοπία.

Η νομισματοκοπία της Κρήτης στα Ρωμαϊκά χρόνια εντάσσεται στο ευρύτερο ερευνητικό πλαίσιο της Ρωμαϊκής επαρχιακής νομισματοκοπίας (Roman Provincial coinage). Πολυάριθμες επαρχιακές πόλεις της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας τύπωναν νομίσματα κυρίως σε χαλκό για την κάλυψη τοπικών οικονομικών αναγκών¹²⁷, με περιορισμένο εύρος κυκλοφορίας, σε αντιδιαστολή με τα Ρωμαϊκά Αυτοκρατορικά νομίσματα (Roman Imperial coinage) που κόβονταν συστηματικά, σε μεγάλες ποσότητες στα μεγάλα κεντρικά νομισματοκοπεία.

Για την κάλυψη των οικονομικών αναγκών της διοίκησης, όπως της μισθοδοσίας και της φορολογίας, επικρατούσαν τα νομίσματα σε χρυσό και άργυρο των αυτοκρατορικών νομισματοκοπειών, τα κυριότερα των οποίων έδρευαν στην Ρώμη, στο Lugdunum της Γαλατίας (σημ. Λυών), σε πόλεις της Ισπανίας και της Ασίας¹²⁸.

Το δικαίωμα-προνόμιο της νομισματοκοπίας στις επαρχιακές πόλεις το εκχωρούσε ο ίδιος ο αυτοκράτορας από τη Ρώμη, είτε η Ρωμαϊκή διοίκηση των επαρχιακών πόλεων, με τη συναίνεση του αυτοκράτορα¹²⁹. Έτσι η εμπρόσθια όψη των νομισμάτων αυτών έφερε συνήθως το αυτοκρατορικό πορτραίτο, με συνοδευτική επιγραφή που μετέφερε στα ελληνικά το όνομα και τον τίτλο του αυτοκράτορα.

Στην οπίσθια όψη επικρατούν συνήθως τύποι τοπικής σημασίας, με θρησκευτικό περιεχόμενο. Αναγράφεται συχνά είτε το όνομα των πολιτών σε γενική (π.χ. *NIKAIEΩN*), είτε το όνομα κάποιας θεότητας, όπως συνέβαινε και στα νομίσματα Κλασικών-Ελληνιστικών χρόνων. Άλλοτε πάλι αναγράφεται το όνομα τοπικών αξιωματούχων. Αυτή η πρακτική δείχνει ότι οι Ρωμαίοι σε κάποιο βαθμό σεβάστηκαν τους θεσμούς των ελληνόφωνων πόλεων της αυτοκρατορίας, επιτρέποντας μία σχετική αυτονομία, καθότι οι πόλεις λειτούργησαν ως βασικός παράγοντας για την

¹²⁷ Howgego C., *Greek imperial countermarks*, London 1985, 83.

¹²⁸ Sutherland C.H.V., *The Emperor and the coinage*, London 1976, 40 κ.ε. Butcher K., *Roman Provincial coinage: An Introduction*, London 1988, 12.

¹²⁹ Sutherland C.H.V., ό. π. 28, Sear D., *Greek Imperial coins*, London 1982 xi, Burnett A., *Coinage in the Roman world*, London 1987, 70. Franke P.R., *Η Μικρά Ασία στους Ρωμαϊκούς χρόνους*, Αθήνα 1985², 16.

ομαλή οργάνωση της διοίκησης¹³⁰. Ορισμένες φορές αναγράφονται στα νομίσματα ενδείξεις της υποδιαίρεσης¹³¹.

Περίπου 530 αρχές (πόλεις, αποικίες, κοινά, πελατειακά βασίλεια) έκοψαν νομίσματα σχετικά μικρής αξίας, μεταξύ της περιόδου ηγεμονίας του Αυγούστου και του Αυρηλιανού¹³². Μόνο επί Αυγούστου περίπου 200 πόλεις είχαν το δικαίωμα κοπής νομίσματος¹³³.

Στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας κυριαρχούσε η ελληνική γλώσσα και κουλτούρα και υπήρχε μεγάλη παράδοση στην νομισματοκοπία κατά την Ελληνιστική εποχή, γι' αυτό εξακολούθησαν να υφίστανται οι ελληνικές νομισματικές υποδιαίρεσεις και άργησαν να επικρατήσουν οι ρωμαϊκές. Αργυρά νομίσματα τυπώνονταν σε ελληνικές υποδιαίρεσεις, όπως τετράδραχμα και δραχμές, κυρίως στην Μ. Ασία, στην Αντιόχεια της Συρίας¹³⁴, στην Αλεξάνδρεια και στην Κρήτη¹³⁵.

Η Έφεσος και η Πέργαμος εξακολούθησαν να κόβουν κιστοφορικά τετράδραχμα με λατινικές επιγραφές επί Αυγούστου και αργότερα επί Αδριανού¹³⁶. Εκτεταμένη και συνεχή παραγωγή νομισμάτων στα ρωμαϊκά χρόνια παρουσιάζουν κυρίως τα μεγάλα αστικά κέντρα της ανατολής, όπως η Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, η Αντιόχεια της Συρίας και η Καισάρεια της Καππαδοκίας, μέχρι τον 3^ο αι. μ.Χ.¹³⁷ Σημαντικός λόγος κοπής νομίσματος ήταν η αυξημένη στρατιωτική δράση στην Μικρά Ασία, σε περιοχές όπου έδρευαν λεγεώνες όπως π.χ. στην Καισάρεια¹³⁸.

¹³⁰ Για τη σημασία των πόλεων στη διοίκηση της αυτοκρατορίας, βλ. Garnsey P.-Saller R., *Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, οικονομία-κοινωνία και πολιτισμός*, (μτφρ.) Ηράκλειο 2003, 33-53

¹³¹ Βλ. Sear D., *GIC*, xii-xvi, 597 κ.ε. Howgego C., *Countermarks*, 52-60.

¹³² Jones T.B., "A numismatic riddle: the so-called Greek imperials", στο *Proceedings of the American Philosophical Society* 107, 1963, 308 και Howgego C., *Countermarks*, 83. Για αναλυτικό κατάλογο εκδοτριών αρχών επαρχιακών νομισμάτων βλ. Sear D., *GIC*, 597-621.

¹³³ Burnett A., *CRW*, 81.

¹³⁴ Metcalf D.M., στο Kondoleon M. κ.α. (ed), *Antioch: The lost ancient city*, Princeton 2000, 107-110.

¹³⁵ Mattingly H.- Sutherland C.H.V.- Carson R.A.G., *Roman Imperial coinage I, 31 B.C.-69 A.D.*, London 1984² (1923), 19. (στο εξής *RIC I*).

¹³⁶ Levick B., *C.A.H* τομ.10, 657.

¹³⁷ Butcher K., ό.π (σημ. 128), 15 και Burnett A., "Provincial coins of the Julio-Claudians", στο *Essays in honour of R. Carson-K. Jenkins*, London 1993, 145.

¹³⁸ *RIC I*, σελ. 6-8, 89, 100 (τύποι Τιβερίου).

Αντίθετα, στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας οι επαρχιακές νομισματικές εκδόσεις έπαυσαν να εκδίδονται. Άκμασαν μόνο την περίοδο των Ιουλίων-Κλαυδίων (κυρίως επί Αυγούστου), και στη συνέχεια επικράτησε το ρωμαϊκό νομισματικό σύστημα με βάση το δηνάριο¹³⁹. Ήταν πιο έντονος ο εκρωμαϊσμός στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας, στη γλώσσα και στην τέχνη γενικότερα.¹⁴⁰

Δικαίωμα κοπής νομίσματος είχαν και τα επαρχιακά Κοινά, δηλαδή ενώσεις πόλεων με στενούς πολιτικούς και πολιτιστικούς δεσμούς. Τέτοια Κοινά πόλεων στα Ρωμαϊκά χρόνια ήταν της Ασίας (Ιωνίας), της Βιθυνίας, του Πόντου, της Γαλατίας, της Λυκίας, της Συρίας, των Κυπρίων, των Κρητών, των Θεσσαλών, των Μακεδόνων, της Λέσβου κ.α.¹⁴¹. Υπήρχαν και νομισματικές εκδόσεις πελατειακών βασιλείων, όπως του Βοσπόρου, της Κομμαγηνής, της Ιουδαίας¹⁴² κ.α.

Ξεχωριστά προνόμια για την έκδοση νομίσματος κυρίως σε χαλκό, είχαν οι ρωμαϊκές αποικίες (Coloniae), οι «ελεύθερες» πόλεις (Civitates Liberae) και οι Ισοπολίτιδες (Municipia). Αυτές οι πολιτικές οντότητες παρουσιάζουν πιο συστηματική νομισματοκοπία¹⁴³. Σε αντίθεση με τις ελληνικές πόλεις και τα Κοινά, τα νομίσματα των ρωμαϊκών αποικιών και Ισοπολίτιδων φέρουν μόνο λατινικές επιγραφές, καθώς είχαν ως πρότυπο διοίκησης την ίδια τη Ρώμη.

Ορισμένες πόλεις δεν χρησιμοποιούσαν το αυτοκρατορικό πορτραίτο ως εμπροσθότυπο στα νομίσματά τους, αλλά την απεικόνιση τοπικών θεοτήτων. Λόγω της έλλειψης αυτοκρατορικού πορτραίτου τα νομίσματα αυτά επικράτησε να χαρακτηρίζονται συμβατικά ως «αυτόνομα», όπως π.χ. τα νομίσματα της Ρωμαϊκής Αθήνας¹⁴⁴.

Οι ελληνικές πόλεις σε ένδειξη αναβίωσης την κλασικής ακμής τους, αρκετά συχνά απεικονίζουν στα νομίσματά τους θέματα θρησκευτικού χαρακτήρα, όπως τοπικούς

¹³⁹ Burnett A., *CRW*, 55-56.

¹⁴⁰ Howgego C., *Ancient History from coins*, London 1995, 58. Για τον όρο εκρωμαϊσμός βλ. επίσης: Alcock S., "Introduction" στο Hoff-Rotroff (eds), *The Romanization at Athens*, Oxford 1997, 1-3.

¹⁴¹ Bowersock G. W., *I.E.E.*, τομ.Στ' «Ελληνισμός και Ρώμη», Αθήνα 1976, 132-3. Βλ. επίσης στο διαδίκτυο: <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/> (περίοδος Αντωνίωνων).

¹⁴² Burnett A.- Amandry M.- Ripollès P. P. -Carradice I., *RPC Supplementum* 2, 2006, σελ. 57, 68.

¹⁴³ Καραμεσίνη- Οικονομίδου Μ., «Ελληνικά νομισματοκοπεία στα Ρωμαϊκά χρόνια», *Νομισματικά. Χρονικά* 3, 1974, 10.

¹⁴⁴ Butcher K., ό.π. (σημ. 128), 29-30 και Καραμεσίνη-Οικονομίδου Μ., ό.π., 10. Το φαινόμενο των «αυτόνομων» κοπών πόλεων, χωρίς το πορτραίτο ηγεμόνα, παρατηρείται και στην Ελληνιστική περίοδο βλ. Morkholm, *EHC*, 169 κ.ε.

θεούς, ήρωες προγόνους, μύθους, τελετές, καθώς επίσης δημόσια οικοδομήματα, ναούς, μνημεία και φημισμένα γλυπτά¹⁴⁵. Περίπου 1000 αρχαία μνημεία σώζονται αποτυπωμένα σε αρχαία νομίσματα.

Προβάλλονται συχνά σε οπισθοτύπους νομισμάτων κυρίως της Μικράς Ασίας τα προνόμιά τους και οι καλές σχέσεις τους με τους Ρωμαίους, σε ένδειξη γοήτρου και κύρους. Για παράδειγμα, σε νομίσματα της Αντιόχειας αναγράφεται: *ANTIOXEOY TΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΝΟΜΟΥ*¹⁴⁶. Η απόκτηση τιμών και προνομίων υπήρξε αντικείμενο ανταγωνισμού για τις ελληνόφωνες πόλεις κυρίως της Μικράς Ασίας. Αυτό φαίνεται για παράδειγμα από τα αρχικά *ΑΜΚ*, στην Ταρσό, δηλαδή Πρώτη, Μεγίστη, Καλλίστη¹⁴⁷.

Ξεχωριστό προνόμιο ήταν το δικαίωμα ανέγερσης ναού της αυτοκρατορικής λατρείας, η γνωστή «Νεωκορία»¹⁴⁸. Στους ναούς αυτούς λατρευόταν αρχικά ο Ιούλιος Καίσαρας και κατόπιν ο Αύγουστος μαζί με τη Θεά Ρώμη. Ενδεικτικά, η Πέργαμος, η Έφεσος και η Σμύρνη απέκτησαν τρεις ναούς αυτοκρατορικής λατρείας¹⁴⁹. Τρεις ναούς απέκτησε και η Νικομήδεια, που εικονίζονται σε νομίσματά της¹⁵⁰.

Τα νομισματοκοπεία της Μικράς Ασίας ορισμένες φορές μοιράζονταν σφραγίδες, που παράγονταν κεντρικά σε εξειδικευμένα εργαστήρια για λογαριασμό διαφορετικών πόλεων¹⁵¹.

Συχνά απεικονίζονται στα επαρχιακά νομίσματα οι αθλητικοί αγώνες και οι θρησκευτικές εορτές με αφορμή την άφιξη-επίσκεψη του αυτοκράτορα (*adventus*), όντας γεγονός που προσέδιδε κύρος στις πόλεις, όπως κατά την περιοδεία του

¹⁴⁵ Καραμεσίνη-Οικονομίδου Μ., ό.π. (σημ. 143), 10 κ.ε. και Γαλάνη-Κρίκου Μ. κ.α., *Νομίσματα και νομισματική*, Αθήνα 1996, 201-2. βλ. επίσης Price M.J.-Trell Bl. A., *Coins and their cities: architecture on the ancient coins of Greece, Rome and Palestine*, London 1977.

¹⁴⁶ *RPC Supplementum* 2, 2006, σελ. 62.

¹⁴⁷ Franke P.R., *Η Μικρά Ασία στους Ρωμαϊκούς χρόνους*, Αθήνα 1985², 40, Howgego C., *Countermarks*, 7.

¹⁴⁸ Franke P.R., ό.π. 19, 36 και Harl K, *Civic coins and civic politics in the Roman East*, Berkeley 1987, 61.

¹⁴⁹ Butcher K., *Roman Provincial coins: An Introduction*, London 1988, 84.

¹⁵⁰ Γαλάνη-Κρίκου Μ, ό.π. (σημ. 145), 198, εικ. 11 (νόμισμα της εποχής του Ελαγάβαλου, 218-222 μ.Χ.).

¹⁵¹ <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/> και *RPC I*, σελ. 15 (σύμφωνα με: Kraft K., *Das System der kaiserzeitlichen Münzprägung in Kleinasien. Materialien und Entwürfe*, Berlin 1972).

Καρακάλλα στην Πέργαμο¹⁵². Οι τοπικοί θεοί μάλιστα εικονίζονται συμβολικά να υποδέχονται τον αυτοκράτορα, ένδειξη ευρύτατης αποδοχής και συγκατάθεσης.

Άλλο εικονογραφικό θέμα είναι οι προσωποποιήσεις εννοιών και θεσμών, όπως: η «Ιερά Σύγκλητος», η Βουλή, ο Δήμος κ.α.¹⁵³ Επίσης συναντιούνται προσωποποιήσεις πόλεων ως γυναικείες μορφές με τειχόμορφο στέμμα, σύμφωνα με την ελληνιστική παράδοση π.χ. η Τύχη της Αντιόχειας¹⁵⁴.

Οι τύποι της «Ομόνοιας» πιστοποιούν συμμαχίες και ειρηνική συνεργασία μεταξύ πόλεων, κυρίως της Μικράς Ασίας. Απεικονίζουν συνήθως δύο μορφές, ως προσωποποιημένες πόλεις σε χειραψία, τη γνωστή «δεξίωσιν»¹⁵⁵.

Στην κυρίως Ελλάδα σημαντική νομισματοκοπία είχαν οι Ρωμαϊκές αποικίες¹⁵⁶:

- I) της Μακεδονίας: Δίον, Πέλλα, Κασσάνδρεια, Φίλιπποι, καθώς και
- II) της επαρχίας Αχαΐας: Κόρινθος, Πάτρα, Δύμη.

Από το Δίον έχουν δημοσιευτεί τρεις θησαυροί επαρχιακών νομισμάτων εποχής Αντωνίνου Ευσεβούς¹⁵⁷. Οι θησαυροί αυτοί μας πληροφορούν ότι κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια κυκλοφορούσε στη Μακεδονία κυρίως το τοπικό χάλκινο νόμισμα των Μακεδονικών πόλεων και ελάχιστα το χάλκινο Ρωμαϊκό. Αντίθετα τα αργυρά νομίσματα που κυκλοφορούσαν στην Μακεδονία ήταν κατά βάσιν δηνάρια.¹⁵⁸

Τα αρχικά DD που απαντούν στα νομίσματα των Ρωμαϊκών αποικιών ερμηνεύονται ως Decreto Decurionum, που σημαίνει ότι το νόμισμα εκδιδόταν με απόφαση του σώματος των Decuriones, δηλαδή των βουλευτών της πόλης¹⁵⁹. Κάτι ανάλογο συμβαίνει με τα αρχικά SC στα νομίσματα της Ρώμης, που σημαίνει Senatus

¹⁵² Harl K., *Civic coins*, 55.

¹⁵³ Johnston A., "The so-called pseudo-autonomous Greek Imperials", *ANSMN*, 30, 1985, 89-112. Harl K., *Civic coins*, 75. Olga Alexandri-Tzahou, λήμμα "Demos", *LIMC III*, σελ. 272-276.

¹⁵⁴ Franke P., *Η Μικρά Ασία*, 31.

¹⁵⁵ Στο ίδιο 30, 43. Τα νομίσματα αυτά μελέτησε ο Kienast D., "Die Homoniaverträge in der Römische Kaiserzeit", *ZfN* (1964), 51-64.

¹⁵⁶ Παπαγεωργιάδου-Μπάνη Χ., "The Numismatic iconography of the Roman colonies in Greece", *Meletemata* 39, Αθήνα 2004, 21.

¹⁵⁷ Κρεμύδη-Σισιλιάνου Σ., "Multiple concealments: From the sanctuary of Zeus Olympios at Dion. Three Roman provincial coin hoards", *Μελετήματα* 35, Αθήνα 2004.

¹⁵⁸ Κρεμύδη-Σισιλιάνου Σ., "Patterns of monetary circulation in Roman Macedonia: The hoard evidence", *Ενλμμένη* 5, 2004, 136 κ.ε.

¹⁵⁹ Κρεμύδη-Σισιλιάνου Σ., *Η νομισματοκοπία της Ρωμαϊκής αποικίας του Δίου*, Αθήνα 1996, 27.

Consulto, δηλαδή το νόμισμα κοβόταν με απόφαση της Συγκλήτου. Οι Ρωμαϊκές αποικίες είχαν εξάλλου ως πρότυπο διοίκησης τη Ρώμη, γι' αυτό και οι επιγραφές των νομισμάτων είναι λατινικές.

Χαρακτηριστική είναι η παράσταση τελετής ίδρυσης πόλεων σε νομίσματα Ρωμαϊκών αποικιών, με τον ιερέα που οργώνει με βόδια και άροτρο ορίζοντας έτσι τα σύνορα της νέας πόλης¹⁶⁰.

Το θέμα της επίσκεψης του Νέρωνα σε ελληνικές πόλεις της επαρχίας Αχαΐας το 66-67 μ.Χ., γιορτάστηκε στα νομίσματά τους, όπως της Κορίνθου και της Πάτρας, με απεικόνιση γαλέρας εν πλώ (adventus-άφιξη του αυτοκράτορα).¹⁶¹

Εκτός από τις Ρωμαϊκές αποικίες σημαντική παραγωγή νομισμάτων παρουσιάζουν επίσης:

- i) στην επαρχία Μακεδονίας: οι «ελεύθερες» πόλεις Θεσσαλονίκη και Αμφίπολη,
- ii) στη δυτική Ελλάδα: η Κέρκυρα και η Νικόπολη,
- iii) στην Νότια Ελλάδα- επαρχία Αχαΐας: η Αθήνα, το Αίγιο, η Μεσσήνη, η Σπάρτη, κ.α.

Το Αίγιο τύπωνε χάλκινα νομίσματα σε ελληνικές υποδιαίρεσεις κατά τη δεκαετία του 30 π.Χ. (περίοδο β' τριανδρίας), με ονόματα τοπικών αρχόντων και ενίοτε με επιγραφή στα ελληνικά που δήλωνε αξία π.χ. *HMIOBEAIN* (ημιόβολα)¹⁶².

Στα νομίσματα της Αθήνας εικονίζεται αντί για αυτοκρατορικό πορτραίτο, η θεά Αθηνά, πολιούχος της πόλης, σε μια προσπάθεια αναβίωσης της κλασικής ακμής και δόξας της πόλης. Συχνά αποτυπώνονται στα νομίσματα της Αθήνας φημισμένα οικοδομήματα, όπως η Ακρόπολη και το Διονυσιακό θέατρο¹⁶³. Ιδιαίτερη άνθιση γνώρισε η νομισματοκοπία της Αθήνας επί Αυγούστου και επί Αδριανού, όπως και οι

¹⁶⁰ Παπαγεωργιάδου-Μπάνη Χ., *Colonies*, 35.

¹⁶¹ Burnett A., *CRW*, 85. *RPC supplementum* 2, p.33, Παπαγεωργιάδου-Μπάνη Χ., *Colonies*, 50.

¹⁶² Kroll J., "Traditionalism vs Romanization in the bronze coinages of Greece, 42-31 B.C." *Topoi* 7, 1997, 125.

¹⁶³ Για τα νομίσματα των Αθηνών Ρωμαϊκής εποχής βλ. J. P. Shear, "Athenian Imperial Coinage," *Hesperia*, 5, 1936, 285-327; Kleiner F. S., "The Agora Excavations and Athenian Bronze Coinage, 200-86 B. C." *Hesperia* 45, τευχ. 1. (Ιαν. - Μαρτ., 1976), 1-40; Καραμεσίνη-Οικονομίδου Μ., ό.π. (σημ. 143), 11 και Γαλάνη-Κρίκου Μ. κ.α., ό.π. (σημ. 145), 202, εικ. 2.

άλλες τέχνες, π.χ. αρχιτεκτονική, γλυπτική, και τελειώνει οριστικά μετά τον Γαλλινό¹⁶⁴.

Η Νικόπολη ως πόλη που ιδρύθηκε από τον Οκταβιανό σε ανάμνηση της νίκης του Ακτίου, είχε ιδιαίτερα προνόμια και κύρος, ως *civitas libera*. Αναφέρει στα νομίσματα της τον ιδρυτή της, με επιγραφές *ΚΤΙΣΤΗΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ* και *ΚΤΙΣΜΑ ΣΕΒΑΣΤΟΥ*¹⁶⁵. Η θεματική των νομισμάτων της Νικόπολης σχετίζεται κυρίως με τους επετειακούς αγώνες των Ακτίων, προς τιμήν του Θεού Απόλλωνα.

Τοπικά θέματα απαντούν και σε νομίσματα της Σπάρτης, συγκεκριμένα απεικονίζεται ο Ηρακλής, ο μυθικός οικιστής και γενάρχης των Λακεδαιμονίων με το σύμβολό του το ρόπαλο, είτε οι Διόσκουροι. Αντίστοιχα, η Κόρινθος διατηρεί στα νομίσματά της τον μυθολογικό τύπο του Πήγασου¹⁶⁶. Η εικονογραφία φανερώνει ότι γενικότερα οι πόλεις επιθυμούσαν να διατηρήσουν ζωντανή την ιστορική τους μνήμη και τους δεσμούς με το κλασικό παρελθόν τους.

¹⁶⁴ Kroll J. H.-Walker S., “The Greek coins”, *The Athenian Agora XXVI*, Princeton 1993, 117-118.

¹⁶⁵ Οικονομίδου Μ., *Η νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*, Αθήνα 1975, 18.

¹⁶⁶ *RPC I*, αρ. 1108-9 (Σπάρτη). Για τον Πήγασο σε νομίσματα της Ρωμαϊκής αποικίας της Κορίνθου βλ. Σιδηρόπουλος Κλ., «Χάλκινο Νόμισμα αρ. 43», στο Σταμπολίδης Ν., (επιμ.), *Ελεύθερα, Πόλη-Ακρόπολη-Νεκρόπολη*, Αθήνα 2004, 166.

5. Κρητικά νομίσματα χρόνων δημοκρατίας (Res Publica) 67-31 π.Χ.

Ανάμεσα στις νομισματικές εκδόσεις των πόλεων του ελλαδικού χώρου μπορούν να μελετηθούν και οι εκδόσεις της ρωμαϊκής Κρήτης, όντας επαρχιακές κοπές.

Από το 67 π.Χ. μέχρι το 31 π.Χ., που αρχίζει η αυτοκρατορική περίοδος, τα μόνα νομισματοκοπεία στην Κρήτη ήταν της Γόρτυνας και της Κνωσού. Υποστηρίζεται ωστόσο ότι λειτούργησε νομισματοκοπείο και στη Λάππα¹⁶⁷.

Τα νομίσματα που κόπηκαν στην Κρήτη στα χρόνια αυτά είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τις ιστορικές εξελίξεις. Ξεχωρίζουν οι αργυρές κοπές του Μετέλλου στη Γόρτυνα (Πίν.1 εικ.1), και ακολούθως του Κρητάρχη Κύδαντα (Πίν.3 εικ.15). Τα χάλκινα νομίσματα διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: α) Κοινές εκδόσεις της επαρχίας Κρήτης- Κυρηναϊκής, και β) εκδόσεις με το όνομα αξιωματούχων της Κνωσού, πριν από τη μετατροπή της σε Ρωμαϊκή αποικία.

Αξίζει να σημειωθεί ότι Κρητικά μυθολογικά θέματα αποτυπώνονται σε οπισθοτύπους αργυρών Ρωμαϊκών δηναρίων εποχής δημοκρατίας, των αξιωματούχων (monetales):

- i) Cn. Plancius¹⁶⁸ (55 π.Χ.): Diana Planciana στον εμπροσθότυπο και Κρητικός αίγαγρος δίπλα σε τόξο και φαρέτρα, συμβόλα της Αρτέμιδος στον οπισθότυπο (Πίν.31 εικ.220).
- ii) L. Volteius (81 π.Χ.), και L. Valerius Acisculus (45 π.Χ.) με παράσταση απαγωγή Ευρώπης από τον Δία- ταύρο¹⁶⁹.

Οι αξιωματούχοι αυτοί επέλεξαν τα συγκεκριμένα θέματα για να υπενθυμίσουν την περίοδο της στρατιωτικής ή πολιτικής τους σταδιοδρομίας στην Κρήτη. Ο Cn. Plancius μάλιστα υπηρέτησε αρχικά στην Αφρική, εν συνεχεία στην Κρήτη στο πλευρό του Μετέλλου κατά την εκστρατεία του 69-67 π.Χ. και αργότερα στη Μακεδονία¹⁷⁰.

¹⁶⁷ Σιδηρόπουλος Κλ., «Η Λάππα και η Γαύδος ως τυπικά αποσπάσματα Κρητικής νομισματικής ιστορίας», *Πρακτικά Θ' διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου*, 2002 (περιλήψεις). Του ιδίου, «Χάλκινο νόμισμα αρ. 32», στο Σταμπολίδης Ν. (επ.), *Ελεύθερα*, 164 (νόμισμα Λάππας με τύπους κεφαλή Ποσειδώνα και τρίαίνα, βλ. Svoronos, *Numismatique*, σελ. 212, αρ.12, πίν. xx.1).

¹⁶⁸ Münzer F., λήμμα "Plancius", αρ. 4, *RE* XX2 (42), στ. 2013-2015.

¹⁶⁹ Σιδηρόπουλος Κλ., *Creta Romana*, σημ. 27, εικ. 1γ, δ, ε. Crawford M., *Roman Republican Coinage*, Cambridge 1974, αρ. 337/1, 474/1.

¹⁷⁰ Βλ. Metenidis N., "Zu den Denarenbildern des Cn. Plancius", *Ευλιμένη* 1, 2000, 71-77.

5.1. Τετράδραγμα Γόρτυνας επί Μετέλλου:

Μετά την κατάκτηση της Κρήτης το 67 π.Χ. ο νέος κυρίαρχος του νησιού Κόιντος Καικίλιος Μέτελλος έκοψε αργυρά τετράδραγμα στη Γόρτυνα, με εμπροσθότυπο την κρανοφόρο κεφαλή της Θεάς Ρώμης, συνοδευμένης από την επιγραφή *PΩΜΑΣ* (ελληνική μεταγραφή σε δωρική διάλεκτο του λατινικού *ROMA*), και οπισθότυπο την παράσταση Αρτέμιδος Εφεσίας με την επιγραφή *ΓΟΡΤΥΝ(ΙΩΝ)*, εντός στεφάνου (Πίν.1 εικ.1). Η απεικόνιση της Θεάς Ρώμης τονίζει τη νέα πολιτική πραγματικότητα στην Κρήτη μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση και σηματοδοτεί το τέλος της αυτόνομης νομισματοκοπίας της Κρήτης¹⁷¹. Αντιστοίχως, η κεφαλή της Θεάς Ρώμης απεικονίζεται στα πρώτα Ρωμαϊκά δηνάρια του 3^{ου} αι. π.Χ. και παραμένει δημοφιλής τύπος κατά την περίοδο της *Res Publica*¹⁷².

Έχει προβληματίσει τους ερευνητές η απεικόνιση της Αρτέμιδος Εφεσίας στον οπισθότυπο του νομίσματος της Γόρτυνας (Πίν.1 εικ.1 α-β), διότι δεν συναντάται σε προγενέστερα Κρητικά νομίσματα, ούτε η λατρεία της μαρτυρείται στην Κρήτη, όπου κυριαρχεί η Άρτεμις Δίκτυνα¹⁷³. Δεν αποκλείεται ωστόσο να υπήρξε λατρεία Εφεσίας Αρτέμιδος στην Κρήτη μετά τη Ρωμαϊκή κατάκτηση¹⁷⁴.

Το ιερό της Αρτέμιδος στην Έφεσο ήταν μεγάλο θρησκευτικό κέντρο της Μικράς Ασίας, όπου ήταν στημένο το λατρευτικό άγαλμα της Θεάς, η οποία παριστάνεται όρθια, μετωπικά, φορώντας πόλο στο κεφάλι, και χαρακτηριστικό της γνώρισμα είναι οι πολλοί μαστοί ή όρχεις βοών, ως ένδειξη γονιμότητας¹⁷⁵. Το συγκεκριμένο

¹⁷¹ Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., *Ιδαίον*, 7 (σύμφωνα με τον G. Le Rider, *Monnaies Crétoises*, 297).

¹⁷² Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., «Ο Ρωμαϊκός προπαγανδισμός στη νομισματοκοπία της Κρήτης», *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο 1995, 514. Kaenel Hans Markus von, «Ρωμαϊκή νομισματική», στο Graf, (επιμ.), *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία, τομ. Β': Ρώμη*, 2003, 748 κ.ε. εικ.5. Crawford M., *RRC*, πίν. I, 27/1. Balestrazzi E. di F., «Roma», *LIMC* suppl. 2, εικ. 11-271.

¹⁷³ Πρώτος μελέτησε τα νομίσματα του Μετέλλου στη Γόρτυνα ο Friedlander J., στο σύντομο άρθρο: «Metellus Creticus in Gortyna», *ZfN* (1883), 119-122.

¹⁷⁴ Metenidis N., *Artemis Ephesia*, 117. Μία επιγραφή από το Augustodunum στη Γαλατία (*I.G. XIV*, 2524) αναφέρει ένα άγαλμα που ανατίθεται στον Απόλλωνα, στον τύπο της Αρτέμιδος Εφεσίας, με Κρητικά στοιχεία.: «Ἰητῆρι νόσων φασειμβρότῳ Ἀπόλλωνι ἄνασσα Ἐφέσου Κρησίαν φασφόρον εὐχὴν ἔθηκεν Εὐτυχος». Βλ. και Chaniotis A., *Review* στο *Bryn Mawr Classical Review* 2000.05.17.

¹⁷⁵ Fleischer R., «Artemis Ephesia», *LIMC* II, 755-763. (Η Εφεσία Άρτεμις λατρευόταν ως «Μεγάλη Θεά» της Εφέσου από τον 6^ο αι. π.Χ.). Jessen, λήμμα «Ephesia», *RE* V₂ (10), στ. 2762-2771.

λατρευτικό άγαλμα απεικονίζεται σε Ρωμαϊκά νομίσματα της Μικράς Ασίας,¹⁷⁶ αλλά για πρώτη φορά απαντάται σε Κρητικό νόμισμα¹⁷⁷.

Όλοι οι προηγούμενοι κατακτητές της Μικράς Ασίας έδωσαν μεγάλη σημασία στο ιερό της Αρτέμιδος στην Έφεσο κάνοντας προσφορές, όπως ο Κροίσος, ο Ξέρξης και ο Μέγας Αλέξανδρος, έτσι και οι Ρωμαίοι ακολούθως έδειξαν σεβασμό.

Η ερμηνεία που έχει δοθεί για τον τύπο της Εφεσίας Αρτέμιδος στα νομίσματα της Γόρτυνας είναι κυρίως πολιτική και σχετίζεται με τα ιστορικά γεγονότα της εποχής¹⁷⁸. Μετά την κατάκτηση της Κρήτης ουσιαστικά έλαβαν τέλος οι μακροχρόνιοι πόλεμοι των Ρωμαίων εναντίον των Ελληνικών κρατών. Ο πόλεμος κατά της Κρήτης ήταν τριετής (69-67 π.Χ.) και ιδιαίτερα σκληρός. Μία αφορμή αυτού του πολέμου ήταν η υποστήριξη που παρείχαν οι Κρήτες με παροχή μισθοφόρων προς τον Μιθριδάτη του Πόντου, ο οποίος είχε επαναστατήσει κατά των Ρωμαίων, και ξεσήκωσε τις περισσότερες ελληνικές πόλεις. Άλλη αιτία ήταν η εξουδετέρωση των πειρατών της Κιλικίας, τους οποίους υποστήριζαν οι Κρήτες προσφέροντας άσυλο στα λιμάνια τους και συμμετέχοντας ενίοτε και οι ίδιοι σε πειρατικές δραστηριότητες. Αυτή η αμφισβήτηση της ρωμαϊκής κυριαρχίας, έδωσε αφορμή στους Ρωμαίους για καταστολή, αρκετές φορές βίαιη.

Την ίδια περίοδο με τον Κρητικό πόλεμο (69 π.Χ.), κατέστειλαν οι Ρωμαίοι οριστικά και την επανάσταση του Μιθριδάτη Στ'.¹⁷⁹ Συνολικά διεξήχθησαν τρεις πόλεμοι με τον βασιλιά του Πόντου, οι λεγόμενοι Μιθριδατικοί, κατά τα έτη 88-84 π.Χ., 76-74 π.Χ. και 67-66 π.Χ. αντίστοιχα¹⁸⁰.

Μεγάλη εστία αντίστασης κατά της ρωμαϊκής εξουσίας ήταν η Έφεσος κατά τους Μιθριδατικούς πολέμους, όπου σφαγιάστηκαν το 88 π.Χ. πολλοί Ρωμαίοι και άλλοι πολίτες Ιταλικής καταγωγής, συνολικά περίπου 80.000 άτομα (Εφέσιος Εσπερινός), μία άδικη πράξη που στιγματίσε την ελληνική πλευρά και εκμεταλλεύτηκε πολιτικά η

¹⁷⁶ Fleischer R., "Artemis Ephesia", *LIMC* II₂, σελ. 564-573. Head B.V., *BMC Ionia*, London 1892, πίν. xiii. 1, 2, 7. (Πρόκειται κυρίως για νομίσματα της Εφέσου αυτοκρατορικής εποχής, επομένως η παράσταση στο Κρητικό νόμισμα είναι μία από τις προϋμότερες).

¹⁷⁷ Svoronos, *Numismatique*, αρ. 17, πίν. xxxii, 18. Αποδόθηκε στο Κοινό των Κρητών ένα νόμισμα εποχής Κλαυδίου, με παράσταση αγάλματος Αρτέμιδος Εφεσίας εντός ναού. Στο *RPC I*, σελ. 231 το νόμισμα αυτό αποδίδεται στη Λυκία.

¹⁷⁸ Metenidis N., *Artemis Ephesia*, 120 κ.ε.

¹⁷⁹ Olshausen E., λήμμα "Mithradates", αρ. 6, (M. IV Eupator, Dionysos), *DNP*, 8, στ. 278-280.

¹⁸⁰ Price M. J., "Mithridates VI Eupator and the coinages of the Black Sea", *NC* 1968, 4.

Ρώμη ως αφορμή για επέμβαση-καταστολή¹⁸¹. Ο αριθμός των θυμάτων φαντάζει υπερβολικός. Ανάλογη άδικη σφαγή κατοίκων Ιταλικής καταγωγής από στρατηγούς του Μιθριδάτη συνέβη στη Δήλο, η οποία είχε υποστηρίξει την Ρώμη¹⁸².

Το 84 π.Χ. ο νικητής Σύλλας, επέβαλε σκληρά αντίποινα στις πόλεις που υποστήριξαν τον Μιθριδάτη, με κορυφαία την Έφεσο¹⁸³. Επομένως, η εικόνα της Αρτέμιδος Εφεσίας, στο ναό της οποίας είχαν καταφύγει πολλοί Ρωμαίοι ζητώντας άσυλο, έγινε προπαγανδιστικά το σύμβολο του «δίκαιου» αγώνα των Ρωμαίων εναντίον του Μιθριδάτη και των υποστηρικτών του, ώστε να νομιμοποιηθεί η πολεμική δράση εναντίον του και των πόλεων που τον υποστήριξαν¹⁸⁴.

Θέματα σχετικά με την Αρτέμιδα, όπως π.χ. ελάφι, εικονίζονται στα νομίσματα του Μιθριδάτη¹⁸⁵. Επίσης, σε χρυσό στατήρα της Εφέσου κατά το 87-84 π.Χ., την περίοδο της επανάστασης του Μιθριδάτη εικονίζεται στον εμπροσθότυπο προτομή Αρτέμιδος με τόξο και φαρέτρα, ενώ στον οπισθότυπο το λατρευτικό άγαλμα της Αρτέμιδος Εφεσίας μαζί με μέλισσα και ελάφι¹⁸⁶. Ακολούθως, είκοσι χρόνια αργότερα, ο τύπος της Αρτέμιδος Εφεσίας επιλέχθηκε από τους Ρωμαίους για το νόμισμα της Γόρτυνας, με πολιτική σημασία, για να θυμίζει στους Έλληνες τα «σφάλματά» τους, κατά τη συνεργασία τους με τον βασιλιά του Πόντου, κυρίως βέβαια την άδικη σφαγή στην Έφεσο, που έδωσε αφορμή για σκληρή επέμβαση των Ρωμαίων¹⁸⁷. Είναι μία χαρακτηριστική περίπτωση πολιτικής χρήσης του νομίσματος, ως έκφραση προπαγάνδας από την πλευρά των Ρωμαίων, ώστε να νομιμοποιήσουν τις πράξεις τους.

Τα γεγονότα της επανάστασης στην Έφεσο το 88 π.Χ. θα ήταν γνωστά και στην Κρήτη και θα είχαν προκαλέσει αντιδράσεις ιδιαίτερα στη φιλορωμαϊκή μερίδα των πολιτών. Δεν είναι τυχαίο ότι το νόμισμα κόπηκε στη Γόρτυνα, πόλη που επέδειξε φιλορωμαϊκή στάση, γι' αυτό δεν καταστράφηκε από τους Ρωμαίους, αλλά γνώρισε

¹⁸¹ (Πλουτάρχου, *Σύλλας*, 24.4.-Αππιαν., *Μιθριδάτ.* 23) βλ. Metenidis N., *Artemis Ephesia*, 121, σημ. 4.

¹⁸² (Ποσειδώνιος, 212κ.ε.) βλ. Metenidis N., ό.π. 119.

¹⁸³ (Αππιαν., *Μιθριδάτ.* 61 κ.ε.) βλ. Metenidis N., ό.π. 121.

¹⁸⁴ Metenidis N., ό.π. 122.

¹⁸⁵ Price M. J., ό.π. (σημ.180), 1.

¹⁸⁶ Friedlaender J., "Metellus Creticus in Gortyna", *ZfN* (1883), 121 και Metenidis N., ό.π. 121, σύμφωνα με τον Head B.V., *History of the coinage of Ephesos*, (1880) πίν. V. 2-6. Βλ. και Head B.V., *Historia Numorum*, (μτφρ. Ι. Σβορώνου), *Ιστορία των Νομισμάτων*, Αθήνα 1898, σελ.110.

¹⁸⁷ Metenidis N., ό.π. 121.

ευημερία και οικονομική ανάπτυξη, ως πρωτεύουσα της ενιαίας επαρχίας Κρήτης-Κυρηναϊκής.

Στην πίσω όψη του νομίσματος της Γόρτυνας, εκτός από την Αρτέμιδα εικονίζεται μία μέλισσα στο πεδίο (Πίν.1 εικ.1 α-β). Η μέλισσα είναι σύμβολο της Αρτέμιδας, όπως και το ελάφι, απεικονίζεται μάλιστα και στα νομίσματα της Εφέσου¹⁸⁸.

Σε μία παραλλαγή του οπισθοτύπου προστίθεται πλώρα πλοίου στο πεδίο (εικ.1β), το οποίο είναι σύμβολο της κυριαρχίας των Ρωμαίων στη θάλασσα.

Η κεφαλή ελέφαντα, ως σύμβολο στο πεδίο του οπισθοτύπου και στο κράνος της θεάς Ρώμης, ήταν έμβλημα της οικογένειας του Μετέλλου, σε ανάμνηση της νίκης του ένδοξου προγόνου του Λ. Καικίλιου Μετέλλου¹⁸⁹, επί του στρατού ελεφάντων των Καρχηδονίων στο Πάνορμο της Σικελίας το 251 π.Χ.¹⁹⁰.

Κεφαλή ελέφαντα προστίθεται επίσης σε νομίσματα της Κνωσού μετά το 67 π.Χ., σύμβολο που σχετίζεται άμεσα με την οικογένεια των Μετέλλων, παρόλο που διατηρήθηκαν οι τοπικοί τύποι της Κνωσού, κεφαλή Διός ως εμπροσθότυπος και Λαβύρινθος ως οπισθότυπος (Πίν. 30 εικ.214)¹⁹¹.

Δεν έγινε εξ αρχής προσπάθεια πλήρους εκρωμαϊσμού της Κρητικής νομισματοκοπίας, καθώς οι επιγραφές παρέμειναν ελληνικές (*ΡΩΜΑΣ/ ΓΟΡΤΥΝ*). Επίσης, διατηρήθηκε η τεχνική κατασκευής και το βάρος-μετρολογία των τετραδράχμων, γύρω στα 15gr., σε αντιστοιχία με τα Αθηναϊκά «στεφανηφόρα» τετράδραχμα και τις Κρητικές τους απομιμήσεις. Απλώς οι τύποι άλλαξαν και συσχετίστηκαν με την νέα πολιτική πραγματικότητα. Το κεφάλι της Αθηνάς αντικαταστάθηκε από την κεφαλή της Ρώμης, με κράνος που φέρει φτερά στα άκρα, ενώ η Άρτεμις Δίκτυννα, που εικονίζεται στο πεδίο του οπισθοτύπου (Πίν.30 εικ.217), αντικαταστάθηκε από την Αρτέμιδα Εφεσία εντός στεφάνου¹⁹² (Πίν.1 εικ. 1).

Πιθανόν κατά τα πρώτα χρόνια της Ρωμαιοκρατίας στην Κρήτη να ήταν σε χρήση δύο νομισματικά συστήματα, ένα Ρωμαϊκό με βάση το δηνάριο και ένα Ελληνικό με

¹⁸⁸ Head B.V., *BMC Ionia*, (Ephesos) London 1892/ <http://www.snible.org/coins/hn/> σελ.576.

¹⁸⁹ Will W., λήμμα “Caecilius”, αρ. I 11, (Lucius C. Metellus), *DNP* 2, στ. 884.

¹⁹⁰ Friedlaender J., ό.π. (σημ.186), 119-120. βλ. *DNP* 2, στ. 884.

¹⁹¹ Jackson A., “The Chronology of the Bronze coins of Knossos”, *ABSA*, 1971, 292-3, πίν. 49, αρ. 40-41 και *RPC I*, σελ. 217.

¹⁹² *RPC I*, σελ. 217 και Μετενίδης Ν., “Από τη δραχμή στο δηνάριο.”, στο *Creta Romana e Protobizantina*, 2004, 173, εικ. 1-3.

βάση τη δραχμή, με αντιστοιχίες μεταξύ τους¹⁹³. Τα νομίσματα ελληνικών υποδιαίρέσεων διατηρήθηκαν στον Ελλαδικό χώρο στα πρώτα χρόνια της Ρωμαιοκρατίας, πριν επικρατήσουν οριστικά τα Ρωμαϊκά μέτρα και σταθμά κατά την περίοδο των εμφυλίων πολέμων, λόγω της έντονης Ρωμαϊκής παρουσίας στις στρατιωτικές επιχειρήσεις που διεξήχθησαν σε ελληνικό έδαφος (Φάρσαλα-Φίλιπποι)¹⁹⁴.

5.2. Κοινές νομισματικές εκδόσεις Κρήτης και Κυρηναϊκής:

Η Κυρηναϊκή παραχωρήθηκε στους Ρωμαίους το 96 π.Χ. μετά το θάνατο του Πτολεμαίου Απίωνος¹⁹⁵, σύμφωνα με τη διαθήκη του, όμως η επαρχία της Κυρηναϊκής οργανώθηκε αργότερα, το 75 π.Χ. Από τους πρώτους Ρωμαίους διοικητές ήταν ο Lentulus Marcellinus¹⁹⁶, ο οποίος στάλθηκε για να επιφέρει την τάξη, καθώς η Κυρηναϊκή σπαρασσόταν από εμφυλίους πολέμους και από αυταρχικούς ηγεμόνες¹⁹⁷.

Οι Ρωμαίοι αρχικά δεν έκοψαν νόμισμα στην Κυρηναϊκή διατηρώντας σε χρήση το τοπικό χάλκινο νόμισμα των Πτολεμαίων του 3^{ου}-2^{ου} αι. π.Χ. του νομισματοκοπείου της Κυρήνης. Συνήθεις παραστάσεις ήταν ο Δίας Άμμων, η προσωποποιημένη Λιβύη, ο αετός, το κριάρι, το σίλφιο¹⁹⁸.

Οι πρώτες νομισματικές εκδόσεις της Κυρηναϊκής επί Ρωμαίων τοποθετούνται χρονικά μετά το 67 π.Χ. καθώς μαρτυρούν την κατάκτηση της Κρήτης, η οποία ενώθηκε διοικητικά με την Κυρηναϊκή, μετά την κατάκτησή της. Όμως η επίσημη

¹⁹³ Μετενίδης Ν., *Creta Romana*, 171.

¹⁹⁴ Kroll J., "The Greek Coins" *Athenian Agora XXVI*, Princeton 1993, 89. Στην Αθήνα σταμάτησε η κοπή αργυρών «στεφανηφόρων» γύρω στο 42/1 π.Χ. πιθανόν κατά τη μετάβαση από τη δραχμή στο δηνάριο. Βλ. και Kroll J., "Traditionalism vs Romanization in the bronze coinages of Greece, 42-31 B.C." *Topoi* 7, 1997, 130. Crawford M., *CMRR*, 197-200.

¹⁹⁵ Volkmann H., λήμμα "Ptolemaios", αρ. 29, *RE XXIII*, στ. 1737-1738.

¹⁹⁶ Münzer F., λήμμα "Cornelius", αρ. 228, (Poplius Cornelius Lentulus Marcellinus), *RE IVI* (7), στ. 1389-1390.

¹⁹⁷ Perl G., "Die Römischen Provinzbeamten in Cyrenae und Creta zur Zeit der Republik", *Klio* 52, 1970, 327. Πηγή για την διοικητική οργάνωση της Κυρηναϊκής είναι ο Σαλλούστιος, *Hist.* 2.43.

¹⁹⁸ Buttrey T.V., "Crete and Cyrenaica", *CRWLR*, 1987, 165. Του ιδίου, "The Roman Coinage of the Cyrenaica, first century B.C. to first century AD", *Studies in numismatic method presented to Ph. Grierson*, Cambridge 1983, 23.

ανακήρυξή τους σε ενιαία συγκλητική επαρχία τοποθετείται μετά το 27 π.Χ. και τις μεταρρυθμίσεις του Αυγούστου¹⁹⁹.

Κεφαλή Ρώμης-μέλισσα:

Σε χάλκινα νομίσματα της επαρχίας Κρήτης-Κυρηναϊκής μετά το 67 π.Χ., απεικονίζεται στην εμπρόσθια όψη η κρανοφόρος κεφαλή της θεάς Ρώμης με οπισθότυπο τη μέλισσα (Πίν.1 εικ.2α-γ), εικονογραφία που συνδέεται εμφανώς με τα αργυρά τετράδραχμα του Μετέλλου στη Γόρτυνα²⁰⁰. Ίσως τα χάλκινα αυτά νομίσματα να κόβονταν επίσης στη Γόρτυνα και να εξυπηρετούσαν ως υποδιαίρεση των αργυρών τετραδράχμων. Τα πέταλα είναι παχιά και θυμίζουν Ελληνιστική τεχνοτροπία.

Ο τύπος της μέλισσας απαντάει σε νομίσματα Κρητικών πόλεων των Κλασικών-Ελληνιστικών χρόνων, όπως για παράδειγμα της Ελύρου, της Υρτακίνας, της Λισσού, (που ίδρυσαν την ομοσπονδία των Ορειών), της Πραισού, και της Απτέρας²⁰¹, άρα σχετίζεται άμεσα με την Κρήτη. Ο τύπος της μέλισσας συνδέεται μεν με την παράδοση της μελισσοκομίας στην Κρήτη, αλλά έχει και βαθύτερο μυθολογικό περιεχόμενο, καθώς τροφοί του Διός διετέλεσαν μεταξύ άλλων ζώων-Νυμφών και οι μέλισσες του Ιδαίου άντρου²⁰². Η μέλισσα σχετίζεται επίσης με τη λατρεία της Αρτέμιδος που στην Κρήτη αποκαλείται Βριτόμαρτις²⁰³, δηλαδή γλυκιά παρθένος.

Στην Κυρηναϊκή η μέλισσα σχετίζεται με τη λατρεία του Αρισταίου²⁰⁴, γιου του Απόλλωνα και της Κυρήνης, δεν έχει όμως χρησιμοποιηθεί στο παρελθόν σαν νομισματικός τύπος²⁰⁵.

¹⁹⁹ Levick B., *C.A.H.* 10, 647-8. και Harrison G. "Background to the first century of Roman rule in Crete," *Cretan Studies* 1, 1988, 143

²⁰⁰ Robinson E.S.G., *BMC Cyrenaica*, London 1927, ccxi, και *RPC* I, αρ. 904-906, σελ. 219.

²⁰¹ Svoronos, *Numismatique*, αρ. 1-6 (Elyros), αρ. 43-45(Praisos), αρ. 51, 61(Aptera).

²⁰² Elderkin G. W., "The Bee of Artemis", *American Journal of Philology*, 60 αρ. 2, 1939, 203-213 κυρίως 204.

²⁰³ Tümpel, λήμμα "Britomartis", *RE* III₁ (5), στ. 880-882.

²⁰⁴ Cook B., λήμμα "Aristaios", *LIMC* I₁, σελ. 604.

²⁰⁵ Robinson E.S.G., ό.π. ccxi

Κρήτη-Λιβύη:

Μία έκδοση μικρών χάλκινων νομισμάτων της επαρχίας Κρήτης-Κυρηναϊκής μετά το 67 π.Χ. φέρει τις προσωποποιημένες μορφές της Κρήτης και της Λιβύης²⁰⁶ με επιγραφές *ΛΙΒΥΗ* και *ΚΡΗΤΑ* αντίστοιχα, άρα το νόμισμα προορίζονταν να κυκλοφορήσει και στις δύο περιοχές (Πίν.1 εικ.3). Η Κρήτη απεικονίζεται ως Άρτεμις με τόξο και φαρέτρα²⁰⁷. Υπεύθυνος αξιωματούχος για την έκδοση αυτή με τίτλο *proquaestor* ήταν ο P. Lepidus το όνομα του οποίου αναγράφεται: *P LEPID PRO Q*, ενώ παλαιότερα είχε προταθεί η ανάγνωση *Licinius*²⁰⁸. Η κοπή χρονολογείται γύρω στα 44-43 π.Χ. όταν ο Βρούτος κατείχε την Κρήτη και ο Κάσσιος την Κυρηναϊκή²⁰⁹. Όπως αναφέρει ο Αππιανός²¹⁰, ο P. Aemilius Lepidus, πιθανόν ανηψιός του γνωστού Λέπιδου²¹¹ της Β' τριανδρίας απέκτησε τον έλεγχο της Κρήτης, για λογαριασμό του Βρούτου²¹². Λογικά πρόκειται για τον ίδιο Lepidus που αναγράφεται στα νομίσματα.

Τα νομίσματα του L. Lollius:

Στην Κρήτη και την Κυρηναϊκή άρχισαν γύρω στο 40-30 π.Χ. κοπές νομισμάτων με βάση Ρωμαϊκές υποδιαίρεσεις, για εξυπηρέτηση τοπικών οικονομικών αναγκών, με το όνομα Ρωμαίων αξιωματούχων, αρχικά του L.Lollius²¹³ και μετέπειτα του Crassus.

²⁰⁶ Zagdoun M. A., λήμμα "Livya", *LIMC* VI, σελ. 284-286 (σελ. 285 νομίσματα).

²⁰⁷ Vlasaki-Adreadaki M., λήμμα "Krete", *LIMC* VI, σελ. 133-135 (ως Νύμφη).

²⁰⁸ Ο Robinson, *BMC Cyrenaica*, ccxii, ανέγνωσε *Licinius* και στις δύο όψεις. Ο Grant, *FITA* 35, θεώρησε ότι ο *Licinius* ήλεγχε την Κυρηναϊκή για τον Κάσσιο, ενώ ο *Lepidus* την Κρήτη για τον Βρούτο. Βλ. και Chapman A., *NC* 1968, 15-16, Perl G., "Die Römischen..", 336-7 και Price M.J., *INJ*, 11. Σύμφωνα όμως με το *RPC I*, σελ. 217, με βάση νέα ευδιάκριτα τεμάχια προτείνεται η επιγραφή *P Lepid* και στις δύο όψεις. Παρατηρήθηκε επίσης ότι στον Grant ο *Licinius* αναφέρεται στην όψη που εικονίζεται η Κρήτη, ενώ ο *Lepidus* στην όψη με τη Λιβύη, κάτι που δεν ταιριάζει ιστορικά.

²⁰⁹ *RPC I*, σελ. 217, σύμφωνα με τον Grant, *FITA*, 35.

²¹⁰ Ιστορικός από την Αλεξάνδρεια γύρω στο 100 μ.Χ. βλ. Schwartz, λήμμα "Appianus", *RE II*, (3), στ. 216-237.

²¹¹ Rohden V., λήμμα "Aemilius", αρ. 73 (M. Aemilius M. f. Q. Lepidus, triumvir), *RE I*, (1), στ. 556-561.

²¹² Αππιαν., *Bell. Civ.* V.2. βλ. Perl G., ό.π. 337, Weigel R. D., "A Note on P. Lepidus", *Classical Philology* 73, αρ. 1, Ιαν. 1978, 42-45, κυρίως 43. Βλ. και Rohden V., λήμμα "Aemilius", αρ. 82, *RE I*, (1), στ. 565-566.

²¹³ Münzer F., λήμμα "Lollius", αρ. 6, *RE XIII*2 (26), στ. 1376.

Διακρίνονται δύο σειρές, μία ελληνική που αποδίδεται στην Κυρηναϊκή και μία λατινική που αποδίδεται στην Κρήτη²¹⁴.

Ο ακριβής τόπος έκδοσης των νομισμάτων του L.Lollius δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένος, καθώς δεν αναγράφεται το εθνικό της εκδότριας πόλης, καθώς αντιπροσώπευαν ολόκληρη την επαρχία. Θα μπορούσαν να αποδοθούν στη Γόρτυνα²¹⁵. Όμως λόγω ομοιοτήτων με τα σύγχρονα νομίσματα της Κνωσού έχει προταθεί η Κνωσός ως πιθανότερο κέντρο²¹⁶.

Η χρονολόγηση των νομισμάτων αυτών κατά το 40-37 π.Χ. προκύπτει μέσω των υποδιαίρέσεων τους, που ακολουθούν τον Ρωμαϊκό σταθμητικό κανόνα, με επιρροή από τις κοπές του Μάρκου Αντωνίου²¹⁷. Οι τρεις υποδιαίρεσεις έφεραν τις εξής παραστάσεις²¹⁸:

Ι) Στη βασική μονάδα: εικονίζεται κεφαλή ανδρικής μορφής που έχει ταυτιστεί με τον Δία Δικταίο στην Κρήτη²¹⁹ (Πίν.1 εικ.4) και κεφαλή Διός Άμμωνος στην Κυρηναϊκή (Πίν.2 εικ.7).

²¹⁴ Buttrey T.V., *The Roman Coinage of Cyrenaica*, 24.

²¹⁵ Price M., *INJ*, 120.

²¹⁶ Chapman A., *NC* 1968, 18. Buttrey T.V., *CRWLR*, 168. *RPC I*, σελ. 222.

²¹⁷ Buttrey T.V., *CRWLR*, 168. Crawford M., *CMRR*, 253-255. Howgego C., *Greek imperial countermarks*, London 1985, 59, σημ. 43. Kroll J.H., *Topoi*, 124. Metenidis N., *Creta Romana*, 176-178. Τα νομίσματα του Lollius ακολουθούν τον Ρωμαϊκό σταθμητικό κανόνα, με βάση την ουγγιά βάρους 27.88g (Unciae), όπως κατά την περίοδο της β' τριανδρίας. Έχει υποτεθεί ότι συνδέονται μετρολογικά με την νομισματοκοπία «του στόλου» του Μάρκου Αντωνίου. Πρόκειται για χάλκινα νομίσματα με μεγάλη διάμετρο, τα οποία εκδίδονταν σε ναυτικές βάσεις της Ανατολής και της Ν. Ελλάδας (Πελοπόννησος), με ονόματα Ρωμαίων αξιωματούχων (Capito, Atratinus), συχνά έφεραν παραστάσεις πλοίων και μάλλον προορίζονταν για κάλυψη δαπανών του ναυτικού του Μάρκου Αντωνίου. Βλ. Metenidis N., *Creta Romana*, 178.

²¹⁸ Υπάρχει διχογνωμία για τις υποδιαίρεσεις, Πρόκειται είτε για σηστέριο, δουπόντιο, ασσάριο (Robinson E.S.G., *BMC Cyrenaica*, ccxix και Μετενίδης N., *Creta Romana*, 178), είτε για σηστέριο, ασσάριο, semis (*RPC I*, σελ. 227), ή ασσάριο, semis, quadrans, (Buttrey T.V., *CRWLR*, 168, Crawford M., *CMRR*, 253).

²¹⁹ Buttrey T.V., *The Roman Coinage of Cyrenaica*, 24-25. Η μορφή είχε ταυτιστεί από τον Robinson E.S.G., *BMC Cyrenaica*, ccxv, ως Αντώνιος με αμφίσηση Διονύσου και θύρσο, ή ως Δίας Βέλχανος. Ο Δικταίος Δίας όμως είναι πιο αντιπροσωπευτικός για την Κρήτη, όπως ο Δίας Άμμων στην Κυρηναϊκή αντίστοιχα. Στον ύμνο του Παλαικάστρου ο Δίας αναφέρεται ως Κούρος και συνδέεται με τη Δίκτη. Βλ. Willets R.F., *The civilization of ancient Crete*, London 1977, 200-201. *I.C.* III, ii, 2. Jessen, λήμμα “Diktaios”, *RE VI* (9), στ. 581-582. Voutiras E., “Zeus”, *LIMC VIII*1, σελ. 315-316.

Ο Δίας Δικταίος απεικονίζεται νεαρός, αγένειος, ενώ ο Δίας Άμμων γενειοφόρος και κερασφόρος²²⁰. Αποδίδονται επομένως τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του Διός σε κάθε τμήμα της επαρχίας. Στον οπισθότυπο εικονίζεται sella curulis (δηλαδή κάθισμα συγκλητικού, η λεγόμενη υπατική δίφρος), ένδειξη του αξιώματος του διοικητή της επαρχίας, με αποτέλεσμα να γίνεται εμφανής ο Ρωμαϊκός χαρακτήρας του νομίσματος.

II) Στο ήμισυ: στη λατινική έκδοση εικονίζεται στον εμπροσθότυπο κεφαλή Άρτεμις-Δίκτυννας με οπισθότυπο ελάφι (Πίν.1 εικ.5), ενώ στην ελληνική έκδοση κεφαλή Απόλλωνα με οπισθότυπο καμήλα (δρομάδα) (Πίν.2 εικ.8). Η καμήλα είχε ιδιαίτερη σημασία στην Β. Αφρική ως μεταφορικό μέσο στην έρημο.

Η Άρτεμις ήταν από τις κυριότερες θεότητες της Κρήτης, όπως αντίστοιχα ο Απόλλωνας ήταν από τις σημαντικότερες θεότητες της Κυρήνης. Επομένως αποδίδονται οι θεότητες και τα ιδιαίτερα σύμβολα κάθε τμήματος της επαρχίας.

III) Στο τέταρτο της μονάδας: στη λατινική έκδοση εικονίζεται ρόπαλο, σύμβολο του Ηρακλή Ιδαίου²²¹, με οπισθότυπο στεφάνι (Πίν.2 εικ.6), ενώ στην ελληνική έκδοση κεφαλή Λιβύης με οπισθότυπο κηρύκειο και στάχυ, σύμβολα οικονομικής ακμής (Πίν.2 εικ.9).

Και στις τρεις υποδιαίρεσεις αναγράφεται το όνομα του επαρχιακού διοικητή. Στη λατινική έκδοση της Κρήτης: *L. LOLLIUS*, ενώ στην Ελληνική έκδοση της Κυρηναϊκής: *ΛΟΛΛΙΟΥ*.

Πολυπληθέστερη είναι η έκδοση II, πιθανόν ασσαρίου, με την παράσταση Αρτέμιδος στον εμπροσθότυπο και ελαφιού στον οπισθότυπο (βλ. Κατάλογο αρ.5). Τα νομίσματα αυτά κυκλοφορούσαν αρκετά σε ολόκληρη την Κρήτη²²².

Ορισμένα νομίσματα του Λόλλιου φέρουν στο πεδίο γράμματα ως αρίθμηση. Συγκεκριμένα, στη μεγάλη υποδιαίρεση της λατινικής σειράς γράφεται Β στον εμπροσθότυπο και από Β ως Θ στον οπισθότυπο (Πίν.1 εικ.4). Στη μεσαία

²²⁰ Leclaut J.-Clerk G., "Ammon", *LIMC* I, σελ. 666-689/ *LIMC* I2, σελ. 535-554 εικ. 7-185.

²²¹ Buttrey T.V., *The Roman Coinage of Cyrenaica*, 25. Οι Κρήτες πίστευαν ότι ο Ιδαίος Ηρακλής, ίδρυσε τους Ολυμπιακούς αγώνες, (Παυσανίας ν. 7, 6-8; ν. 13,8), μ' αυτό το γεγονός σχετίζεται το στεφάνι στον οπισθότυπο του νομίσματος.

²²² Price M.J., "The coins" στο Sackett L.H. (ed.), *Knossos from Greek city to Roman colony*, 1992, πίν. 276, αρ. 82-83 και Σιδηρόπουλος Κλ., «Χάλκινο νόμισμα αρ. 31», στο Σταμπολίδης Ν. (επιμ.), *Ελεύθερα*, 163. Βλ. παρακάτω κεφ. «Ανασκαφικά ευρήματα» σελ. 104, Αρ. Ευρ. Ν. 490 (από το Μουσείο Κισάμου), Πίν. 32 εικ.222.

υποδιαίρεση Β ή Γ στον εμπροσθότυπο και από Β ως ΙΖ στον οπισθότυπο (Πίν.1 εικ.5). Στη μικρότερη υποδιαίρεση Β ή Γ στον εμπροσθότυπο και Γ ή Δ στον οπισθότυπο (Πίν.2 εικ.6).

Αντίστοιχα, η ελληνική σειρά φέρει το γράμμα Β στον εμπροσθότυπο και από Α-ως ΚΗ στον οπισθότυπο της μεγάλης υποδιαίρεσης (Πίν.2 εικ.7), από Β ως ΙΗ στον οπισθότυπο της μεσαίας (Πίν.2 εικ.8), και Α ή Β στις όψεις της μικρής (Πίν.2 εικ.9). Πιθανόν τα γράμματα αυτά να υποδηλώνουν αρίθμηση διαδοχικών σφραγίδων του οπισθοτύπου και χρονολόγηση της διάρκειας θητείας του διοικητή στον εμπροσθότυπο, η οποία θα ήταν τριετής. Στο πρώτο έτος οι σφραγίδες θα ήταν χωρίς γράμμα, στο δεύτερο έτος θα έφεραν Β, και στο τρίτο έτος Γ²²³.

Ο Grant χρονολογεί τα νομίσματα αυτά κατά την περίοδο που ήλεγχε μέρος της Κρήτης η Κλεοπάτρα, διότι η τιτλοφορία δεν είναι καθαρώς ρωμαϊκή, καθώς αναγράφεται μόνο το όνομα του διοικητή και όχι ο πλήρης τίτλος του²²⁴. Ωστόσο οι τύποι των νομισμάτων του Λόλλιου δεν έχουν Πτολεμαϊκό χαρακτήρα σε αντίθεση με τα νομίσματα του Κράσσου, που εικονίζουν κροκόδειλο στον οπισθότυπο, γεγονός που αποτελεί εμφανή αναφορά στην Πτολεμαϊκή επιρροή στην Κρήτη, όπως αντίστοιχα και στην Κυρηναϊκή. Άρα τα νομίσματα του Κράσσου χρονολογούνται μετά το 37 π.Χ., έτος παραχώρησης μέρους της Κρήτης στην Κλεοπάτρα.

Έχει υποστηριχθεί ότι τα νομίσματα του L.Lollius και του Crassus εξυπηρετούσαν την αποικία της Κνωσού, αν υποτεθεί ότι ιδρύθηκε κατά το 36 π.Χ.²²⁵, γι' αυτόν το λόγο φέρουν λατινικές επιγραφές, κάτι που δεν έχει επαρκώς μελετηθεί. Θα ήταν εύχρηστα και κατανοητά στους κατοίκους που εγκαταστάθηκαν στην επικράτεια της Κνωσού, από την Καπύη και γενικότερα στον Ρωμαϊκό πληθυσμό της Κρήτης. Αντίθετα οι σύγχρονες τους εκδόσεις της Κνωσού με ελληνικές επιγραφές (σελ. 46) θα απευθύνονταν στον ελληνόφωνο πληθυσμό.

Τα νομίσματα του Crassus:

Ο Crassus τύπωσε 5 ποικιλίες χάλκινων νομισμάτων στην ενιαία επαρχία Κρήτης-Κυρηναϊκής: 2 υποδιαίρεσεις με λατινικές επιγραφές και 3 υποδιαίρεσεις με

²²³ Robinson, E.S.G., *BMC Cyrenaica*, ccxvi.

²²⁴ Grant M., *FITA*, 58 και *RPC I*, σελ. 219.

²²⁵ Chapman A., *NC* 1968, 20.

ελληνικές. Ίσως πρόκειται για τον M. Licinius Crassus²²⁶, ο οποίος ήταν συνεργάτης του Αντωνίου, διετέλεσε ανθύπατος Βιθυνίας, και στη συνέχεια προσεταιρίστηκε τον Οκταβιανό και έγινε ύπατος το 31 π.Χ.²²⁷. Λιγότερο πιθανό είναι να πρόκειται για τον P. Canidius Crassus, τον οποίο πρότεινε ο Σβορώνος, λόγω του ότι η πολιτική του σταδιοδρομία είναι επαρκώς γνωστή και γεμάτη αποστολές στην Παρθία, την Ιβηρία και σε εκστρατείες στην Αρμενία μεταξύ 37-34 π.Χ. άρα δεν του έμενε χρόνος για θητεία στην επαρχία της Κρήτης-Κυρηναϊκής, εξαιτίας των πιο αυξημένων ευθυνών του²²⁸.

Η λατινική σειρά τυπώθηκε στην Κρήτη, πιθανόν στην Κνωσό, ενώ η ελληνική στην Κυρηναϊκή, όπως αντίστοιχα οι εκδόσεις του L. Lollius²²⁹.

Η ελληνική σειρά τυπώθηκε στα νομισματοκοπεία Πτολεμαΐδος και Κυρήνης, όπως υποδεικνύουν οι επιγραφές *ΠΤΟΛΕΜΑΙ* και *ΚΥΡΑ* αντίστοιχα. Η έκδοση της Πτολεμαΐδος απεικονίζει κεφαλή Τύχης με πυργοειδές διάδημα στον εμπροσθότυπο και κροκόδειλο στον οπισθότυπο (Πίν.2 εικ.12), ενώ οι τύποι της Κυρήνης είναι κεφαλή Λιβύης και κροκόδειλος (Πίν.2 εικ.13) ή σίλφιο (Πίν.3 εικ.14) ανάλογα με την υποδιαίρεση, φέροντας την επιγραφή *ΚΡΑΣ(ΣΟY)*.

Στην λατινική σειρά της Κρήτης εικονίζεται στη μεγάλη υποδιαίρεση: κροκόδειλος και πλώρα (Πίν.2 εικ.10), ενώ στη μικρή υποδιαίρεση: κεφαλή Απόλλωνα και *fascies* (Πίν.2 εικ.11). Πρόκειται για δέσμη ράβδων με πέλεκυ, που είναι σύμβολο συγκλητικού αξιώματος, Υπάτου ή Πραιτώρα, την οποία κρατούσαν οι ραβδούχοι που συνόδευαν τους αξιωματούχους²³⁰. Και στις δύο υποδιαίρεσεις αναγράφεται *CRAS*. Πρόκειται μάλλον για δουπόντιο και ασσάριο ή ασσάριο και ημιασσάριο.

²²⁶ Groag E., λήμμα "Licinius" (Γιος του αδελφού του triumvir), αρ. 58, *RE XIII*, (25), στ. 270-285, Gelzer, "Licinius Crassus, triumvir", αρ. 68, *RE XIII*, (25), στ. 295-331.

²²⁷ Grant M., *FITA*, 56.

²²⁸ Πλούτ. *Αντώνιος*, 43.4, βλ. Grant M., *FITA*, 56. Robinson E.S.G., *BMC Cyrenaica*, ccxxii (σύμφωνα με Σβορώνος I., *Νομ. Πτολεμ. I*), βλ. *RPC I*, 219.

²²⁹ Buttrey T.V., *The Roman Coinage of Cyrenaica*, 25 και *RPC I*, σελ. 219.

²³⁰ Perl G., "Die Römischen", 339. Samter, λήμμα "fascies", *RE VI*₂ (12), στ. 2002-2006. *RPC I*, σελ. 219, 227.

Η πρώρα πλοίου, εκτός από τα νομίσματα του Crassus, εικονίζεται ως δευτερεύον σύμβολο στα τετράδραχμα του Μετέλλου της Γόρτυνας (Πίν.1 εικ.1β). Απαντάει επίσης σε Ρωμαϊκά δηνάρια επί Res Publica²³¹, υποδηλώνοντας ναυτική δύναμη.

Σαν νομισματικός τύπος η πρώρα είχε χρησιμοποιηθεί ήδη από την Ελληνιστική εποχή, όπως ενδεικτικά σε χάλκινα νομίσματα της Χερσονήσου Κρήτης, αργυρά νομίσματα του Δημητρίου Πολιορκητή (Νίκη επί πρώρας) και των Αντιγονιδών, καθώς και της Ιστιαίας Ευβοίας (Νύμφη καθιστή σε πρώρα)²³².

Ο τύπος του κροκόδειλου υποδηλώνει εμφανώς Αιγυπτιακή επιρροή, μετά την παραχώρηση μέρους της Κρήτης από τον Αντώνιο στην Κλεοπάτρα το 37 π.Χ.

Η Κυρηναϊκή μετά το 34 π.Χ.:

Οι κοινές νομισματικές εκδόσεις της ενιαίας επαρχίας Κρήτης-Κυρηναϊκής έπαυσαν οριστικά μετά το 34 π.Χ. όταν η Κυρηναϊκή παραχωρήθηκε στην Κλεοπάτρα Σελήνη. Πλέον κάθε περιοχή κόβει νομίσματα ξεχωριστά. Στην Κυρηναϊκή συνεχίστηκαν δύο νομισματικές εκδόσεις με ελληνικές επιγραφές, μέχρι την περίοδο της μάχης του Ακτίου:

α) του αξιωματούχου Pupius Rufus και

β) των Κλεοπάτρας-Αντωνίου.

Ο Pupius Rufus τύπωσε νομίσματα με κεφαλή Διός Άμμωνα στην εμπρός όψη και sella castrensis ως οπισθότυπο, ένδειξη στρατιωτικού αξιώματος. Οι επιγραφές είναι ελληνικές και αναφέρουν τους τίτλους του διοικητή ως: *TAMIAS ANTISTP(ATHΓΟΣ)*²³³.

Οι κοπές Κλεοπάτρας-Αντωνίου δεν φέρουν τύπους, απλώς αναγράφουν: *ANTΩ/ΥΠΑ/Γ* και *BACIA/ ΘΕΑ/ΝΕ*. Η γ' υπατεία του Αντωνίου χρονολογείται κατά το 31 π.Χ.²³⁴

²³¹ Crawford M., *RRC*, 42 αρ. 2 (aes grave), πίν. vii 38/5-6 (δηνάρια). Kaenel Hans Markus Von, «Ρωμαϊκή νομισματική», 769, εικ.11.

²³² Svoronos, *Numismatique*, αρ. 28 (Chersonesos). Furtwängler A.-Σπανού Ν., «Αργυρό τετράβολο, αρ. 40», στο Σταμπολίδης Ν. (επιμ.), *Ελεύθερα*, 166. Σιδηρόπουλος Κλ., «Αργυρό τετράβολο, αρ. 42», στο Σταμπολίδης Ν. (επιμ.), *Ελεύθερα*, 167. Για τα νομίσματα του Δημητρίου Πολιορκητή βλ. Newell E.T., *The Coinage of Demetrius Poliorcetes*, London 1927, 123-4, αρ. 138, πιν. 14.

²³³ Robinson E.S.G., *BMC Cyrenaica*, ccxxii και *RPC I*, αρ. 919-920

²³⁴ *RPC I*, αρ. 924-925.

Στην Κυρήνη τύπωσαν νομίσματα μετά το Άκτιο οι αξιωματούχοι Scato, Capito και Palicanus, με λατινικές επιγραφές και τύπους σχετικούς με τον Αύγουστο (Πίν.31 εκ.221). Οι τελευταίες εκδόσεις της Κυρηναϊκής χρονολογούνται επί Τιβερίου, και φέρουν απεικόνιση του αδελφού του Δρούσου του Πρεσβύτερου²³⁵ και των δίδυμων γιών του, Τιβέριου-Γέμελου και Γερμανικού αντωπά ²³⁶.

Το 27 π.Χ. η Κρήτη ενώθηκε εκ νέου με την Κυρηναϊκή σε μία ενιαία ρωμαϊκή επαρχία με κυβερνήτη έναν ανθύπατο πραιτωριανής τάξης, με βοηθούς questores και legati.²³⁷ Ωστόσο, δεν παρατηρούνται πλέον κοινές εκδόσεις νομισμάτων Κρήτης-Κυρηναϊκής.

Στην Κυρηναϊκή τυπώθηκαν ξανά νομίσματα κατά την ηγεμονία των: Τραϊανού (κατά την 5ή Υπατεία του: 103-111 μ.Χ.), Αδριανού (3^η Υπατεία: 119-128 μ.Χ.)²³⁸ και Μάρκου Αυρηλίου²³⁹, με καθαρά Ρωμαϊκή τεχνοτροπία και λατινικές επιγραφές, τα οποία παλαιότερα είχαν αποδοθεί στην Καισάρεια της Καππαδοκίας, αλλά τελικά αποδόθηκαν στην Κυρήνη, λόγω της απεικόνισης Διός Άμμωνος, της τεχνικής κατασκευής και της εύρεσης τους στην Κυρηναϊκή²⁴⁰. Τα νομίσματα αυτά σπάνια βρίσκονται στην Κρήτη.²⁴¹

²³⁵ Stein, λήμμα "Claudius Drusus", αρ. 139, *RE III2* (6), στ. 2703-2719.

²³⁶ *RPC I*, αρ. 966-969.

²³⁷ *RPC I*, σελ. 228.

²³⁸ Price M.J., *INJ*, 124-5.

²³⁹ <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/>

²⁴⁰ Price M.J., *INJ*, 124-25, πίν. 22: αρ. 28-30

²⁴¹ Garraffo S., "Monete", *Gortina V.* 3, 662 αρ. 29, (εμπρ. Κεφαλή Διός Άμμωνος: αποδίδεται εσφαλμένα στην Καισάρεια της Καππαδοκίας).

5.3. Χάλκινες κοπές της Κνωσού.

Την ίδια περίοδο με τις κοπές σε χαλκό της επαρχίας Κρήτης-Κυρηναϊκής γύρω στα 40-31 π.Χ., τυπώνονταν χάλκινα νομίσματα και στην Κνωσό, αναγράφοντας το όνομα των αρχόντων της πόλης στα ελληνικά. Τα χάλκινα νομίσματα της Κνωσού κυκλοφορούσαν σε αφθονία στην Κρήτη²⁴².

Οι υπεύθυνοι άρχοντες του νομισματοκοπείου ήταν κατά σειρά οι: Μνησίθεος, Θαρσυδίκας, Ταυριάδας, Κύδας, Σαυρομάτας, Αριστίων και κάποιος [...] -μένης, το όνομα του οποίου δεν σώζεται ολόκληρο. Το εθνικό *ΚΝΩΣΙΩΝ* αναγράφεται μόνο επί άρχοντος Μνησιθέου στον εμπροσθότυπο (Πίν.3 εικ.18) και στη συνέχεια εγκαταλείπεται. Είναι όμως φανερό ότι και οι υπόλοιπες εκδόσεις ανήκουν στην Κνωσό λόγω της σταθερής θεματογραφίας. Ορισμένα νομίσματα φέρουν γράμματα όπως Β (Πίν.3 εικ.19), ως στοιχείο αρίθμησης, που ίσως φανερώνει χρονική διάρκεια θητείας του άρχοντα ή αρίθμηση σφραγίδας²⁴³.

Στα νομίσματα της Κνωσού μεταξύ 40-31 π.Χ. ως εμπροσθότυπος εικονίζεται σταθερά κεφαλή Διός με κεραυνό στο πεδίο και ως οπισθότυπος αετός με ανοιχτά φτερά, ενώ αλλάζει μόνο το όνομα του αξιωματούχου, ίσως σε ετήσια βάση. Τα νομίσματα με το όνομα του Κύδαντος είναι τα πιο πολυάριθμα της σειράς Δίας/αετός και έτυχαν ευρύτατης κυκλοφορίας. (βλ. Κατάλογο αρ.23).

Οι υποδιαίρεσεις αντιστοιχούν με το Ρωμαϊκό σταθμητικό κανόνα, πρόκειται μάλλον για ασσάρια²⁴⁴. Σε μικρότερη υποδιαίρεση, μάλλον ημισσαρίων, εικονίζεται κεφαλή Αρτέμιδος στην εμπρόσθια όψη και φαρέτρα στην οπίσθια (Πίν.3 εικ. 17, 20, Πίν.4 εικ.22).

²⁴² Π.χ. Κνωσό: βλ. Price M. J., "The coins": *Knossos*, πίν. 275, αρ. 67-81. Γόρτυνα: βλ. Garaffo S., *Creta Romana*, 182-3.

²⁴³ Chapman A., *NC* 1968, 24.

²⁴⁴ Στο ίδιο, 24-25. βλ. και Σιδηρόπουλος Κλ., "Νομισματική Ιστορία της Ρωμαϊκής και Πρωτοβυζαντινής Κρήτης", στο *Creta Romana e Protobizantina*, 2004, 194 εικ. 1στ. Ο ίδιος, "Κνωσός, Colonia Iulia Nobilis Cnossus, Μακρυτοίχος τα νομισματικά ίχνη της ιστορίας", στο Ν. Γιγουρτάκης (επ.), *Το Ηράκλειο και η περιοχή του: Διαδρομή στο χρόνο*, 2004, 642, αρ. 57-71.

Μία αρχική έκδοση, χωρίς όνομα αξιωματούχου, φέρει παράσταση Αρτέμιδος στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο φτερωτό κηρύκειο με την επιγραφή *ΚΝΩΣΙΩΝ* (Πίν.3 εικ.16)²⁴⁵.

Οι τύποι των νομισμάτων της Κνωσού, κυρίως ο αετός με ανοικτά φτερά, θυμίζουν Ελληνιστικά νομίσματα των Πτολεμαίων²⁴⁶, γεγονός που φανερώνει ότι η Κνωσός βρισκόταν υπό Πτολεμαϊκή επίδραση. Οι κοπές αυτές πρέπει να άρχισαν μετά την παραχώρηση μέρους της Κρήτης στην Κλεοπάτρα το 37 π.Χ. Αν υποθέσουμε ότι οι αξιωματούχοι άλλαζαν σε ετήσια βάση, τότε κάλυπταν την περίοδο 37/36-31/30 π.Χ.

Η κεφαλή Διός, συναντάται και στα προγενέστερα Κλασικά-Ελληνιστικά νομίσματα της Κνωσού²⁴⁷. Να σημειωθεί ότι οι ίδιοι τύποι, δηλαδή κεφαλή Διός και αετός στην ίδια απεικόνιση, χρησιμοποιήθηκαν προγενέστερα και στα Ελληνιστικά νομίσματα της Λύττου²⁴⁸.

Υπάρχουν τεχνοτροπικές ομοιότητες μεταξύ των χάλκινων νομισμάτων της Κνωσού και των εκδόσεων Κρήτης-Κυρηναϊκής, συγκεκριμένα η κεφαλή Αρτέμιδος σε νομίσματα του Ταυριάδα (Πίν. 4 εικ.22) εμφανίζει ομοιότητα με τις αντίστοιχες κεφαλές Αρτέμιδος και Απόλλωνα σε νομίσματα του Λόλλιου (Πίν.1 εικ.5, Πίν.2 εικ. 8), κυρίως στην κόμμωση, όπως επίσης η κεφαλή Διός σε νομίσματα του Θαρσυδίκας (Πίν.3 εικ.19), ομοιάζει με αντίστοιχους εμπροσθοτύπους Διός σε νομίσματα του Λόλλιου (Πίν.2 εικ.7)²⁴⁹.

Επομένως, οι Θαρσυδίκας και Ταυριάδας φαίνονται σύγχρονοι με τον L. Lollius, ενώ οι Κύδας, Σαυρομάτας σύγχρονοι με τον Crassus. Ο Σαυρομάτας φαίνεται να χρησιμοποιεί μία σφραγίδα εμπροσθοτύπου του Κύδαντα με εμφανή φθορά. (Πίν. 4 εικ.23 και εικ.24). Ο Αριστίων, χρονολογείται ως τελευταίος της σειράς, λόγω της τεχνοτροπικά παρηκμασμένης τεχνοτροπίας (Πίν.4 εικ.25) και της αντιγραφής του

²⁴⁵ Chapman A., NC 1968, 16

²⁴⁶ Price M., *INJ*, 120 και Στεφανάκης Μ., “Ptolemaic Coinage and Hellenistic Crete”, στο *Κρήτη-Αίγυπτος: μελέτες* (2000), 204. Για τύπους Πτολεμαϊκών νομισμάτων βλ. Σβορώνος Ι., *Τα νομίσματα του Κράτους των Πτολεμαίων*, Αθήνα 1904, αρ. 636, αρ. 715.

²⁴⁷ Jackson A., “The Chronology of the Bronze coins of Knossos”, *ABSA* 66, 1971, 283-295, πίν. 49, αρ. 29.

²⁴⁸ Svoronos, *Numismatique*, αρ. 75 (Lytos)

²⁴⁹ Chapman A., NC 1968, 18 και *RPC* I. σελ. 222.

κεφαλιού Διός του Μνησιθέου που είναι πολύ πιο εκλεπτυσμένο, και προηγείται χρονικά όλων (Πίν.3 εικ.18)²⁵⁰.

Είναι γνωστά δύο νομίσματα της Κνωσού του άρχοντα Κύδαντος, τα οποία επικόπηκαν σε νομίσματα του Crassus με παραστάσεις Κροκόδειλο στην εμπρόσθια όψη και πλώρα στην πίσω όψη, γεγονός που φανερώνει ότι τα χάλκινα νομίσματα του Κύδαντος έπονται αυτών του Crassus και επομένως χρονολογούνται μετά το 37 π.Χ.²⁵¹. Είναι μία επιπλέον ένδειξη, ότι τα νομίσματα του Crassus κόβονταν στην Κνωσό. Λόγω της επικοπής αυτής θεωρείται ότι τα νομίσματα του Κύδαντα διαδέχτηκαν αυτά του Κράσσου, ως η κύρια νομισματοκοπία της Κρήτης²⁵².

Ορισμένα από τα νομίσματα της σειράς αυτής της Κνωσού, κυρίως του άρχοντα Κύδαντα, φέρουν επισημάνσεις, με σκοπό να κυκλοφορήσουν και μετά την ίδρυση της αποικίας το 27 π.Χ.²⁵³. Οι επισημάνσεις (Πίν. 4 εικ.25β) έχουν μορφή μονογράμματος, επομένως ίσως αποδίδουν το όνομα κάποιου επαρχιακού διοικητή. Ο Jenkins πρότεινε την ανάγνωση *CRETA*²⁵⁴, αλλά ο Price το αμφισβητεί, διαπιστώνοντας την ύπαρξη του γράμματος S στο μονόγραμμα²⁵⁵. Ο Σβορώνος θεώρησε ότι πρόκειται για ερπετό τυλιγμένο γύρω από ράβδο²⁵⁶.

Άλλες επισημάνσεις φέρουν λατινικά γράμματα, πιθανόν ονόματα (σε παραλληλόγραμμη σφραγίδα: *ATI, LICIS, LICUS*)²⁵⁷. Προφανώς προστέθηκαν μετά την ίδρυση της Colonia. Επίσης, η επισημάνση με σχήμα αρότρου (Πίν. 4 εικ.25γ)²⁵⁸, καθώς και τα γράμματα *IUL*, σχετίζονται άρρηκτα με την Ρωμαϊκή αποικία και το γένος των Ιουλίων. Το άροτρο αποτελεί σύμβολο ίδρυσης της αποικίας.

²⁵⁰ *RPC I*, σελ. 223.

²⁵¹ Price M. J., "The coins", *Knossos*, 326 και Metenidis N., Überlegungen zu einigen frühkaiserzeitlichen Gegenstempeln auf knossischen Münzen, *XII Int. Numismatischer Congress, Akten I*, Berlin 2000, 694 εικ. 5.

²⁵² Price M.J., ό.π. (σημ.251), 327.

²⁵³ Metenidis N., ό.π. (σημ. 251), 695.

²⁵⁴ Jenkins K., "The Cameron collection of Cretan coins", *N.C.* 1949, 43.

²⁵⁵ Price M.J., ό.π. (σημ. 251), 324.

²⁵⁶ Svoronos, *Numismatique*, σελ.83, αρ. 143.

²⁵⁷ Price M.J., ό.π. (σημ. 251), 324 και Ashton R.H.J., "Knossos Royal Road South 1971 and 1972 Excavations: The coins" *ABSA* 84, 1989, σελ. 50, αρ.3, πίν. 12.

²⁵⁸ Metenidis N., ό.π. (σημ. 251), 695 εικ. 6.

5.4. Αργυρά Τετράδραχμα με το όνομα του Κρητάρχη Κύδαντα :

Την ίδια περίπου εποχή με τις χάλκινες κοπές της Κνωσού, τυπώθηκαν τα σπάνια αργυρά κιστοφορικά τετράδραχμα του Κύδαντα του Κρητάρχη²⁵⁹. Στον εμπροσθότυπο απεικονίζουν: Διονυσιακή cista mystica απ' όπου ξεπροβάλλει φίδι, εντός στεφάνου κισσού, ενώ στον οπισθότυπο: όρθιο Δία σε διασκελισμό, κρατώντας κεραυνό και αετό, πλαισιωμένο από φίδια, με την επιγραφή *KYΔΑΣ ΚΡΗΤΑΡΧΑΣ ΚΡΗΤΑΙΕΩΝ* (Πίν.3 εικ.15). Πιθανός τόπος έκδοσης των τετράδραχμων αυτών είναι η Γόρτυνα, ως έδρα του Κοινού των Κρητών.

Τα τετράδραχμα αυτά είναι νομίσματα υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας, για τα Κρητικά δεδομένα, στα πρότυπα των Ατταλιδών της Περγάμου. Στη Ρωμαϊκή δημοκρατική περίοδο αρκετές πόλεις της Μικράς Ασίας, όπως η Πέργαμος, η Έφεσος, η Λαοδίκεια κ.α., έκοψαν κιστοφορικά νομίσματα, με παρόμοια μορφή²⁶⁰. Όμως η προσθήκη του Διός ως κεντρικής μορφής είναι Κρητική επινόηση, σε μίμηση Ρωμαϊκών δηναρίων του 49 π.Χ.²⁶¹.

Ο άρχοντας Κύδας είναι γνωστός και από επιγραφές της Γόρτυνας ως *Κρητάρχας* και *άρχός*²⁶². Επίσης, ο Κικέρων αναφέρει ότι κάποιος Κύδας, καταγόμενος από τη Γόρτυνα, ήταν φίλος και συνεργάτης του Μάρκου Αντωνίου, στον οποίο ανατέθηκε η διοίκηση της Κρήτης²⁶³.

Οι απόψεις δίστανται αν ο άρχοντας της Κνωσού Κύδας ήταν ο ίδιος με τον Κρητάρχη Κύδαντα. Λόγω χρονικής εγγύτητας είναι πιθανό να πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, αν και το όνομα Κύδας ήταν πολύ σύνηθες στην Κρήτη, όπως φαίνεται από

²⁵⁹ *RPC I*, σελ. 222, 224, αρ. 962 και Svoronos, *Numismatique*, σελ. 331, αρ. 1. Δύο μόνο τεμάχια είναι γνωστά.

²⁶⁰ Crawford M., *CMRR*, 158-160. Kaenel Hans Markus von, «Ρωμαϊκή Νομισματική», 769, εικ. 17.

²⁶¹ Σύμφωνα με το *RPC I*, σελ. 222, το νόμισμα χρονολογείται το έτος 43 π.Χ. όταν ο Αντώνιος άλλαξε το status της Κρήτης και ίδρυσε την ομοσπονδία των *Κρηταιέων*. Οι χαρακτες αντέγραψαν τη μορφή του Διός από ρωμαϊκά δηνάρια του 49 π.Χ. των αξιωματούχων Lentulus-Marcellus (*RRC* 445).

²⁶² *I.C.* IV, 250, 251

²⁶³ Κικέρων, *Phillipics* II, 97

τις επιγραφές²⁶⁴. Συμπεραίνουμε ότι επρόκειτο για οικογένεια αρχόντων στις Κρητικές πόλεις. Επομένως δεν θα ήταν απίθανο να πρόκειται για συνωνυμία.

Έχει υποστηριχτεί ότι η κοινή θεματική επιλογή, Δίας με αετό και κεραυνό (σύγκρινε Πίν.3 εικ. 15 και Πίν.4 εικ. 23) φανερώνει ότι μπορεί το ίδιο πρόσωπο να έκοψε νομίσματα σε δύο φάσεις της πολιτικής σταδιοδρομίας του²⁶⁵, ως τοπικός άρχοντας της Κνωσού και ως «Κρητάρχης» στη Γόρτυνα, κάτι που δεν έχει πλήρως εξακριβωθεί.

²⁶⁴ βλ. Fraser-Matthews, *LGP* : το όνομα Κύδας και Κύδανς: συναντάται σε Γόρτυνα (*I.C.* IV 235, 260, 381, 168, 259) , Κνωσό, Αμνισό, Αζό (*I.C.* II v.35, v. 9- όπου μαρτυρείται τοπική εορτή «Κυδάντεια»), Ιεράπυτνα.

²⁶⁵ Garaffo S., *Creta Romana*, 182-3.

6. Κρητικά Νομίσματα εποχής ηγεμονίας (Imperium) 31 π.Χ.-161 π.Χ.

6.1. Εκδότριες αρχές:

Κατά την αυτοκρατορική περίοδο μόνο δέκα Κρητικές πόλεις απέκτησαν το δικαίωμα της νομισματοκοπίας, συγκεκριμένα οι: Αξός, Γόρτυνα, Ελεύθερνα, Ιεράπυτνα, Κνωσός, Κυδωνία, Λάππα, Λατώ, Λύττος και Πολυρρήνια. Όλες είχαν αξιόλογη νομισματοκοπία πριν από τη Ρωμαϊκή περίοδο. Παρόλ' αυτά, επιγραφικά και ανασκαφικά είναι γνωστές πάνω από 20 Κρητικές πόλεις κατά την ρωμαϊκή περίοδο.²⁶⁶

Η σειρά παρουσίασης των αρχών έκδοσης γίνεται με βάση το μέγεθος-διάρκεια και τη σημασία της νομισματοκοπίας τους .

Κοινό Κρητών-Γόρτυνα:

Η νομισματοκοπία δεν ήταν αποκλειστικό προνόμιο μεμονωμένων πόλεων, αλλά ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ. και την ελληνιστική εποχή έκοβαν νομίσματα κοινά-ομοσπονδίες και συμπολιτείες πόλεων²⁶⁷.

Τα Κοινά και οι Ομοσπονδίες ήταν θεσμοί που άκμασαν κυρίως στα Ελληνιστικά χρόνια και συνεχίστηκαν στα Ρωμαϊκά, αποκτώντας διαφορετικό χαρακτήρα, καθώς η ουσιαστική αυτονομία των πόλεων είχε πλέον χαθεί, και έτσι τα Κοινά περιορίστηκαν σε τυπικές αρμοδιότητες.

Το Κοινό των Κρητών βοηθούσε τους Ρωμαίους αξιωματούχους στη διοίκηση, επομένως είχε χάσει την πολιτική αυτονομία που διέθετε στα Ελληνιστικά χρόνια. Η

²⁶⁶ Levick B., *CAH 10*, 657. *RPC I*, σελ. 228 και Sanders I., *Roman Crete*, 12 εικ. 4 (Πρόκειται για τις πόλεις : Πολυρρήνια- Κίσαμο, Κάντανο, Έλυρο, Λισό, Κυδωνία, Απτέρα, Αράδαινα, Φοίνικα, Λάππα, Ελεύθερνα, Αξό, Σύβριτο, Γόρτυνα, Κνωσό, Χερσόνησο, Λύττο, Αρκάδες, Πριανσό, Βιάννο, Ίνατο, Ολούντα, Λατώ, Ιεράπυτνα, Σητεία, Ίτανο).

²⁶⁷ Βλ. Οικονομίδου Μ. κ.α., «Η νομισματοκοπία των Κοινών και των Συμμαχιών», στο *Νομίσματα και νομισματική*, Αθήνα, Νομισματικό Μουσείο, 1996, 157-167. Πιο αναλυτικά: Psoma S.-Tsangari D., "Monnaie commune et Etats Fédéraux: La circulation des monnayages frappés par les états Fédéraux du monde grec", στο Buraselis K.-Zoumboulakis Kl. (επιμ.), *The idea of European community in history, τομ. II*, Athens 2003, 111-141.

πλήρης ονομασία του ήταν: «Κοινόν τῆς Κρητῶν Ἐπαρχίας»²⁶⁸. Ἦταν ένα μεσολαβητικό σώμα μεταξύ του Κρητικού πληθυσμού και των Ρωμαίων διοικητῶν κυρίως σε δικαστικά θέματα. Εἶχε ἐπίσης ἐπωμιστεῖ την οργάνωση και την εποπτεία της αυτοκρατορικής λατρείας. Ἐπικεφαλῆς του Κοινού ἦταν ο Ἀρχιερέας, ἐνῶ ο Εὐστάρχης οργάνωνε ἀγωνίσματα ἀνά πενταετία.²⁶⁹

Ἡ πιο παραγωγική και συστηματική νομισματοκοπία της Ρωμαϊκῆς Κρήτης εἶναι αὐτή του Κοινού των Κρητῶν, που ἀντιπροσωπεύει ολόκληρη την Κρήτη ως ἐνότητα²⁷⁰. Το Κοινό των Κρητῶν ἐκόψε νομίσματα μόνο κατὰ τα Ρωμαϊκά χρόνια, παρόλο που ιδρύθηκε τον 3^ο αἰ. π.Χ.²⁷¹. Ἡ πρώτη νομισματική ἐκδοση του Κοινού, ἦταν το κιστοφορικό τετράδραχμο με το ὄνομα του Κύδαντα του Κρητάρχη, που κόπηκε κατὰ την δημοκρατική περίοδο με βάρος 11.64g, γύρω στο 43-31 π.Χ. (Πίν.3 εικ.15).

Το Κοινό δεν παρήγαγε νομίσματα κατὰ την περίοδο του Αυγούστου και του Τιβερίου. Ἀντίθετα, τα ἀργυρά Κρητικά νομίσματα ἐπὶ Τιβερίου, ἀποδίδονται σε μεμονωμένες πόλεις, με την ἀναφορά του ονόματος των Ρωμαίων ἐπαρχιακῶν διοικητῶν, ως ἐνδειξη κεντρικού ἐλέγχου της νομισματοκοπίας (βλ. σελ. 61).

Μία νομική ἐπιγραφή ἀπὸ την Αἶξ²⁷² ἀναγράφει τον ὅρο «Κρητικό ἀργύριο» και ἓνα ποσό (που δε σώζεται) ως πρόστιμο σε περίπτωση παράβασης. Ἀν κάποιος πολίτης ἢ ἀπόγονός του, δεν τηροῦσε αὐτά που εἶχε ψηφίσει ἡ πολιτεία, θα κατέβαλε χρηματική ποινὴ (ἄργυριῳ Κρητικῶ). Ἐχει υποστηριχτεῖ ὅτι ο ὅρος «Κρητικό ἀργύριο», σχετίζεται με το ἀργυρὸ νόμισμα που τυπωνόταν στην Κρήτη μεταξύ των αυτοκρατόρων Τιβερίου και Νέρωνα, ἀρα ἡ συγκεκριμένη ἐπιγραφή θα μπορούσε να χρονολογηθεῖ κατὰ τον 1^ο αἰ. μ.Χ.²⁷³. Αὐτὸ το συμπέρασμα εἶναι λογικὸ διότι δεν υπῆρξε πριν ἀπὸ τη Ρωμαϊκὴ ἐποχὴ Κοινὸ νόμισμα των Κρητικῶν πόλεων ὑπὸ την αἰγίδα του Κοινού, ἀλλὰ κάθε πόλη εἶχε δικῆς της κοπῆς. Ὡστόσο, ἴσως ο ὅρος

²⁶⁸ Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., *Ιδαίον*, 13.

²⁶⁹ Συμεωνίδη Σ. (συμβολή κεφ. «Κρήτη»), *Ι.Ε.Ε* τομ. ΣΤ', «Ἑλληνισμός και Ρώμη», Ἀθήνα 1976, 370-1 και *RPC I*, σελ. 228.

²⁷⁰ Βλ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., «Ο Ρωμαϊκὸς προπαγανδισμός», 521, εικ.3 και Σιδηρόπουλος Κλ., *Creta Romana*, 220 εικ.3.

²⁷¹ Van der Mijnsbrugge, *The Cretan Koinon*, Amsterdam 1989², 16-26. Willetts R.F., *ASAC*, 225-234, Chaniotis A., *Verträge.*, 29-32, 99-100.

²⁷² *I.C.* II, v.35. Ἡ Guarducci χρονολογεῖ την ἐπιγραφή στον 1^ο αἰ. π.Χ.

²⁷³ Melville-Jones J., «Inscriptiones Creticae II, 5, 35. Cretan Coinage», *The Australian Archaeological Institute at Athens, 25 Anniversary Symposium*, Athens, 10-12 October (2005) (Abstracts).

«Κρητικό αργύριο» να αναφέρεται σε αργυρό νόμισμα Κρητικών πόλεων, με βάση τον σταθμητικό κανόνα που ίσχυε στην Κρήτη, ο οποίος αντιστοιχούσε με τον μειωμένο Αιγηνήτικο (βλ. σελ. 20, σημ. 97).

Τα πολυάριθμα νομίσματα του Κοινού των Κρητών, από τον Καλιγούλα ως τον Νέρωνα σε άργυρο και από τον Κλαύδιο ως τον Αντωνίνο τον Ευσεβή σε χαλκό (1^{ος}-2^{ος} αι. μ.Χ.), αποδίδονται στο νομισματοκοπείο της Γόρτυνας. Η Γόρτυνα είναι λογικό να υπήρξε έδρα του συμβουλίου του Κοινού των Κρητών, του *consilium provinciae*²⁷⁴, λόγω της περίοπτης θέσης της ως πρωτεύουσας της επαρχίας Κρήτης-Κυρηναϊκής, όπως φαίνεται και από τις πολυάριθμες επιγραφικές αναφορές²⁷⁵. Άρα θα ήταν εγκατεστημένο εκεί και το κεντρικό νομισματοκοπείο. Η Γόρτυνα, ανεξάρτητα από την ιδιότητα της ως έδρα του Κοινού των Κρητών, έκοψε αργυρά νομίσματα επί Τιβερίου και χάλκινα επί Καλιγούλα ως «αυτόνομη» πόλη, αναγράφοντας το εθνικό της: *GOPTYNIΩΝ* (βλ. Κατάλογο αρ. 43, 69).

Αντίθετα, στα νομίσματα του Κοινού δεν αναγράφεται το όνομα της πόλης έκδοσης, αλλά ενίοτε υπάρχει η επιγραφή: *KOINON KPHΤΩΝ* ή σε συντομογραφία: *K.K.*²⁷⁶. Άλλοτε πάλι αναγράφεται το όνομα του επαρχιακού διοικητή (βλ. Κατάλογο αρ. 101), είτε του εικονιζόμενου προσώπου ή θεού π.χ. *ZEΥΣ* (βλ. Κατάλογο αρ.95), ή ο οπισθότυπος παραμένει ανεπίγραφος (βλ. Κατάλογο αρ.61-63).

Στο νομισματοκοπείο του Κοινού αποδίδονται αργυρά νομίσματα επί Καλιγούλα, Κλαυδίου και Νέρωνα²⁷⁷, χωρίς επιγραφή που να προσδιορίζει τόπο έκδοσης ή όνομα αρχόντων. Μετά τον Νέρωνα σταματάει προσωρινά η αργυρή νομισματοκοπία της Κρήτης, που σε γενικές γραμμές δεν χαρακτηρίστηκε από μεγάλο όγκο παραγωγής. Μόνο η έκδοση αργυρής δραχμής (βλ. σελ.73, Κατάλογο αρ.63) του Καλιγούλα παρήχθη σε αξιοσημείωτη ποσότητα. Είναι γνωστά 40 περίπου τέτοια τεμάχια, μεταξύ άλλων στη Δυτική Κρήτη (βλ. σελ. 105) αλλά και από αφιερώσεις στο Ιδαίον Άντρο²⁷⁸.

²⁷⁴ Van der Mijnsbrugge, ό.π. (σημ. 271), 72.

²⁷⁵ Βλ. ενδεικτικά τις αναφορές στο Κοινό των Κρητών: *I.C.* IV 275, 297, 305.

²⁷⁶ Burnett A., "The Authority to coin in Late Republic and Early Empire", *N.C.* 1977, 47. Αντίστοιχα με τα αρχικά *K.K.* είναι τα αρχικά *CA* σε νομίσματα Μ. Ασίας που ερμηνεύεται ως *C(ommune) A(siae)* ή *KOINOY ΑΣΙΑΣ*.

²⁷⁷ *RPC I* αρ. 963-965 (Καλιγούλα), αρ. 966-971 & αρ. 1029-1036 (Κλαυδίου), αρ. 971Α-975 & αρ. 1037-1039 (Νέρωνα).

²⁷⁸ Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., *Ιδαίον*, 53 αρ. 13.

Επί Κλαυδίου ξεκινάει επίσημα η νομισματοκοπία του Κοινού σε χαλκό, και μειώνονται ριζικά οι κοπές των μεμονωμένων πόλεων²⁷⁹. Ωστόσο, η επιγραφή *KOINON KPHTΩN* (σε συντομογραφία *K.K.*) δεν είναι γνωστή στα νομίσματα των Ιουλίων-Κλαυδίων²⁸⁰, αλλά εμφανίζεται κυρίως επί Φλαβίων²⁸¹ και γίνεται πλέον ο κανόνας στα χάλκινα νομίσματα της Κρήτης από τον Τραϊανό και εξής (βλ. Κατάλογο αρ. 142 κ.ε.).

Επί Βεσπασιανού η κύρια νομισματοκοπία της Κρήτης ήταν του Κοινού των Κρητών, αφού σταμάτησε να λειτουργεί το νομισματοκοπείο της Κνωσού, το οποίο είχε την κύρια παραγωγή χάλκινων νομισμάτων μέχρι τότε.

Στην πρώτη έκδοση νομισμάτων του Βεσπασιανού στην Κρήτη αναγράφεται το όνομα του ανθυπάτου Σίλωνος (Πίν.16 εικ.101-105), ο οποίος δεν είναι γνωστός από άλλες πηγές²⁸². Η δεύτερη έκδοση επί ηγεμονίας Βεσπασιανού χρονολογείται με ακρίβεια το 77 μ.Χ., λόγω των επιγραφών, με αναφορά της 8^{ης} Υπατείας του Βεσπασιανού: *ΥΠΑ(τος) ΤΟ Η*, της 6^{ης} του Τίτου: *ΥΠΑ(τος) ΤΟ ΣΤ* και της 5^{ης} του Δομιτιανού: *ΥΠΑ(τος) ΤΟ Ε*²⁸³.

Άλλο χρονολογικό στοιχείο σε Κρητικά νομίσματα έχουμε επί Δομιτιανού, στη δεύτερη έκδοση του οποίου προστίθεται ο τίτλος «Γερμανικός», τον οποίο έλαβε κατά το έτος 83 μ.Χ.²⁸⁴. Αντίθετα, στην πρώτη έκδοση του Δομιτιανού αναγράφεται απλά ο τίτλος «Αύγουστος», πριν το 83 μ.Χ. Γενικότερα, δεν διαθέτουμε πολλά στοιχεία απόλυτης χρονολόγησης στα νομίσματα της Ρωμαϊκής Κρήτης.

Ορισμένες νομισματικές εκδόσεις επί Φλαβίων και Τραϊανού αποδόθηκαν από τον Ι. Σβορώνο στη Δίκτυννα, αλλά είναι πιθανότερο να πρόκειται για κοπές του Κοινού των Κρητών²⁸⁵. Φέρουν την επιγραφή *ΔΙΚΤΥΝΝΑ* (Πίν. 19 εικ.129).

Το Δικτυνναίο Ιερό, βρισκόμενο στο ακρωτήριο Σπάθα, την αρχαία Τίτυρο, ήταν μεγάλο λατρευτικό κέντρο της Δυτικής Κρήτης με ακμή στα Ρωμαϊκά χρόνια. Γύρω

²⁷⁹ Levick B., *C.A.H* 10, 669. *RPC* I, σελ. 233.

²⁸⁰ Βλ. *RPC* I, σελ. 240, 242. Αν και ο Svoronos, *Numismatique*, σελ. 337, αρ. 19-20, παραθέτει την επιγραφή *KOINON KPHTΩN* σε νομίσματα του Κλαυδίου. Πιθανόν πρόκειται για λανθασμένη ανάγνωση.

²⁸¹ Svoronos, *Numismatique*, σελ. 343, αρ. 56-58 και Burnett A.-Amandry M.-Carradice I., *Roman Provincial Coinage II*, London-Paris (1999), σελ. 52, αρ. 35 (στο εξής *RPC* II).

²⁸² *RPC* II, σελ.48. Svoronos, *Numismatique*, σελ. 340-1, αρ. 37-41, πίν. xxxiii, 1-6, 8.

²⁸³ *RPC* II, σελ.49,

²⁸⁴ *RPC* II, σελ. 52, αρ.34.

²⁸⁵ Svoronos, *Numismatique*, σελ. 121-124, αρ. 1-4. (Dictynna), βλ. *RPC* II, σελ. 49.

από το Ιερό είχε αναπτυχθεί και μικρός οικισμός²⁸⁶. Στην περιοχή του Ροδωπού βρέθηκαν λατινικές επιγραφές, ένδειξη αυξημένης Ρωμαϊκής παρουσίας, όπως μιλιάριο εποχής Αδριανού που αναφέρει αποστάσεις²⁸⁷. Στη συγκεκριμένη επιγραφή γίνεται αναφορά σε χρηματοδότηση της κατασκευής του οδικού δικτύου από το θησαυροφυλάκιο του Δικτυνναίου, γεγονός που αποτελεί ένδειξη πλούτου του Ιερού.

Και στη Γόρτυνα σώζονται επιγραφικές αναφορές²⁸⁸ στα Ιερά χρήματα της Θεάς Δίκτυννας (*pecunia sacra*), τα οποία δίδονταν για κοινωφελείς σκοπούς, όπως για δημόσια έργα²⁸⁹. Είναι πιθανό οι αργυρές κοπές του Τραϊανού στην Κρήτη (Πίν.21 εικ.140) να σχετίζονται με τα Ιερά χρήματα της Θεάς Δίκτυννας που αναφέρουν οι επιγραφές²⁹⁰.

Κνωσός:

Ανάμεσα στις 10 μεμονωμένες Κρητικές πόλεις ξεχωρίζει η Κνωσός, που ήταν η μοναδική Ρωμαϊκή αποικία στην Κρήτη, γι' αυτό παρουσιάζει προγραμματισμένη παραγωγή χάλκινων νομισμάτων από τον Αύγουστο μέχρι τον Νέρωνα.

Η Ρωμαϊκή αποικία της Κνωσού ιδρύθηκε από τον Οκταβιανό Αύγουστο, με την επίσημη ονομασία Colonia Iulia Nobilis Cnossus. Στα νομίσματά της αναγράφεται συχνά η συντομογραφία *C.I.N.C.* ή *C.I.C.* (Πίν. 8 εικ.57).

Παλαιότερα υπήρχε η άποψη ότι η αποικία ιδρύθηκε το 36 π.Χ. όταν ο Οκταβιανός παραχώρησε γη της Κνωσού σε κατοίκους της Καπύης, όμως δύσκολα ο Οκταβιανός θα ίδρυε αποικία σε μία περιοχή της δικαιοδοσίας του Μάρκου Αντωνίου²⁹¹.

²⁸⁶ Στεφανάκης Μ., «Το Δικτυνναίον», *Κρητικό Πανόραμα*, 2006, Sanders I., *Roman Crete*, 28. Για την σύντομη ανασκαφή στο Δικτυνναίον βλ. Welter G.-Jantzen U., στο Matz F (ed.), *Forschungen auf Kreta*, Berlin 1951, 106 κ.ε. Kirsten E., “New Light on Artemis Dictynna“, *Πεπραγμένα Δ' διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου*, 1976, 261κ.ε.

²⁸⁷ *I.C.* II, xi. 6.

²⁸⁸ *I.C.* IV, 333, 334.

²⁸⁹ Kirsten E., ό.π. (σημ. 286), 262-3. Σιδηρόπουλος Κ., *Creta Romana*, 204. Βλ. και Τζιφόπουλος Ι., “*Pecunia Sacra deae Dictynnae*: τα μιλιάρια από τη Βιράν Επισκοπή και το Ροδωπού και άλλες επιγραφικές μαρτυρίες”, *Creta Romana e Protobizantina*, (Iraklion 2000), Padova 2004.

²⁹⁰ Kirsten E., ό.π. (σημ. 286), 264.

²⁹¹ Perl G., “Die Romischen”, 343, Sanders I., *Roman Crete* 14, Τσουγκαράκης Δ., *Ρωμαϊκή Κρήτη*, 293 και *RPC I*, σελ. 229.

Η πρώτη αναφορά της αποικίας της Κνωσού γίνεται από τον Στράβωνα²⁹², χωρίς να δηλώνεται η ακριβής χρονολογία ίδρυσης. Οι μόνες χρονολογικές ενδείξεις βασίζονται στην νομισματική, καθώς οι Έλληνες άρχοντες της Κνωσού έκοβαν νομίσματα την περίοδο 37-30 π.Χ. και οι κοπές της αποικίας με λατινικές επιγραφές ακολουθούν, πιθανόν μετά το 27 π.Χ. Ο Sanders υπέθεσε ότι η κοπή με παράσταση αρότρου και επιγραφή *AUG*, (Πίν. 6 εικ.36) είναι ιδρυτική της *Colonia*²⁹³. Όμως το άροτρο ως τύπος απαντάει επίσης σε Κνωσιακές κοπές του Καλιγούλα (Πίν.10 εικ.67) και του Νέρωνα (Πίν. 15 εικ.99)²⁹⁴.

Τα νομίσματα της Κνωσού είναι τα μόνα στην Κρήτη που φέρουν λατινικές επιγραφές με την τιτλοφορία του εκάστοτε αυτοκράτορα στον εμπροσθότυπο και με τα ονόματα των *duoviri* (δύο ανδρών) συνήθως στον οπισθότυπο²⁹⁵. Θεωρούνται αντίστοιχοι των *tresviri monetales*²⁹⁶ του νομισματοκοπείου της Ρώμης, οι οποίοι ήταν νεαροί αξιωματούχοι στα πρώτα στάδια της καριέρας τους στην Σύγκλητο και είχαν την οργανωτική ευθύνη για την παραγωγή νομίσματος και την επιλογή τύπων στα χρόνια του Αυγούστου (μετά το 23 π.Χ.) και νωρίτερα επί *Res Publica*²⁹⁷.

Επί Αυγούστου δεν κόπηκαν αργυρά νομίσματα στην Κρήτη. Την βασική νομισματοκοπία στο νησί αποτελούσαν τα χάλκινα νομίσματα της Κνωσού, τα οποία ακολουθούσαν την νομισματική μεταρρύθμιση που θέσπισε ο Αύγουστος στη Ρώμη²⁹⁸.

Κατά την περίοδο ηγεμονίας του Αυγούστου (27 π.Χ-14 μ.Χ.) έδρασαν 8 ζεύγη *duoviri* στην Κνωσό:

²⁹² Στράβων, Χ. 4. 9.

²⁹³ Sanders I., *ό.π.*, 14.

²⁹⁴ *RPC I*, σελ. 234.

²⁹⁵ *Duoviri* ονομάζονταν δύο αξιωματούχοι στις Ρωμαϊκές αποικίες, οι οποίοι άλλαζαν περιοδικά, έχοντας αρμοδιότητα μεταξύ άλλων για την έκδοση νομίσματος. Ο τίτλος απαντάει και σε δικαστικά αξιώματα της Ρώμης. Βλ. Liebenam, λήμμα “*Duoviri*”, *RE* V2 (10), στ. 1798-1843- Günther Ch, “*Duoviri*”, *DNP* 3, στ. 844. Χαρακτηρίζονται επίσης ως *duoviri quinquennales*, άρα άλλαζαν κάθε πέντε έτη. Η Bowsky θεωρεί τους *duoviri* των αποικιών ενιαυσίους άρχοντες, βλ. στο άρθρο “*From Capital to Colony: five new Inscriptions from Roman Crete*”, *ABSA* 101, 2006, 415.

²⁹⁶ Strasburger H., λήμμα “*triumviri monetales*”, *RE* VIIA1, (60), στ. 515-518.

²⁹⁷ Mattingly H., *Coins of the Roman Empire in the British Museum I, Augustus-Vitellius*, London 1923, xcv. Burnett A., *Coinage in the Roman world*, London 1987, 27. Galinsky K., *Augustan Culture. An interpretative introduction*, Princeton 1996, 29.

²⁹⁸ *RPC I*, σελ. 234, 236. Πρόκειται για δουνπόντια, ασσάρια, ημιασσάρια, τέταρτα, έκτα ασσαρίου.

- I) M. Aimili(us) - T Fufius,
- II) C Petronius - M Antonius²⁹⁹,
- III) Aeshinus Caes- L Plotius Pleb³⁰⁰,
- IV) D Acu [] Tam-M At? []³⁰¹
- V) C Iuve - Ti Tarius.³⁰²
- VI) Ti Caesar- M Aemilius Prae Labeo³⁰³,
- VII) Ti Caesar iter M Aemili Prae Labeo
- VIII) Pollio iter Labeo F,

Στα νομίσματα που υπογράφει η 4^η διανδρία αναγράφονται τα αρχικά *P.P.*, δηλαδή *Pater Patriae*, επομένως τα νομίσματα αυτά χρονολογούνται μετά το 2 π.Χ., έτος κατά το οποίο ο Αύγουστος έλαβε τον τιμητικό αυτό τίτλο.

Η επιγραφή *Ti Caesar Hvir* (Κατάλογος αρ.32-33) θεωρείται όνομα αξιωματούχου *duovir*³⁰⁴. Αλλού (Πίν.6 εικ. 34). η επιγραφή *Ti Caesar* αναφέρεται στον ίδιο τον Τιβέριο, ο οποίος εικονίζεται στον εμπροσθότυπο ως διάδοχος του Αυγούστου.

Επί Τιβερίου το αξίωμα των *duoviri* είχαν οι:

- i) Fuscus- Maximus και
- ii) C Apronius- Doius³⁰⁵.

Επί Καλιγούλα μαρτυρούνται δύο ζεύγη *duoviri* οι:

- i) Dossenus – Pulchro και
- ii) Pulcher III Varius.

Επί Κλαυδίου είναι γνωστοί μόνο οι *duoviri*: Capito- Cytherus³⁰⁶, και τέλος επί Νέρωνα οι: Volumnius- Lupinus. Στα νομίσματα της Κνωσού από τον Καλιγούλα και

²⁹⁹ Price M.J., *INJ*, 122, Ο *duovir* M. Antonius πιθανόν έλαβε την Ρωμαϊκή πολιτεία γύρω στο 30 π.Χ.

³⁰⁰ Πρόκειται για επιφανείς ρωμαϊκές οικογένειες απελευθέρων. Βλ. Bowsky M., "Gortynians and the Others: The case of the Antonii", *Ευλιμένη* 2, 2001, 103, σημ. 14 και Rigsby K., "Cnossos and Capua" *TRAPA* 106, 1974, 324.

³⁰¹ Bowsky M., *Antonii*, 105. Οι επιγραφές δεν είναι ευκρινείς. Ίσως το όνομα του ενός *duovir* να είναι *Acutius*, που σχετίζεται με γενιά εμπόρων Ιταλικής καταγωγής.

³⁰² Ashton R.H.J., "Some Knossian coins of Augustus", *ABSA* 70, 1975, 7. Με βάση ανασκαφικά ευρήματα, οι *duoviri* C Iuve - Ti Tarius αποδόθηκαν στην Κνωσό, ενώ παλαιότερα είχαν αποδοθεί στο Δυρράχιο από τον Grant M, *FITA*, 256-7.

³⁰³ Bowsky M., *Antonii*, 103, σημ. 14. Ο M. Aemilius είχε τον τίτλο *prae(fectus imperatoris)*.

³⁰⁴ Στο ίδιο, 103, σημ. 14.

³⁰⁵ Ashton R.H.J., "Some Knossian coins of Tiberius", *NC* 1973, 42. Η οικογένεια του Doius πιθανόν ήταν άποικοι από την Καπύη.

εξής αυξάνεται εμφανώς η καλλιτεχνική ποιότητα (Πίν.9 εικ.65γ, Πίν. 13 86β, Πίν. 15 εικ.96).

Οι *duoviri Capito-Cytherus* αποδίδονταν αρχικά στην Κόρινθο, αλλά εν συνεχεία με βάση ανασκαφικές έρευνες αποδείχθη ότι ανήκαν στην Κνωσό³⁰⁷. Νομίσματά τους έχουν βρεθεί και στην Κόρινθο³⁰⁸, κάτι όχι πολύ σύνηθες για Κρητικά νομίσματα, τα οποία κυκλοφορούσαν κυρίως τοπικά. Γι' αυτό δημιουργήθηκε σύγχυση όσον αφορά την ταύτισή τους. Όμως τα νομίσματα της Κορίνθου αναγράφουν σχεδόν πάντα τον τόπο προέλευσής τους: *COL LAUS IUL COR(inthiensis)*³⁰⁹.

Δεν έχει ερμηνευτεί επαρκώς το γεγονός της παύσης της νομισματοκοπίας της Κνωσού μετά τον Νέρωνα. Είναι πιθανό να επιδιώχθηκε κεντρικός έλεγχος της νομισματοκοπίας στην Κρήτη, μέσω του Κοινού των Κρητών με πρωτοβουλία του Βεσπασιανού.

Ανάλογη παύση νομισματοκοπίας παρατηρείται στην Κόρινθο, στην Πάτρα και στη Νικόπολη, εξαιτίας της αντιπάθειας του Βεσπασιανού προς τον Νέρωνα, ο οποίος είχε δείξει εύνοια στις πόλεις αυτές, κηρύσσοντας «ελεύθερη» ολόκληρη την επαρχία Αχαΐας, πράξη την οποία ανέστελλε ο Βεσπασιανός αργότερα³¹⁰. Ωστόσο, δεν διαθέτουμε κάποιο στοιχείο ανάλογης εύνοιας του Νέρωνα προς την Κνωσό, η οποία θα εξηγούσε την οριστική παύση της νομισματοκοπίας της, ως ένδειξη τιμωρίας από τον Βεσπασιανό.

Σαν υπόθεση μπορεί να ειπωθεί ότι ο πληθυσμός της Κνωσού σταδιακά υπέστη πολιτιστική αφομοίωση, υιοθετώντας ταυτόχρονα τόσο την Ελληνική όσο και τη Ρωμαϊκή νοοτροπία και έτσι ακολούθως οι εύποροι πολίτες αιτήθηκαν την ισότιμη συμμετοχή της Κνωσού στο Κοινό των Κρητών. Επομένως, η Κνωσός χρησιμοποιούσε στο εξής τα κοινά νομίσματα των Κρητικών πόλεων και όχι τα διακριτά αποικιακά με τις λατινικές επιγραφές. Ενδεχομένως, η πιθανή ενσωμάτωση

³⁰⁶ Amandry M., "Les Duoviri Capito et Cytherus a Cnossos", *BCH 101*, 1977, 241-247. Το όνομα Κύθερος είναι ελληνικό, ενώ το όνομα Capito ρωμαϊκό.

³⁰⁷ Svoronos, *Numismatique*, σελ. 94, αρ. 212-215 και Amandry M., ό.π. 245.

³⁰⁸ Edwards K., "Report on the coins found in the excavations at Corinth during the years 1930-35", *Hesperia* 6, 1937, 244.

³⁰⁹ Amandry M., ό.π. 244.

³¹⁰ Κρεμύδη-Σισιλιάνου Σ., *Δίον*, 29 και Παπαγεωργιάδου-Μπανή Χ., *Colonies*, 52. Αν και η νομισματοκοπία της Κορίνθου ανεστάλη από τον Βεσπασιανό, συνεχίστηκε επί Δομιτιανού με την επίσημη άδεια του αυτοκράτορα, καθώς τα νομίσματα της Κορίνθου αναγράφουν *PERM(ISSU)*.

της Κνωσού στο Κοινό να επεβλήθη κατόπιν αυτοκρατορικής παρέμβασης, για λόγους διοικητικού συγκεντρωτισμού.

Κυδωνία:

Η Κυδωνία παρουσιάζει την πιο μακρόχρονη νομισματοκοπία πόλης στην Κρήτη κατά την αυτοκρατορική περίοδο, με στόχο να καλύψει οικονομικές ανάγκες κυρίως της Δυτικής Κρήτης³¹¹. Έκοψε νομίσματα από τον Αύγουστο ως τον Αντωνίνο τον Ευσεβή, με εξαίρεση ορισμένα κενά διαστήματα, επί Καλιγούλα, Βεσπασιανού, Τίτου, Αδριανού. Έχει καταγραφεί και μία μεταγενέστερη κοπή της Κυδωνίας στο όνομα της Ιουλίας Δόμνας, της συζύγου του Σεπτίμιου Σεβήρου³¹².

Σε νομίσματα της Κυδωνίας αναγράφονται ονόματα τοπικών αρχόντων-διοικητών της πόλης. Συγκεκριμένα, επί Κλαυδίου υπογράφει τα νομίσματα της Κυδωνίας ο Ετέαρχος³¹³, επί Δομιτιανού οι αξιωματούχοι Νεόκυδος Θάρσα, Αγάθων και Έλβιος³¹⁴ και τέλος επί Τραϊανού ο Αλέξανδρος Αριστάρχου³¹⁵.

Λίγα νομίσματα της Κυδωνίας επί Τιβερίου, Κλαυδίου και Νέρωνα, φέρουν επισήμανση με την επιγραφή *NE* ή *NEP* (Πίν.13 εικ.87-88). Η επισήμανση αυτή επικυρώνει την αξία των νομισμάτων ώστε να συνεχίσουν να κυκλοφορούν μετά την άνοδο του Νέρωνα, αντί να κοπούν νέα εξ αρχής³¹⁶. Σε άλλα νομίσματα της Κυδωνίας υπάρχει επισήμανση με απεικόνιση άστρου (βλ. Κατάλογο αρ. 87,88).

Αξιόλογη ανάπτυξη εμφανίζει η νομισματοκοπία της Κυδωνίας επί Δομιτιανού, σε τρεις υποδιαίρεσεις με σταθερές παραστάσεις (βλ. κεφ. Εικονογραφία σελ. 83-84), κάτι που διατηρείται επί Τραϊανού.

Η εύνοια του Δομιτιανού προς την Κυδωνία και τη Λάππα, που μαρτυρείται νομισματικά, ίσως σχετίζεται με την αντίστοιχη εύνοια του Αυγούστου. Φαίνεται ότι το status της «ελεύθερης πόλης» διατηρήθηκε.

³¹¹ Price M., *INJ*, 122, *RPC II*, σελ. 53.

³¹² Svoronos, *Numismatique*, σελ. 119, αρ. 115, και Sanders I., *Roman Crete*, 13. Η ύπαρξη του νομίσματος δεν είναι απόλυτα εξακριβωμένη. Βλ. Price M. J., *INJ*, 125.

³¹³ Svoronos, ό.π., σελ. 114-115, αρ. 122-128 και *RPC I*, αρ. 1018..

³¹⁴ *RPC I*, σελ. 53.

³¹⁵ Svoronos, ό.π., σελ. 118, αρ. 180, πίν. x.25.

³¹⁶ Howgego C., *Countermarks*, 1985, 6, σημ.40, αρ. 624.

Λάππα:

Η Λάππα έκοψε νομίσματα επί Αυγούστου και Τιβερίου και εν συνεχεία η νομισματοκοπία της παρουσιάζει κενό, ώσπου ανανεώθηκε και άκμασε αισθητά επί Δομιτιανού, εκδίδοντας 4 υποδιαίρέσεις³¹⁷, σε αντιστοιχία με αυτή της Κυδωνίας (βλ. κεφ. Εικονογραφία σελ. 84).

Η επιγραφή *ΘΕΩ ΣΕΒΑΣΤΩ* σε εμπροσθότυπο νομίσματος της Λάππας, με κεφαλή Αυγούστου³¹⁸ (Πίν.6 εικ.39), καθιστά πιθανότερη την χρονολόγηση του νομίσματος επί Τιβερίου, καθώς ο Αύγουστος θεοποιήθηκε επίσημα μετά θάνατον, το 14 μ.Χ. από τον διάδοχό του Τιβέριο³¹⁹. Η Λάππα παρουσιάζει και μία τελευταία κοπή επί Αδριανού (Πίν. 26 εικ.197).

Άλλες πόλεις:

Οι υπόλοιπες πόλεις (Αξός, Ελεύθερνα, Λατώ, Λύττος, Πολυρρήνια, Ιεράπυτνα) δεν παρουσιάζουν συστηματική νομισματοκοπία. Έκοψαν δικά τους νομίσματα συνήθως με το όνομα των επαρχιακών διοικητών για μικρό χρονικό διάστημα, όχι περισσότερο από τη διάρκεια ηγεμονίας ενός ή δύο αυτοκρατόρων, κατά βάση επί Τιβερίου και Καλιγούλα και στη συνέχεια διέκοψαν την νομισματοκοπία τους, όταν επικράτησαν οι εκδόσεις του Κοινού των Κρητών.

³¹⁷ *RPC II*, σελ. 53-54.

³¹⁸ *RPC I*, αρ. 1020. Svoronos, ό.π., αρ. 25 (Lappa).

³¹⁹ Lagogianni-Georgakarakou M., “Divus Augustus: νέα στοιχεία αυτοκρατορικής λατρείας στη Ρωμαϊκή Κνωσό”, στο *Knossos: Palace, City, State*, Ηράκλειο 2000, 457. (Στη Μ. Ασία ο Αύγουστος είχε θεοποιηθεί εν ζωή, πρακτική γνωστή ήδη από Ελληνιστικούς ηγεμόνες).

6.1.2. Νομίσματα Κρητικών πόλεων με το όνομα Ρωμαίων επαρχιακών διοικητών-ανθυπάτων:

Μεμονωμένες Κρητικές πόλεις έκοψαν αργυρά νομίσματα επί ηγεμονίας Τιβερίου, με την έγκριση των επαρχιακών διοικητών της Κρήτης, Κορνηλίου Λύπου και Λάχητος, κατόπιν μεσολάβησης του Κοινού των Κρητών. Πρόκειται για νομίσματα σε ελληνικές υποδιαίρεσεις:³²⁰

- i) τετράδραχμα σε Πολυρρήνια και Ιεράπυτνα,
- ii) τρίδραχμα σε Κυδωνία και Αξό,
- iii) δραχμές σε Γόρτυνα, Ελεύθερνα, Ιεράπυτνα, Κυδωνία και Λάππα.

Ο Λάχης διαδέχτηκε τον Κορνήλιο Λύπο καθώς η θητεία του φτάνει μέχρι τον Καλιγούλα. Η γνησιότητα της αργυρής δραχμής της Αξού επί Καλιγούλα με το όνομα του Λάχητος αμφισβητείται³²¹.

Στα αργυρά αυτά νομίσματα αναγράφεται το όνομα των πολιτών συχνά σε συντομογραφία, συγκεκριμένα: *ΑΞΙ(ων)*, *ΓΟΡΤΥΝΙΩΝ*, *ΕΛΕΥΘ(ερναίων)*, *ΙΕΡΑΠ(υτνίων)*, *ΚΥΔΩΝΕΑΤΩΝ* *ΛΑΠ(παίων)*, *ΠΟΛΥΡ(ρηνίων)*, συχνά μαζί με το εθνικό *ΚΡΗΤΕΣ* ή *ΚΡΗΤΩΝ*. (βλ. Κατάλογο αρ. 42, 44, 46, 47.).

Το όνομα του αυτοκράτορα εκφέρεται σε ονομαστική στα νομίσματα των πόλεων: Αξού, Ελεύθερνας, Ιεράπυτνας, Πολυρρήνιας, και άλλοτε σε δοτική, στα νομίσματα της Κυδωνίας, της Γόρτυνας και αβέβαιης πόλης³²². Η επιγραφή σε δοτική π.χ.: *ΤΙΒΕΡΙΩ ΚΑΙΣΑΡΙ ΣΕΒΑΣΤΩ* (Πίν.7 εικ.47), φανερώνει αφιερωματική χρήση του νομίσματος.

Η νομισματοκοπία της Κρήτης επί Καλιγούλα παρουσιάζει αξιοσημείωτη ανάπτυξη δεδομένου του μικρού χρόνου ηγεμονίας του (37-41 μ.Χ.), με εκδόσεις σε άργυρο υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας, κάτι που δεν είναι σύνηθες σε άλλες Ρωμαϊκές

³²⁰ Price M. J., *INJ*, 124 και *RPC I*, αρ. 950-962

³²¹ Οι τύποι διαφέρουν από τα υπόλοιπα νομίσματα του Λάχητος και ο τίτλος Σεβαστός για τον Γερμανικό δεν συνηθίζεται, βλ. *RPC I*, σελ. 232, αρ. 962 και Σιδηρόπουλος Κλ., *Creta Romana*, 201, υποσημ. 34.

³²² *RPC I*, αρ. 958. Ο Σβορώνος το απέδωσε στην Ιεράπυτνα (Svoronos, *Numismatique*, αρ. 48) αλλά σύμφωνα με το *RPC*, το νόμισμα θα μπορούσε να αποδοθεί στην Κυδωνία, λόγω της ομοιότητας στην κατασκευή και στην επιγραφή.

επαρχίες του ελλαδικού χώρου, π.χ. στη Μακεδονία και την Αχαΐα³²³. Επίσης, επί ηγεμονίας Καλιγούλα αυξάνονται στη Κρήτη οι εκδότριες αρχές, καθώς περισσότερες πόλεις κόβουν νόμισμα. Ο Καλιγούλας απουσιάζει μόνο από τη νομισματοκοπία της Κυδωνίας. Τα αργυρά νομίσματα της Κρήτης του Καλιγούλα και του Κλαυδίου είναι προσεγμένα και ποιοτικά στην εκτέλεση των τύπων, γεγονός που αποτελεί ένδειξη για την ύπαρξη εξειδικευμένων χαρακτών. Παρατηρείται όμως και ποσοτική αύξηση.

Επί Καλιγούλα υπογράφει χάλκινα νομίσματα ο ανθύπατος Αυγουρείνος στις πόλεις: Γόρτυνα, Ιεράπυτνα, Λατώ, Λύττο, Πολυρρήνια. Και στις κοπές αυτές φαίνεται να μεσολάβησε το Κοινό των Κρητών, σε συνεργασία με τον επαρχιακό διοικητή³²⁴. Τα νομίσματα αυτά ίσως τυπώνονταν σε ένα κέντρο, πιθανόν τη Γόρτυνα, λόγω ομοιοτήτων στην κατασκευή (Πίν.10 εικ. 69-73), ή απλώς οι πόλεις μοιράζονταν σφραγίδες του ίδιου χαρακτήρη. Η πρόταση της Κνωσού ως κέντρου παραγωγής από τον Price³²⁵, δεν είναι τόσο πιθανή, διότι η Κνωσός είχε δικές της διακριτές εκδόσεις με λατινικές επιγραφές ως αποικία, ενώ η Γόρτυνα ως έδρα του Κοινού και πρωτεύουσα της επαρχίας, θα είχε μεγαλύτερους δεσμούς με τις υπόλοιπες Κρητικές πόλεις.

Επί Κλαυδίου και Νέρωνα δεν αναγράφονται ονόματα ανθυπάτων σε νομίσματα, αν και η νομισματοκοπία του Κοινού των Κρητών συνεχίστηκε με αμείωτο ρυθμό, σε χαλκό και άργυρο. Όνομα ανθυπάτου συναντάμε ξανά σε χάλκινα νομίσματα του Κοινού επί Βεσπασιανού (βλ. παραπάνω σελ.54).

³²³ Για τη Μακεδονία βλ. Κρεμύδη Σισυλιάνου Σ., *Δίον*, 29 σημ. 22. Χαρακτηριστικά, στην αποικία του Δίου δεν κόπηκαν νομίσματα επί Καλιγούλα, που είναι μία περίοδος ύφεσης. Πιθανόν αυτό να σχετίζεται και με την καταδίκη μνήμης του Καλιγούλα, που οδήγησε στην απόσυρση των νομισμάτων του.

³²⁴ Price M. J., *INJ*, 123. *RPC I*, αρ. 1022-1028.

³²⁵ Price M.J., *INJ*, 123.

6.2. Εικονογραφία:

Τα επαρχιακά νομίσματα στην Κρήτη μετά το 31 π.Χ. φέρουν ως εμπροσθότυπο σχεδόν πάντα το αυτοκρατορικό πορτραίτο ακόσμητο ή δαφνοστεφές σε κατατομή. Ορισμένες φορές αντί του ίδιου του αυτοκράτορα εμφανίζεται στον εμπροσθότυπο κάποιο μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας ή ο αποθεωμένος Αύγουστος, ο οποίος εικονίζεται συνήθως με ακτινωτό στέμμα. Ενώ αντίθετα, ο οπισθότυπος φέρει μυθολογικές είτε πολιτικές παραστάσεις, οι οποίες μεταδίδουν τον κύριο συμβολισμό και τα ιδεολογικά μηνύματα που επιδιώκει να διαδώσει η εκδότρια αρχή.

Σπάνια απαντούν «ψευδο-αυτόνομα» νομίσματα στην Κρήτη, δηλαδή χωρίς το αυτοκρατορικό πορτραίτο ³²⁶. Εξαίρεση αποτελούν ορισμένες μικρές υποδιαιρέσεις όπως της Κνωσού, με τύπους άροτρο και λαβύρινθο (Πίν.6 εικ.36), ή πρόρα και επιγραφή (Πίν.6 εικ.35). Άλλοτε, σε εμπροσθότυπο νομίσματος εποχής Φλαβίων, εικονίζεται κεφαλή Αρτέμιδος ³²⁷ (Πίν.20 εικ.130), με ελάφι ως οπισθότυπο, είτε ελάφι ως εμπροσθότυπος και στάχια ως οπισθότυπος (Πίν.19 εικ. 129). Το ελάφι είναι σύμβολο της Αρτέμιδος-Δίκτυνας στην Κρήτη, όπως αντίστοιχα και της Αρτέμιδος στην Έφεσο.

Οι δύο βασικές κατηγορίες που μπορούν να διακριθούν στην εικονογραφία των νομισμάτων της Κρήτης από τον Αύγουστο ως τον Αντωνίνο τον Ευσεβή (31 π.Χ.-161 μ.Χ.) είναι:

I) Μυθολογικά ή τοπικά θρησκευτικά θέματα:

Οι Ρωμαίοι έδειξαν σεβασμό και αποδοχή στις τοπικές λατρείες των επαρχιών, επομένως και η Κρήτη δεν αποτέλεσε εξαίρεση. Η Κρητική μυθολογία ασκούσε έντονη γοητεία ακόμη και στα Ρωμαϊκά χρόνια και αναβίωσε αισθητά μέσω της

³²⁶ Ο όρος χρησιμοποιείται συμβατικά. Για τον όρο «ψευδοαυτόνομα» ή «ημιαυτόνομα» νομίσματα βλ. Butcher K., *Roman Provincial coins: An Introduction*, London 1988, 29. Αναλυτικότερα βλ. Johnston, A., "The so-called pseudo-autonomous Greek Imperials", *American Numismatic Society Museum Notes* 30, 1985, 89-112. Morkholm, *EHC*, 169 κ.ε.

³²⁷ *RPC* II, αρ. 45, αποδιδόταν παλαιότερα στην Έφεσο, αλλά θεωρείται πλέον έκδοση του Κοινού των Κρητών.

εικονογραφίας των νομισμάτων. Άλλωστε οι Ρωμαίοι λάτρευαν εξίσου το δωδεκάθεο, με παράλληλους συμβολισμούς³²⁸.

Επί Ρωμαιοκρατίας επανεμφανίστηκαν τύποι νομισμάτων Κλασικών και Ελληνιστικών χρόνων με μικρές διαφοροποιήσεις, ενώ προστέθηκαν και πολλοί νέοι τύποι. Επομένως υπάρχει μία συνέχεια με το παρελθόν της Κρητικής νομισματοκοπίας.

Ξεχωρίζουν αριθμητικά οι απεικονίσεις του Κρηταγενή Δία³²⁹ (Πίν.11 εικ.77) και της Άρτεμις- Δίκτυνας (Πίν.19 εικ.121), και δευτερευόντως άλλων θεών όπως του Απόλλωνα (Πίν.6 εικ.39), της Δήμητρας (Πίν.19 εικ.122), του Ασκληπιού (Πίν. 22 εικ.157), του Διονύσου (Πίν.22 εικ.155), της Αθηνάς (Πίν.24 εικ.175) κ.α. Εκτός από θεούς εικονίζονται στα νομίσματα και τοπικοί ήρωες-οικιστές (Πίν.22 εικ.160) ή συμβολικές μορφές, όπως ποτάμιες θεότητες (Πίν.21 εικ.144).

Θρησκευτικά και μυθολογικά θέματα απαντούν επίσης σε δακτυλιόλιθους³³⁰ και λύχνους³³¹ από το Ιδαίον Άντρο. Η κατασκευή δακτυλιολίθων απαιτεί εγχάραξη όπως και οι σφραγίδες των νομισμάτων, ενώ οι λύχνοι κατασκευάζονταν με πήλινες μήτρες, αποδίδοντας ανάγλυφα τις μορφές στο στρογγυλό δίσκο. Οι απεικονίσεις στα τέχνηρα αυτά, μικρών διαστάσεων, μπορούν να συγκριθούν με αυτές των νομισμάτων της ίδιας περιόδου. Κοινές παραστάσεις σε δακτυλιόλιθους και νομίσματα στην Κρήτη είναι: i) προτομή Διός, ii) αετός, iii) κρανοφόρος Αθηνά σε προτομή και ολόσωμη, iv) Τύχη (Fortuna) με κέρας και πηδάλιο, v) Νίκη, vi) Άρτεμις κυνηγέτις, vii) Άρτεμις Εφεσία.

³²⁸ North J.A., *Roman Religion, Greece & Rome, New Surveys in Classics n. 30*, Oxford 2000, 35-43. Scheid J., «Ρωμαϊκή θρησκεία Ι», στο *Εισαγωγή στην αρχαιολογία, τομ. II, Πρώμη*, Αθήνα 2003, 540-543, πίνακας σελ. 542. Για τη Ρωμαϊκή θρησκεία βασικά θεωρούνται τα: Ferguson J., *The Religions of the Roman Empire*, Cornell University, 1970, Long Ch., *The twelve gods of Greece and Rome*, Leiden 1987.

³²⁹ Voutiras E.-Tiberios M.-Leventi I.-Machaira V., “Zeus”, *LIMC VIII*₁ σελ. 310-486, ειδικότερα για τον Δία στα νομίσματα Kremydi-Sicilianou S., “Zeus-coins”, *LIMC VIII*₁, σελ. 362-371. Απεικονίσεις Διός στην αυτοκρατορική περίοδο: Karanastassi P., “Zeus-Römische Kaiserzeit”, *LIMC VIII*₁, σελ. 350-356.

³³⁰ Μουστάκα Α., «Δακτυλιόλιθοι από το Ιδαίο Άντρο», *Creta Romana e Protobizantina*, Iraklion 2000, Padova 2004, 225-242.

³³¹ Σαπουνά Π., «Προέλευση και εργαστήρια των λύχνων του Ιδαίου Άντρου», *Πρακτικά Ζ' Κρητολογικού συνεδρίου*, Ρέθυμνο 1995, 827-839. Αναλυτικότερα: Sapouna P., *Die Bildlampen Römischer Zeit aus der Zeusgrotte auf Kreta*, Oxford 1998.

Κοινές απεικονίσεις σε λύχνους και νομίσματα Ρωμαϊκής εποχής είναι: i) Άρτεμις δίπλα σε βωμό, κρατώντας τόξο, με σκυλί πλάι της, ii) ελάφι, iii) Νίκη, iv) Δίας και αετός.

II) Θέματα σχετικά με τον αυτοκράτορα και τη Ρώμη:

Σ' αυτή την κατηγορία αποτελούν σημείο αναφοράς οι απεικονίσεις του αποθεωμένου Αυγούστου (Divus Augustus) (Πίν.9 εικ.63), από τους διαδόχους του, τόσο για λόγους νομιμοποίησης της εξουσίας τους, όσο και για λόγους σύνδεσης τους με το ιστορικό παρελθόν της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Συχνά, στον εμπροσθότυπο των αργυρών νομισμάτων των Κρητικών πόλεων, ο αποθεωμένος Αύγουστος παραλληλίζεται με τον Κρηταγενή Δία, ο οποίος καταλαμβάνει τον οπισθότυπο (Πίν.7 εικ. 45, Πίν.8 εικ.49).

Ιδιαίτερα προβάλλεται η αυτοκρατορική οικογένεια και η δυναστική ιδέα, δηλαδή οι σύζυγοι των αυτοκρατόρων καθώς και οι διάδοχοι, ως ελπίδα για το μέλλον. Τα θέματα αυτά επικρατούν επί Ιουλίων-Κλαυδίων³³².

Οι πολεμικές επιτυχίες του αυτοκράτορα, όπως για παράδειγμα προσωποποιήσεις υποταγμένων εθνοτήτων, έχουν προπαγανδιστικό περιεχόμενο, ως ένδειξη της υπεροχής της Ρώμης και της δόξας του αυτοκράτορα. (Πίν.21 εικ.147).

Παρουσιάζονται επίσης θεότητες που σχετίζονται με την αυτοκρατορική ιδεολογία και που προέρχονται από την ελληνική καλλιτεχνική παράδοση, όπως η Νίκη³³³ (Πίν.21 εικ.145) και η Τύχη (Fortuna) με cornucopia³³⁴ (Πίν.25 εικ.191),. Συχνοί είναι επίσης οι τύποι που σχετίζονται με την Ευημερία, όπως κέρας αφθονίας (Πίν.18 εικ.118), αλλά και με την αυτοκρατορική λατρεία, όπως π.χ. διάφοροι τύποι βωμών (Πίν.25 εικ.193, Πίν.28 εικ.205).

Για καλύτερη μελέτη της εικονογραφίας των νομισμάτων επιλέχθηκε χωρισμός ανά αυτοκρατορική δυναστεία, ώστε να δημιουργηθούν χρονολογικές ενότητες, παράλληλα με την θεματική κατηγοριοποίηση. Σε κάθε δυναστεία επικρατούν συγκεκριμένες εικονογραφικές επιλογές.

³³² Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., «Ο Ρωμαϊκός προπαγανδισμός», 517.

³³³ Moustaka A.-Goulaki-Voutira A., "Nike" *LIMC* VII1 σελ. 850-904./ *LIMC* VIII1 (Victoria) σελ. 237-269/ *LIMC* VIII2 σελ. 168-193.

³³⁴ Villard L., "Tyche", *LIMC* VIII1, σελ. 115 κ.ε. ειδικά σελ. 119, Rausa F., "Fortuna" *LIMC* VIII1, σελ. 125-141/ *LIMC* VIII2 σελ. 85-109 εικ. 6-197 σε σφραγιδόλιθους).

6.3 Δυναστεία Ιουλίων-Κλαυδίων: (31 π.Χ.-68 μ.Χ.)

Α) Νομίσματα με μυθολογικά-θρησκευτικά θέματα:

Επί Οκταβιανού-Αυγούστου (Κνωσός):

Σε έκδοση της Κνωσού επί Οκταβιανού των *duoviri* C.Petronius και M.Antonius (χωρίς τον τίτλο Αύγουστος), εικονίζεται στον εμπροσθότυπο κεφαλή Οκταβιανού σε κατατομή και στον οπισθότυπο το έμβλημα της πόλης της Κνωσού, ο τετράγωνος Λαβύρινθος (Πίν.5 εικ.28). Αρα εκδηλώνεται μέσω του νομίσματος, αφενός μεν η αφοσίωση της πόλης στον αυτοκράτορα, αφετέρου δε η ανάμνηση-γόητρο της πόλης για το ένδοξο παρελθόν της³³⁵. Άλλωστε, ο λαβύρινθος ήταν ο κύριος τύπος των Κλασικών και Ελληνιστικών νομισμάτων της Κνωσού, ως σύμβολο της Μινωικής ακμής³³⁶. Ένας άλλος λόγος που η πόλη επιλέγει την εικόνα του αυτοκράτορα ως εμπροσθότυπο, είναι να καταστήσει το νόμισμα ευρέως αποδεκτό στις συναλλαγές, λόγω του κύρους (*auctoritas*) του Αυγούστου³³⁷.

Άλλος ένας τύπος με ιδιαίτερο θρησκευτικό περιεχόμενο για την Κρήτη είναι το ελάφι, που εικονίζεται στην πίσω όψη νομισμάτων της Κνωσού των *duoviri* Pollio-Labeo F., με εμπροσθότυπο την κεφαλή του Τιβερίου ως Καίσαρα (Πίν.6 εικ.34). Το ελάφι σχετίζεται εμφανώς με την Αρτέμιδα, την Κρητική Δίκτυννα και υπήρχε ως τύπος ήδη κατά τη ρεπουμπλικανική περίοδο στα νομίσματα του L. Lollius, με απεικόνιση κεφαλής Αρτέμιδος στον εμπροσθότυπο (Πίν.1 εικ.5). Σε άλλα Κρητικά νομίσματα αυτοκρατορικής εποχής το ελάφι συνοδεύει την Αρτέμιδα (Πίν.21 εικ.141).

Επί Αυγούστου-Νέρωνα (Κυδωνία):

Κρητικά μυθολογικά θέματα εμφανίζονται επίσης σε χάλκινα νομίσματα της Κυδωνίας, όπως η ιδρυτική ιστορία της πόλης, με το βρέφος που θηλάζει σκυλίτσα,

³³⁵ Galinsky K., *Augustan Culture. An interpretative introduction*, Princeton 1996, 29 και Sweetman R, "Roman Knossos. The nature of a globalised city", *AJA* 2007, 72.

³³⁶ Svoronos, *Numismatique*, (Cnosos) πίν. iv 23-25, πίν. v 19-22, πίν. vi 1-9, 15-24, 27, πίν. vii. 1-17. Jackson A., "The Chronology of the Bronze coins of Knossos", *ABSA* 1971, σελ.286-287, πίν. 48-49.

³³⁷ Galinsky K., *ό.π.*, 72

επί Αυγούστου (Πίν.6 εικ.37-38), Τιβερίου (Πίν.8 εικ. 58α-β) και Νέρωνα (Πίν.15 εικ. 100). Το θέμα αυτό προέρχεται από τα Ελληνιστικά νομίσματα της Κυδωνίας³³⁸, ενώ διατηρείται ακόμα και σε μεταγενέστερους αυτοκράτορες (Πίν.20 εικ. 135). Την παράσταση συνοδεύει η επιγραφή *KYΔΩΝ* ή *KYΔΩΝΙΑΤΑΝ*.

Το βρέφος πιθανότατα είναι ο Κύδων, ο ήρωας-οικιστής της Κυδωνίας³³⁹. Σύμφωνα με μία άλλη εκδοχή του μύθου, που σώζει ο Αντωνίνος Λιβεράλις (Μεταμορφώσεις, κεφ. 30) μία λύκαινα ανέθρεψε το βρέφος Μίλητο, ιδρυτή της Μιλήτου, ο οποίος ήταν αδελφός του Κύδωνα και γιος του Ερμή και της Ακακαλίδας³⁴⁰.

Όμως το βρέφος θα μπορούσε κατά μία Τρίτη εκδοχή να είναι ο Κρηταγενής Δίας, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως «Κυνοτραφής», κατά μία παραλλαγή του μύθου της ανατροφής του³⁴¹.

Η παράσταση αυτή θυμίζει τον αντίστοιχο μύθο ίδρυσης της Ρώμης, όπου μία λύκαινα ανέθρεψε τα δίδυμα Ρωμύλο και Ρώμο, θέμα που συναντάται στα πρώιμα Ρωμαϊκά νομίσματα³⁴² αλλά και στη γλυπτική, π.χ. σε θωρακοφόρους αυτοκράτορες³⁴³.

Άλλο θρησκευτικό θέμα σε νομίσματα της Κυδωνίας είναι ο εξάστυλος ναός με ασπίδα στο αέτωμα και τρεις βαθμίδες, που ίσως σχετίζεται με την αυτοκρατορική λατρεία. Στον εμπροσθότυπο εικονίζεται η κεφαλή του Θεοποιημένου Αυγούστου με ακτινωτό στέμμα και την επιγραφή *KAIΣAP* (Πίν.9 εικ.59).

³³⁸ Svoronos, *Numismatique*, αρ. 41 (Cydonia), πίν. ix, 25

³³⁹ Stefanakis M., "Kydon the oikist or Zeus Cretagenes Kynotraphes? The problem of interpreting Cretan coin types", *Ευλιμένα* 1 (2000), 82. Niniou-Kindeli V., "Kydon" *LIMC* VI 1, σελ. 152-154 / *LIMC* VI 2 σελ. 69 εικ. 1-6.

³⁴⁰ Wroth W., *BMC Crete*, 1886, xxxiii. Vollkommer R., "Miletos" *LIMC* VI, σελ. 568-9.

³⁴¹ Stefanakis M., *ό.π.*, 82, σύμφωνα και με τον Ι. Σβορώνο, η σκυλίτσα σχετίζεται με την νύμφη Κυνόσουρα, μία από τις τροφούς του Δία στο Ιδαίον που μετατράπηκε σε Μικρή Άρκτο. Πάνω από την παράσταση συχνά εικονίζεται ένα αστέρι που παραπέμπει στο σχετικό μύθο.

³⁴² Weigel R., "Lupa", *LIMC* VI suppl., σελ. 738 αρ. 292-296. Small P.J., "Romulus", *LIMC* VII, σελ. 639. Crawford M., *RRC*, πίν. 1, 20/1. Hans Markus Von Kaenel, *Ρωμαϊκή νομισματική*, 753, 769 εικ.1.

³⁴³ Βλ. Hannestad N., *Roman Art and Imperial ideology*, Aarhus 1988, 200. Καραναστάση Π., «Ζητήματα της εικονογραφίας και της παρουσίας των Ρωμαίων αυτοκρατόρων στην Ελλάδα», *Αρχαιολογική Εφημερίδα* 1995, πιν.56β. Kleiner, *Roman Sculpture*, 1992, σελ. 241 fig.205. Ramage N. Ramage A., *Ρωμαϊκή τέχνη: από τον Ρωμύλο έως τον Κωνσταντίνο* (μτφρ. Στεφανίδου-Τιβερίου Θ.), Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 28-29 εικ. (Λύκαινα του Καπιτωλίου).

Σε νομίσματα της Κυδωνίας εποχής Κλαυδίου εικονίζεται εκ νέου ο εξάστυλος ναός (Πίν.13 εικ.88), ενώ σε μεγαλύτερη υποδιαίρεση εμφανίζεται ο Δίας ένθρονος κρατώντας φιάλη και σκήπτρο (Πίν.13 εικ.87). Ο ένθρονος ή καθιστός Δίας παράμεινε αρκετά δημοφιλής τύπος σε νομίσματα της Κυδωνίας και σε μεταγενέστερους αυτοκράτορες (βλ. Πίν. 20 εικ.131, Πιν. 23 εικ. 171).

Επί Αυγούστου-Τιβερίου (Λάππα):

Σε νομίσματα της Λάππας επί Αυγούστου απεικονίζεται στον οπισθότυπο ο Απόλλων όρθιος, με ποδήρη χιτώνα ως κιθαρωδός³⁴⁴ (Πιν.6 εικ.39). Η απεικόνιση είναι δείγμα τοπικής λατρείας του θεού, που ήταν συγχρόνως ο προστάτης θεός του Αυγούστου. Συχνά ο Αύγουστος προσπαθούσε να εξομοιωθεί με τον Απόλλωνα, υιοθετώντας στις απεικονίσεις του το στοιχείο της νεανικότητας³⁴⁵. Θέματα σχετικά με τον Απόλλωνα, επιχωριάζουν και σε ελληνιστικά νομίσματα της Λάππας, όπως δαφνοστεφής κεφαλή του θεού στον εμπροσθότυπο και η λύρα του στον οπισθότυπο³⁴⁶.

Επί Καλιγούλα (Ιεράπυτνα):

Σε χάλκινα νομίσματα της Ιεράπυτνας επί Καλιγούλα, με το πορτραίτο του αυτοκράτορα ως εμπροσθότυπο, επανέρχεται στην οπίσθια όψη ο Κλασικός τύπος των νομισμάτων της πόλης, ο αετός του Δία δίπλα σε φοίνικα (Πιν.10 εικ.70). Στα Ελληνιστικά νομίσματα της Ιεράπυτνας, εικονίζεται συνήθως στον εμπροσθότυπο η Τύχη της πόλης με πυργόμορφο στέμμα και το όνομα αρχόντων στην πίσω όψη³⁴⁷.

³⁴⁴ Lambrinoudakis V.-Bruneau Ph.-Palagia O.-Doulmas H.-Kokorou-Aleura G., λήμμα "Apollo", *LIMC* II, σελ. 199-216, 322-324 (συχνή απεικόνιση και σε Ρωμαϊκά λυχνάρια).

³⁴⁵ Zanker P., *Ο Αύγουστος και η δύναμη των εικόνων* (μτφρ. Πάγκαλος Γ.-Πεχλίδανος Μ.), ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, 82.

³⁴⁶ Svoronos, *Numismatique*, πίν. xx, 9-12(Lappa).

³⁴⁷ Στο ίδιο, πίν. xvii 11-21. (Hierapytna), βλ και Στεφανάκη Β., «Η οικονομική ανάπτυξη της Ιεράπυτνας, στο τέλος της Ελληνιστικής εποχής, η νομισματική μαρτυρία», *Πρακτικά Θ' Κρητολογικού συνεδρίου*, Ηράκλειο 2006, 318 εικ. 1-4.

Επί Κλαυδίου-Νέρωνα (Κοινό Κρητών):

Δύο νέοι τύποι, θεματικά συνδεδεμένοι, εμφανίστηκαν στα αργυρά νομίσματα επί Κλαυδίου. Στον εμπροσθότυπο ο Κλαύδιος εικονίζεται δαφνοστεφής και ώριμος ηλικιακά. Στον οπισθότυπο εικονίζονται:

- i) Ο Δίας όρθιος, γυμνός, σε *contraposto*, κρατώντας κεραυνό και σκήπτρο, με επτά άστρα στο πεδίο (Πιν.11 εικ.77) και
- ii) Ένοπλος χορός των Κουρητών³⁴⁸ (Πιν.11 εικ.78).

Οι τύποι του όρθιου Διός (Πιν. 14 εικ.91) και των Κουρητών (Πιν.14 εικ.89) διατηρήθηκαν επί Νέρωνα και Φλαβίων αργότερα (Πιν.17 εικ.109). Ο Δίας απεικονίζεται στα αργυρά νομίσματα του Κοινού και επί Νέρωνα, όρθιος ημίγυμνος, φορώντας μιάτιο κάτω από τη μέση, ενώ διατηρούνται τα επτά άστρα στο πεδίο.

Ίσως να πρόκειται για έργο του ίδιου χαράκτη, που θα πρόλαβε να κατασκευάσει σφραγίδες για διαδοχικούς αυτοκράτορες, γι' αυτό η ομοιότητα στον τύπο π.χ. των Κουρητών (Πιν.11 εικ.78 και Πιν.14 εικ. 89).

Μεγαλόπρεπη κεφαλή Κρηταγενούς Διός, με πλούσια κόμη και γενειάδα απεικονίζεται σε οπισθότυπο χάλκινων νομισμάτων που αποδίδονται στο Κοινό, συνοδευμένη από την επιγραφή ΖΕΥΣ, με εμπροσθότυπο κεφαλή Νέρωνα (Πιν. 14 εικ.95).

Σε αργυρά νομίσματα της εποχής του Νέρωνα με κεφαλή της μητέρας του Αγριππίνας στον εμπροσθότυπο, το θέμα του οπισθοτύπου είναι τα σύμβολα της Αρτέμιδος, τόξο, φαρέτρα, βέλη και πυρσός (Πιν.14 εικ.90 α-β). Η Άρτεμις έχει εξέχουσα θέση στο Κρητικό πάνθεον, και ταυτίζεται με την τοπική θεά Δίκτυννα και την νύμφη Βριτόμαρτη³⁴⁹. Έτσι προβάλλονται ταυτόχρονα οι τοπικοί θεοί, μαζί με τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας.

³⁴⁸ Linder R., "Kouretes", *LIMC* suppl., σελ. 502, εικ. 3.

³⁴⁹ Willets R., *Cretan Cults and festivals*, London 1962, 272. Tümpel, "Britomartis", *RE* III₁(5), στ.880-882. Van Effenterre H., "Britomartis", *LIMC* III₁, σελ. 169-170, Jessen, "Diktynna", *RE* VI₁ (9), στ. 584-589.

B) Νομίσματα με θέματα Ρωμαϊκού χαρακτήρα:

Αύγουστος-Τιβέριος (Κνωσός):

Θέμα σχετιζόμενο με την ρωμαϊκή ηγεσία σε νόμισμα του Αυγούστου, είναι η προσωποποιημένη Ρώμη, που εικονίζεται ολόσωμη, σε κατατομή και στάση *contraposto*, κρατώντας Νίκη και *hasta* (είδος δόρατος), με την επιγραφή *ROMA* (Πίν.5 εικ.29). Ο τύπος αυτός υποδηλώνει τις Νίκες της Ρώμης εναντίον εξωτερικών εχθρών, την εδαφική επέκταση την ενότητα και την ακμή που γνώρισε η πόλη στα χρόνια του Αυγούστου. Το νόμισμα αναγράφει τον τίτλο *Augustus*, άρα χρονολογείται μετά το 27 π.Χ. Υπεύθυνοι της έκδοσης ήταν οι *duoviri* της Κνωσού *Aeshinus Caes L* και *Plotius Pleb.*

Ο στενός συνεργάτης και γαμπρός του Αυγούστου, ο Μάρκος Αγρίππας³⁵⁰, εικονίζεται στη μία όψη νομισμάτων της Κνωσού, με λαβύρινθο στο πεδίο και την επιγραφή *EX DD*, ενώ στην άλλη όψη αποτυπώνεται η κεφαλή του Οκταβιανού (Πίν.5 εικ.27). Υπεύθυνοι της έκδοσης ήταν οι *duoviri* *M. Aimili(us)-T Fufius*. Παλαιότερα η μορφή του Αγρίππα στο συγκεκριμένο νόμισμα είχε ταυτιστεί με τον Μάρκο Αντώνιο ή τον Λέπιδο, κατά την περίοδο της β' τριανδρίας³⁵¹. Σε νομίσματα της Ρώμης ο Αγρίππας απεικονίζεται με στέμμα από τείχη και *rostra* (έμβολα) πλοίων, τη γνωστή *corona navalis*³⁵².

Σε κοπή της Κνωσού συναντάται και ένας τύπος σχετιζόμενος με τη διαδοχή του Αυγούστου: οι αντωπές κεφαλές των εγγονών του Γάιου και Λεύκιου Καίσαρα³⁵³ (Πίν.5 εικ.30). Οι δύο εγγονοί του Αυγούστου από την κόρη του Ιουλία και τον Μάρκο Αγρίππα, είναι σύνηθες θέμα και σε δηνάρια της Ρώμης, όπου εικονίζονται ολόσωμοι μετωπικά, εκατέρωθεν όπλων. Φορούν *toga* (τήβεννο), ως *principes iuventutis*, κατά την τελετή ενηλικίωσής τους, ενώ ανάμεσά τους βρίσκονται

³⁵⁰ Hanslik R., λήμμα *Vipsanius* (M. Vipsanius Agrippa), αρ. 2, *RE IX_A* (64), στ. 1226-1275.

³⁵¹ Svoronos, *Numismatique*, σελ.89, αρ. 180, πίν. viii, 11 (Cnosos). Grant M., *FITA*, 262. Ως Αγρίππα αναγνωρίζουν τη μορφή οι Robinson E.S.G., *BMC Cyrenaica*, ccix, και Chapman A., *NC* 1968, 14. βλ. και *RPC I*, σελ. 234.

³⁵² *RIC I*, 73, πίν.7. αρ. 409,

³⁵³ Gardthausen, λήμμα "Iulius" (C. Caesar), αρ. 134, *RE XI* (19), στ. 424-428; Gardthausen, λήμμα "Iulius" (L. Caesar), αρ. 145, στ. 472-473.

τελετουργικά σύνεργα, *lituus* και *simpulum*. Κάτω από την παράσταση υπάρχει η επιγραφή *C.L. Caisares*³⁵⁴. Επίσης ο Γάιος και ο Λεύκιος εικονίζονται αντωπά σε νομίσματα της αποικίας της Κορίνθου³⁵⁵.

Σε νομίσματα του Αυγούστου από την Κνωσό των *duoviri M. Aimili(us)- Prae Labeo*, παριστάνεται ανδρική κεφαλή και στις δύο όψεις, πιθανόν ο ίδιος ο Αύγουστος στη μία όψη και στην άλλη ο διάδοχός του Τιβέριος, ως Καίσαρ (Πίν.5 εικ.32-33). Τα αρχικά ΔΔ είναι μεταγραφή στα ελληνικά του όρου DD, δηλαδή *Decretum Decurionum* (Ψήφισμα της Βουλής). Φαίνεται να υπήρχε διγλωσσία στην Κνωσό, αν και η επίσημη γλώσσα της αποικίας ήταν η λατινική³⁵⁶.

Στα νομίσματα της Κνωσού επί Τιβερίου είναι έντονες οι αναφορές στη μητέρα του Λιβία, όπως στον εμπροσθότυπο νομισμάτων των *duoviri C. Apronius-Doius* (Πίν.8 εικ.56)³⁵⁷. Πρόκειται για νομίσματα μικρών διαστάσεων, χαμηλής καλλιτεχνικής ποιότητας με αδρά χαρακτηριστικά, λόγω και της φθοράς.

Επίσης, σε οπισθότυπο ενός νομίσματος της Κνωσού επί Τιβερίου, των *duoviri Fuscus-Maximus*, εικονίζεται ένθρονη γυναικεία μορφή, πιθανότατα η Λιβία, κρατώντας φιάλη και σκήπτρο. Στον εμπροσθότυπο εμφανίζεται ανδρική κεφαλή, πιθανόν του Θεοποιημένου Αυγούστου με την επιγραφή *DIVOS AUG* (Πίν. 8 εικ.54).

Αργυρά Κρητικά νομίσματα (Τιβέριος):

Είναι έντονες οι αναφορές στον Θεοποιημένο Αύγουστο στα αργυρά νομίσματα από την Κρήτη, των άμεσων διαδόχων του, Τιβερίου, Καλιγούλα και Κλαυδίου. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στα νομίσματα της Ρώμης, με τύπους που σχετίζονται με τη διαδοχή, όπως ο τύπος *Divus Augustus Pater*, του Τιβερίου³⁵⁸.

Τα αργυρά νομίσματα που κόπηκαν στην Κρήτη φαίνονται υποτιμημένα σε σχέση με το δηνάριο κατά 17% λόγω μικρότερου βάρους και άρα προορίζονταν για τοπική

³⁵⁴ *RIC I*, 55, πίν.4, αρ.207.

³⁵⁵ βλ. Amandry M., “Le Monnayage des Duovirs Corinthiens”, *BCH Supplement XV*, 144, πίν. x, xi (*duoviri*: C Servilius C f. Primus- M. Antonius Hipparchus).

³⁵⁶ Bowsky M., “From Capital to Colony” *ABSA 101*, 2006, 415. Ο τοπικός πληθυσμός της Κνωσού συνέχισε τη χρήση της ελληνικής γλώσσας, όπως φαίνεται από ταφικές επιγραφές.

³⁵⁷ Ashton R.H.J., “Some Cnossian coins of Tiberius”, *NC* 1973, 40 κ.ε.

³⁵⁸ *RIC I*, 98, πίν. 12, αρ.72-83 και Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., *Ιδαίον*, 58, αρ. 34. Η λέξη *Providentia* στον οπισθότυπο, εννοεί την πρόνοια του Αυτοκράτορα να ορίζει επάξιο διάδοχό του.

κυκλοφορία.³⁵⁹ Οι τύποι των αργυρών νομισμάτων επί Τιβερίου στην Κρήτη διαφοροποιούνται ανάλογα την υποδιαίρεση:

-Τα τετράδραχμα, που κόπηκαν σε Πολυρρήνια (Πίν.8 εικ.49) και Ιεράπυτνα (Πίν.7 εικ.45), φέρουν κεφαλή του Divus Augustus με ακτινωτό στέμμα στον εμπροσθότυπο και δαφνοστεφή κεφαλή του Κρηταγενούς Διός, με επιγραφή *TAN KPHTAΓΕΝΗΣ*, στον οπισθότυπο. Ο χαρακτήρας της σφραγίδας της Πολυρρήνιας απέδωσε τις μορφές με μεγάλη λεπτομέρεια. Η κομψή, ευγενής μορφή του Αυγούστου (Πίν.8 εικ.49) απηχεί Ρωμαϊκό πρότυπο πορτραίτου.

-Ακολουθως, τα τρίδραχμα σε Αξό (Πίν.7 εικ.42) και Κυδωνία (Πίν.7 εικ.47), εικονίζουν δαφνοστεφή κεφαλή Τιβερίου στον εμπροσθότυπο και προσωποποιημένη μορφή της Συγκλήτου στον οπισθότυπο. Ο θεσμός της Συγκλήτου εικονίζεται ως ηλικιωμένος, γενειοφόρος άνδρας με ιερατικό κάλυμμα κεφαλής, το λεγόμενο *capitis velatio*. Το νόμισμα της Αξού (Πίν.7 εικ.42) φαίνεται να αντιγράφει αυτό της Κυδωνίας (Πίν.7 εικ.47) καθώς υστερεί σε καλλιτεχνική ποιότητα³⁶⁰. Οι επιγραφές είναι στη δοτική, σαν αφιέρωση ή απόδοση λατρείας: *KPHTES AEI SYΓKΛHTΩ* και *SYΓKΛHTΩ KPHTES KYΔΩNEATΩN* αντίστοιχα.

Προσωποποιημένες μορφές της Συγκλήτου συναντιούνται επίσης σε νομίσματα πόλεων της Μικράς Ασίας με επιγραφή *ΘΕΑ* ή *ΙΕΡΑ SYΓKΛHTOΣ*³⁶¹. Δεν είναι τυχαίο ότι η Ασία όπως και η Κρήτη είχαν ανακηρυχθεί συγκλητικές επαρχίες.

-Οι δραχμές σε Κυδωνία (Πίν.8 εικ.48), Ελεύθερνα (Πίν.7 εικ.44), Γόρτυνα (Πίν.7 εικ.43), Ιεράπυτνα (Πίν.7 εικ.46), και Λάππα (Πίν.8 εικ.51) εικονίζουν κεφαλή Τιβερίου στην εμπρός όψη και προτομή θεοποιημένου Αυγούστου με ακτινωτό στέμμα στην πίσω όψη. Η καλλιτεχνική ποιότητα ποικίλει με κορυφαίες τις κοπές της Γόρτυνας (Πίν.7 εικ. 43) και της Ιεράπυτνας (Πίν.7 εικ.46).

Το γεγονός ότι τα νομίσματα αυτά υπογράφονται είτε από τον ανθύπατο Κορνήλιο Λύπο είτε από το διάδοχό του Λάχη, φανερώνει ότι υπήρξε κεντρική απόφαση για την έκδοσή τους, κάτι που ενισχύεται λόγω της θεματικής ενότητας.

Η θητεία του Λάχητος αρχίζει επί Τιβερίου και φτάνει μέχρι την ηγεμονία του Καλιγούλα. Ο Λάχης δεν τύπωσε αργυρά τετράδραχμα, αλλά τρίδραχμα στην

³⁵⁹ Price M. J., *INJ*, 124, σημ. 22, σύμφωνα με τον D.Walker, *The metrology of the Roman silver coinage I*, Oxford 1976, 50-51.

³⁶⁰ Βλ. Σιδηρόπουλος Κλ. «Αργύριον Αξικόν...», στο *Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Ρέθυμνο 2006, 159.

³⁶¹ Harl K., *Civic coins and civic politics in the Roman East*, Berkeley 1987, 75

Κυδωνία επί Τιβερίου με παράσταση προσωποποιημένης Συγκλήτου (Πίν.8 εικ.53) και δραχμές σε Ιεράπυτνα με κεφαλή Θεοποιημένου Αυγούστου και επιγραφή *ΘΕΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ* (Πίν.8 εικ.52). Επίσης μία αργυρή δραχμή της Αξού επί Λάχητος φέρει παραστάσεις Καλιγούλα και Γερμανικού (Πίν.9 εικ.60)

Αργυρά νομίσματα Γόρτυνας - Κοινού Κρητών (Καλιγούλας-Κλαύδιος):

Οι αργυρές εκδόσεις της Κρήτης επί Καλιγούλα χωρίζονται επίσης σε τρεις υποδιαίρεσεις, τετράδραχμα, τρίδραχμα και δραχμές. Τα νομίσματα αυτά αποδίδονται στο Κοινό των Κρητών, μέσω του νομισματοκοπείου της Γόρτυνας, ένδειξη συγκεντρωτισμού της νομισματοκοπίας. Φέρουν την προτομή του Καλιγούλα με σκήπτρο και μανδύα στον εμπροσθότυπο (Πίν.9 εικ.61-63), ενώ στον οπισθότυπο η παράσταση σχετίζεται πάντα με τον Θεοποιημένο Αύγουστο, ωστόσο διαφοροποιείται ανάλογα με τη νομισματική μονάδα. Πιο αναλυτικά:

-Στα τετράδραχμα κιστοφορικού βάρους, εικονίζεται ο *Divus Augustus* καθιστός σε θρόνο, φορώντας *toga* (τήβεννο) και κρατώντας φιάλη και σκήπτρο, πάνω σε άρμα που σύρουν τέσσερις ελέφαντες με τους οδηγούς τους. (Πίν.9 εικ.61)³⁶².

-Στα τρίδραχμα ο Θεοποιημένος Αύγουστος εικονίζεται καθιστός σε *sella curulis*, κρατώντας σκήπτρο και φιάλη (Πίν.9 εικ.62). Φοράει επίσης τήβεννο, και πατάει σε υποπόδιο. Η κίνηση της μορφής σε σπονδή δηλώνει την ευσέβεια, βασική αρετή του Αυτοκράτορα, και η φιάλη που κρατάει προσιδιάζει κυρίως σε θεότητες. Έχει υποστηριχτεί ότι πρόκειται για άγαλμα του Αυγούστου στη θεϊκή του υπόσταση³⁶³.

-Στις δραχμές εικονίζεται η κεφαλή του θεοποιημένου Αυγούστου με ακτινωτό στέμμα (Πίν.9 εικ.63). Αυτή η σειρά νομισμάτων χρονολογείται στο πρώτο έτος της ηγεμονίας του Καλιγούλα, λόγω της επιγραφής με τους τίτλους που έλαβε για πρώτη φορά: *ΑΡΧιερέύς ΜΕΓιστος ΔΗΜαρχικής ΕΞΟΥσίας ΥΠΑτος*.

Και στους τρεις τύπους τη βασική παράσταση πλαισιώνουν 7 αστέρια, τα οποία υποδηλώνουν την Μεγάλη Άρκτο και την θεοποίηση του ηγεμόνα. Ειδικότερα στην Κρήτη τα επτά αστέρια σχετίζονται άμεσα με τη λατρεία του Διός Κρηταγενούς ως

³⁶² Price M., «Elephants in Crete..», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1973, 279 κ.ε. Πίν. 72α.

³⁶³ *RPC I*, σελ. 232, αρ. 963-964.

ουράνιου θεού. Σύμφωνα με μία μυθολογική εκδοχή, οι τροφοί του Διός στο Ιδαίον, Κυνόσουρα και Ελίκη, έγιναν αστερισμοί ως Μικρή και Μεγάλη Άρκτος³⁶⁴.

Επί Κλαυδίου, του διαδόχου του Καλιγούλα, διατηρήθηκαν οι ίδιοι οπισθότυποι στα αργυρά νομίσματα της Κρήτης, με απεικόνιση του Θεοποιημένου Αυγούστου, στις ίδιες υποδιαίρεσεις, τετράδραχμα, τρίδραχμα και δραχμές, απλά αντικαταστάθηκε το πορτραίτο του Καλιγούλα στον εμπροσθότυπο, με αυτό του Κλαυδίου (Πίν.11 εικ.74-76). Τα νομίσματα αυτά φαίνεται ότι χρονολογούνται επίσης στο πρώτο έτος ηγεμονίας του Κλαυδίου, λόγω του τίτλου Ύπατος, για πρώτη φορά: *TI ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕ ΓΕΡΜ ΑΡΧ ΜΕΓ ΔΗΜ ΕΞΟΥ ΥΠ(Α)*. Ο Κλαύδιος, όπως και ο Καλιγούλας προηγουμένως, ανέβηκαν στο θρόνο χωρίς να έχουν λάβει τίτλους ή αξιώματα πριν, καθώς δεν προορίζονταν εξ αρχής για διάδοχοι.

Θεωρείται ότι ο Αύγουστος παρομοιάζεται με τον Κρηταγενή Δία στις απεικονίσεις των Κρητικών νομισμάτων, αλλά δεν ταυτίζεται απόλυτα με τον Δία, τον διαχωρίζει μεταξύ άλλων και το ακτινωτό στέμμα³⁶⁵.

Υπήρχε ανεπτυγμένη αυτοκρατορική λατρεία στην Κρήτη, θεωρείται μάλιστα ότι η απεικονίσεις του καθιστού Αυγούστου (Πίν.9 εικ.62, Πίν.11 εικ.75) απηχούν το πραγματικό λατρευτικό άγαλμα του Divus Augustus, το οποίο πιθανότατα βρισκόταν στην Γόρτυνα και ήταν στον τύπο του Κρηταγενούς Διός, για το οποίο οι Κρητικοί, σύμφωνα με τον Τάκιτο, ζήτησαν το δικαίωμα της ασυλίας³⁶⁶.

Η πομπή των ελεφάντων που σύρουν άρμα (Carpentum) ίσως απηχεί πραγματικές τελετές που λάμβαναν χώρα στη Ρώμη. Τέτοια τελετή ήταν η θριαμβευτική *Rompa Circensis*, όπου περιφέρονταν ιερές εικόνες (πορτραίτα), σε ένδειξη σεβασμού προς μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, όπως συνέβη προς τιμήν της Αγριππίνας, μητέρας του Καλιγούλα³⁶⁷.

Αυτές οι τελετές με πομπή ελεφάντων, που ορισμένες φορές σχετίζονται με την αποθέωση (consecratio) μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας, απεικονίζονται σε

³⁶⁴ Price M. J., *Elephants*, 282. Σύμφωνα με τον Άρατο, *Φαινόμενα*, 30-35. Ο Άρατος έζησε την ελληνιστική περίοδο και καταγόταν από τους Σόλους της Κιλικίας, βλ. Knaack, λήμμα “Aratos”, αρ. 6, *RE* III (3), στ. 391-399.

³⁶⁵ Price M.J., *Elephants*, 281, 284.

³⁶⁶ Στο ίδιο, 284. Τάκιτος, *Annales* III.63 “petere et Cretenses simulacro divi Augusto.” βλ. και Lagogianni-Georgakarakou M., “Divus Augustus”, 457.

³⁶⁷ Price M.J., *Elephants*, 282.

αυτοκρατορικά νομίσματα³⁶⁸, απ' όπου αντλεί την έμπνευση του και ο χαρακτήρας του Κρητικού νομίσματος.

Είναι σημαντικό ότι επί ημερών Καλιγούλα, αποπερατώθηκε ο ναός του Divus Augustus στη Ρώμη, γεγονός που απεικονίζεται και σε Ρωμαϊκά νομίσματα.³⁶⁹

Αυτοί οι δυναστικοί τύποι, με αναφορές στον ιδρυτή του Imperium, τον Αύγουστο, είναι δημοφιλείς όχι μόνο στα επαρχιακά νομίσματα αλλά και στα αυτοκρατορικά νομίσματα της Ρώμης. Οι διάδοχοί του Αυγούστου, συχνότερα ο Τιβέριος, ο Καλιγούλας και ο Κλαύδιος, επέλεξαν πολύ συχνά στην νομισματοκοπία τους, την εικόνα του Θεοποιημένου Αυγούστου, ως άμεσοι συνεχιστές του, σε ένδειξη τιμής και αναγνώρισης, αλλά και υστερότεροι αυτοκράτορες λιγότερο συχνά απεικόνιζαν τον Θεοποιημένο Αύγουστο για να δηλώσουν την συνέχεια της αυτοκρατορίας³⁷⁰.

Θέλησαν έτσι να νομιμοποιήσουν τη θέση τους, ως γνήσιοι διάδοχοι του ιδρυτή του Imperium, ώστε να μπορέσουν να κυβερνήσουν ομαλά. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Rostovtzeff, « όλοι οι αυτοκράτορες του 1^{ου} μ.Χ. αι. αγωνιούσαν για το πώς θα εδραιώσουν τη θέση τους. ..όλοι έζησαν και έδρασαν κάτω από την ακτινοβολία του ιδρυτή της δυναστείας τους..»³⁷¹

Σειρά Χάλκινων νομισμάτων: Καλιγούλας και Γερμανικός:

Το βασικότερο θέμα στον οπισθότυπο των χάλκινων εκδόσεων του Γάιου Καλιγούλα στην Κρήτη, ήταν ο ένδοξος πατέρας του Γερμανικός, τον οποίο θέλησε να τιμήσει. Τέτοια νομίσματα κόπηκαν στην αποικία της Κνωσού (Πίν.9 εικ. 64- Πίν.10 εικ. 65) και στις πόλεις: Γόρτυνα (Πίν.10 εικ.69), Λατώ (Πίν.10 εικ.71), Λύττο (Πίν.10 εικ.72), Πολυρρήνια (Πίν.10 εικ.73). Είναι μία τιμητική σειρά νομισμάτων εκ μέρους των Κρητικών πόλεων προς τον Καλιγούλα και τον Γερμανικό, ο οποίος ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής και ικανός στρατηγός, με σημαντικές νίκες-επιτυχίες. Ο Γερμανικός προοριζόταν για διάδοχος του Τιβερίου αλλά τον

³⁶⁸ Στο ίδιο, 283, πίνακας 72^η.

³⁶⁹ Sutherland C.H.V., *Coinage in the Roman Imperial Policy*, London 1971², 108, 112.

³⁷⁰ Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., *Ιδαίον*, 26

³⁷¹ Rostovtzeff M., *Ρωμαϊκή Ιστορία*, (μτφρ. Κάλφογλου), Αθήνα 1984, 223

πρόλαβε ο πρόωρος θάνατος το 19 μ.Χ. κατά τη διάρκεια περιοδείας του στην Ανατολή³⁷².

Απεικονίσεις του Γερμανικού με ιστορικές αναφορές είναι συχνές και στα νομίσματα που έκοψε ο Καλιγούλας στη Ρώμη, όπως ο τύπος της αποκατάστασης των λαβάρων από τους ηττημένους Γερμανούς (*Signis Receptis Devictis Germanis*), όπου ο Γερμανικός εικονίζεται ολόσωμος, όρθιος να κρατάει τα λάβαρα³⁷³. Ο Καλιγούλας έδινε έμφαση στο ότι ήταν γιος του Γερμανικού, γι' αυτό είναι τόσο διαδεδομένη η απεικόνιση του Γερμανικού σε νομίσματα.

Δεν ξέρουμε ωστόσο, αν υπήρχε κάποια στενή, προσωπική σχέση του Καλιγούλα και του Γερμανικού με την Κρήτη. Οι πηγές δεν μας διαφωτίζουν σε αυτό το ερώτημα. Πάντως το πλήθος των νομισμάτων με αναφορά στον Γερμανικό επί ημερών Καλιγούλα, φανερώνει ότι δεν ήταν τυχαία η επιλογή, αλλά εκφράζει βαθύτερη σχέση, υποστήριξης και αποδοχής εκ μέρους των Κρητών.

Οι προσδοκίες όμως των υποστηρικτών του Καλιγούλα δεν επιβεβαιώθηκαν στη συνέχεια, καθώς η διακυβέρνηση του ήταν αυταρχική και γεμάτη παράλογες ενέργειες, λόγω ψυχικής ασθένειας, παρόλο που το ξεκίνημά του ήταν αρκετά ελπιδοφόρο.

Σε οπισθότυπο νομίσματος της Κνωσού εικονίζεται η μητέρα του Καλιγούλα, η Αгриππίνα η Πρεσβύτερη³⁷⁴, σε ένδειξη ενότητας της αυτοκρατορικής οικογένειας (Πίν.10 εικ.68), και ως φόρος τιμής στους γονείς του αυτοκράτορα.

Δυναστικά θέματα (Κλαύδιος-Νέρων):

Γενικά επί Ιουλίων-Κλαυδίων παρατηρείται έντονη προβολή της δυναστείας στα νομίσματα της Κρήτης με πορτραίτα μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας και προηγούμενων αυτοκρατόρων³⁷⁵.

Σε σηστέριο του Κοινού των Κρητών επί Κλαυδίου εικονίζεται στον οπισθότυπο ο θεοποιημένος Αύγουστος, καθιστός σε κλισμό, κρατώντας στο δεξί χέρι άφλαστον (*acrostolium* ή *aplustre*) δηλαδή ακρόπρωρο, συμβολική παραπομπή στη νίκη του Ακτίου, και στο αριστερό χέρι σκήπτρο, με την επιγραφή *ΘΕΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ* (Πίν.11

³⁷² Στο ίδιο, 221-2. Kroll, λήμμα "Iulius", αρ. 138, *RE X*, (19), στ. 435-464.

³⁷³ Sutherland C.H.V., ό.π. (σημ.369), 112.

³⁷⁴ Fitzler, λήμμα "Iulius" (Iulia Agrippina I), αρ. 551, *RE X1* (19), στ. 906-908.

³⁷⁵ Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., «Ο Ρωμαϊκός προπαγανδισμός», 517.

εικ.79). Η ποιότητα χάραξης του νομίσματος είναι ιδιαίτερα λεπτομερής και θυμίζει τις αντίστοιχες απεικονίσεις στα αργυρά νομίσματα του Κοινού (Πίν.11 εικ.75).

Στον εμπροσθότυπο νομισμάτων της Κνωσού επί Κλαυδίου, των *duoviri Capito-Cytherus*, απεικονίζεται κεφαλή του Θεοποιημένου Αυγούστου με ακτινωτό στέμμα, ενώ τον οπισθότυπο κοσμεύει η φτερωτή Νίκη που κρατάει στεφάνι (Πίν.13 εικ.86 α-β)³⁷⁶. Οι ίδιοι αξιωματούχοι τύπωσαν νομίσματα στην Κνωσό με κεφαλές Κλαυδίου και Μεσσαλίνας (Πίν.13 εικ.85 α-β).

Είναι αξιοπρόσεκτο ότι εικονίζονται ορισμένα μέλη του αυτοκρατορικού οίκου που δεν απέκτησαν ιδιαίτερα θετική φήμη, όπως π.χ. η Μεσσαλίνα και επομένως σπανίζουν οι απεικονίσεις τους ακόμα και στα νομίσματα της Ρώμης. Έτσι πορτραίτα τους βρίσκονται κυρίως σε επαρχιακά νομίσματα³⁷⁷.

Τα δυναστικά θέματα γίνονται περισσότερο έντονα στα νομίσματα του Κοινού επί Κλαυδίου με τις συζύγους του, αρχικά τη Μεσσαλίνα, η οποία πέθανε το 48 π.Χ. (Πίν.12 εικ.82), και εν συνεχεία την Αγριππίνα τη Νεώτερη, μετά το 50 μ.Χ.³⁷⁸ (Πίν.12 εικ.84 α-β), τους γονείς του Δρούσο και Αντωνία³⁷⁹ (Πίν.12 εικ.81) και την κόρη του Οκταβία³⁸⁰ μαζί με την μητέρα του Αντωνία³⁸¹ (Πίν.12 εικ.83). Η επιγραφή δεν σώζεται καλά, και έτσι κατά μία άλλη πιθανή ερμηνεία, πρόκειται για απεικόνιση των παιδιών του Κλαυδίου, της Οκταβίας και του Βρετανικού, καθότι η Αντωνία εικονίζεται συνήθως με κάλυμμα κεφαλής, (Πίν.12 εικ.81)³⁸². Οι παραστάσεις στις δύο όψεις των νομισμάτων λειτουργούν ως οικογενειακά δίπτυχα αναμνηστικού χαρακτήρα³⁸³.

³⁷⁶ Amandry M., “Les Duoviri Capito et Cytherus a Cnossos”, *BCH*, 1977, 243.

³⁷⁷ Herzog G.-Wotke F., λήμμα “Valerius”, (Valeria Messalina), αρ. 403, *RE VIII*_{A1} (62), στ. 246-258, ήταν η τρίτη σύζυγος του Κλαυδίου. Βλ. επίσης στο διαδίκτυο: www.coinarchives.com (εικ. 82).

³⁷⁸ Hasebroek, λήμμα “Iulius” (Iulia Agrippina II), αρ. 556, *RE X*₁ (19), στ. 909-915.

³⁷⁹ Groebe, λήμμα “Antonius”, αρ. 114, *RE I*₂ (2), στ. 2640.

³⁸⁰ Brassloff, λήμμα “Claudius” (Claudia Octavia), αρ. 428, *RE III*₂ (6), στ. 2893-2898.

³⁸¹ Για την προβολή της αυτοκρατορικής οικογένειας στα νομίσματα των Ιουλίων-Κλαυδίων στην Κρήτη βλ. Trillmich W., *Familienpropaganda der Kaiser Caligula und Claudius: Agrippina I und Antonia Augusta auf Münzen*, Berlin 1978, 143-148.

³⁸² Ως Οκταβία και Βρετανικό αναγνώρισε τις μορφές ο Wroth, *BMC Crete*, αρ. 12, πίν. 1, αρ. 7. Σύμφωνα με το *RPC I*, αρ. 1033, πρόκειται για την Οκταβία και την Αντωνία, την κόρη και την μητέρα του Κλαυδίου αντίστοιχα.

³⁸³ Οικονομίδου Μ., «Η Κρητική νομισματοκοπία στα Ρωμαϊκά χρόνια. Τύποι-Συμβολισμός», στο *Crete Romana e Protobizantina*, 2004, 166.

Ο Ι. Σβορώνος αναγνώρισε σε κοπή του Κοινού των Κρητών τις μορφές του Βρετανικού³⁸⁴ και της Μεσσαλίνας στις δύο όψεις (Πίν.12 εικ.83β)³⁸⁵.

Σε μία άλλη κοπή του Κοινού επί Κλαυδίου εικονίζεται γυναικεία μορφή με διάδημα, πιθανότατα η Λιβία³⁸⁶, με την επιγραφή στη δωρική διάλεκτο ΘΕΑ ΣΕΒΑΣΤΑ (Πίν.11 εικ.80). Η Λιβία «θεοποιήθηκε» από τον εγγονό της Κλαύδιο και όχι από τον υιό της Τιβέριο, όπως θα ήταν αναμενόμενο.

Σε νόμισμα που αποδίδεται στον Νέρωνα, εικονίζεται στον εμπροσθότυπο ο ίδιος, ενώ στον οπισθότυπο αποτυπώνονται αντωπά οι κεφαλές του Κλαυδίου και της συζύγου του Αγριππίνας³⁸⁷ (Πίν.14 εικ.94). Οι σύζυγοι των αυτοκρατόρων έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις την εποχή αυτή.

Τραγική ειρωνεία είναι ότι στη δολοφονία του Κλαυδίου πρωτοστάτησε η σύζυγος του και μητέρα του Νέρωνα, η Αγριππίνα η Νεώτερη³⁸⁸. Εν συνεχεία και ο Νέρωνας ακολούθησε εξ ίσου ανήθικη πορεία, έγινε μητροκτόνος και αναμείχθηκε σε δολοπλοκίες, δείγμα των δυναστικών ερίδων.

Δυναστικά θέματα εξακολουθούν να αποδίδονται και σε νομίσματα της Κνωσού επί Νέρωνα, τυπωμένα από τους *duoniri* Volumnius-Lupinus, όπως οι κεφαλές αντωπά του Νέρωνα και της πρώτης συζύγου του Οκταβίας, κόρης του Κλαυδίου, στον οπισθότυπο, με κεφαλή Νέρωνα στον εμπροσθότυπο (Πίν.14-15 εικ.96 α-β). Πάνω από την κεφαλή του Νέρωνα εικονίζεται κάποιος αστέρας, πιθανότατα ήλιος, ενώ πάνω από την κεφαλή της Οκταβίας σελήνη. Έτσι ο Νέρωνας εικονίζεται δύο φορές στο ίδιο νόμισμα. Είναι γνωστή η εμμονή του Νέρωνα να εξομοιώνει τον εαυτό του με τον θεό Ήλιο³⁸⁹.

Σε νόμισμα της Κνωσού επί Νέρωνα, απεικονίζεται στον οπισθότυπο ο *Divus Claudius* (Πίν.15 εικ.97), επιδιώκεται έτσι η σύνδεση του Νέρωνα με τον προκάτοχο

³⁸⁴ Groag, λήμμα "Claudius", (Claudius Britannicus), αρ. 92, *RE* III₂ (6), στ. 2685-2691 κυρίως για τα νομίσματα στ. 2687.

³⁸⁵ Svoronos, *Numismatique*, σελ. 339, αρ. 28, δεν αναφέρεται στο *RPC*.

³⁸⁶ *RPC I*, αρ. 1030 και Sear D., *Greek imperial coins*, London 1982, 45, αρ. 489.

³⁸⁷ Jenkins K., "The Cameron collection of Cretan coins", *NC* 1949, σελ. 37, αρ.1, πίν. V

³⁸⁸ Rostoftzeff M., *Ρωμαϊκή Ιστορία*, Αθήνα 1984, 223.

³⁸⁹ Για την προσομοίωση του Νέρωνα με τον θεό Ήλιο βλ. Bergmann M., *Der Koloss Neros, die Domus Aurea und der Mentalitätswandel im Rom der früher Kaiserzeit*, Mainz 1994.

του, στα πλαίσια της αυτοκρατορικής οικογένειας. Ο Κλαύδιος ήταν ο πρώτος αυτοκράτορας μετά τον Αύγουστο που θεοποιήθηκε³⁹⁰.

Αν και βλέπουμε την αυτοκρατορική οικογένεια συμφιλιωμένη στα νομίσματα από την Κρήτη η πραγματικότητα ήταν πολύ διαφορετική, γεμάτη με διχόνοια, δολοπλοκίες, συνομωσίες και ταραχές, ώπου μετά τη δολοφονία του Νέρωνα έπαυσε η δυναστεία των Ιουλιών-Κλαυδίων.

Ακολούθησε μία περίοδος εμφυλίων πολέμων, το έτος 68-69 μ.Χ. μεταξύ Γάλβα, Οθωνα και Βιτέλλιου, κατά την οποία δεν κόπηκαν νομίσματα στην Κρήτη, ώπου επικράτησε ο Βεσπασιανός και ίδρυσε τη δυναστεία των Φλαβίων.

Πιθανές εσφαλμένες ταυτίσεις (νομισμάτων Κλαυδίου-Νέρωνα):

Ο Ι. Σβορώνος αποδίδει στο Κοινό των Κρητών ορισμένα νομίσματα Κλαυδίου και Νέρωνα, λόγω της θεματογραφίας τους, τα οποία αργότερα αποδόθηκαν σε άλλες περιοχές³⁹¹. Συγκεκριμένα φέρουν απεικονίσεις:

i) Αρτέμιδος με κοντό χιτώνα (Sv. αρ. 10-11) με επιγραφή *ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ*.

ii) Αρτέμιδος μετωπικά με ελαφάκι, κρατώντας πυρσό και Νίκη με την επιγραφή *ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΠΑΤΗΡ ΠΑΤΡΙΔΟΣ* (Sv. αρ.14) .

iii) έφιππου Αυτοκράτορα με συμβολική μορφή πίσω του ίσως προηγούμενου αυτοκράτορα³⁹² (Sv. αρ.18),

iv) *Libertas* (Sv. αρ.16), v) *Spes* (Sv. αρ.12).

Τα νομίσματα που εσφαλμένα αποδόθηκαν στην Κρήτη επί Νέρωνα, φέρουν λατινικές επιγραφές στον εμπροσθότυπο: *NERO CLAUD DIVI CLAUD F CAESAR AUG GERMANI*, ενώ στον οπισθότυπο φέρουν κεφαλές Κλαυδίου (Sv. αρ.31) και Αγριππίνας αντίστοιχα (Sv. αρ.32-33). Έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον η επιγραφή που αναφέρει την αξία των νομισμάτων. Πρόκειται για δύο ρωμαϊκές υποδιαίρεσεις σε

³⁹⁰ Sear D., *GIC*, 60, αρ. 638. βλ και Beard M., «Ρωμαϊκή θρησκεία 2. Αυτοκρατορικοί χρόνοι», στο *Εισαγωγή στην Αρχαιολογία τ. Β'*, Ρώμη, Αθήνα 2003, 558. Και *RIC I*, σελ. 135, 150, πίν. 17. 4.

³⁹¹ *RPC I*, 231. Πρόκειται για τα εξής νομίσματα: Svoronos, *Numismatique*, αρ. 10-12 και 14-18 (Province), που αποδόθηκαν τελικά στο Κοινό της Λυκίας (*RPC* 3336-7, 3339) και τα: Svoronos, ό.π. αρ. 31-3, που αποδόθηκαν στην Καισάρεια της Καππαδοκίας. (*RPC* 3635-6, 3643).

³⁹² Οικονομίδου Μ., *Creta Romana*, 166.

άργυρο, που επιγράφονται ως εξής: i) *AC IT KA* (Ασσάρια Ιταλικά 24=1 ½ δηνάριο) και ii) *AC IT IB* (Ασσάρια Ιταλικά 12 =¾ δηναρίου).

Οι ενδείξεις αξίας είναι σχετικά σπάνιες σε επαρχιακά νομίσματα. Μάλλον εξυπηρετούσαν στο να εξοικειωθεί ο τοπικός πληθυσμός με τις καθαρά ρωμαϊκές νομισματικές μονάδες. Αντιστοίχως σε νομίσματα της Χίου αναγράφεται στα ελληνικά ο όρος *ΑΣΣΑΡΙΟΝ*³⁹³, λόγω της σύγχυσης που επικρατούσε μεταξύ ελληνικών και ρωμαϊκών υποδιαίρέσεων. Ένα χάλκινο ασσάριο (1/16 δηναρίου) αντιστοιχούσε περίπου με ένα χάλκινο ημιωβόλιο (1/12 δραχμής), ενώ ένα αργυρό δηνάριο (3.86g) αντιστοιχούσε περίπου με μία αργυρή Αττική δραχμή (4.2g)³⁹⁴.

³⁹³ Butcher K., *Roman Provincial coins: An Introduction*, London 1988, 32-34. Σε νομίσματα Ρωμαϊκών χρόνων της Αντιόχειας της Συρίας και της Ρόδου αναγράφεται η νομισματική μονάδα: *ΔΙΔΡΑΧΜΟΝ* και *ΔΡΑΧΜΗ*.

³⁹⁴ Βλ. Kroll J.H., *Topoi* 7, 126; του ίδιου, (συμβολή), *Coinage as an index of Romanization*, στο Hoff-Rotroff (eds), *The Romanization at Athens*, Oxford 1997, 139.

6. 4. Δυναστεία Φλαβίων: 69 -96 μ.Χ.

Επί Φλαβίων αυτοκρατόρων (Βεσπασιανού, Τίτου, Δομιτιανού) κυριαρχεί η νομισματοκοπία του Κοινού των Κρητών, αφού η νομισματοκοπία της Κνωσού ως αποικίας διακόπτεται, ενώ η Κυδωνία και η Λάππα εμφανίζουν ξανά κοπές επί Δομιτιανού (81-96 μ.Χ.), με αξιόλογη παραγωγή. Οι αργυρές κοπές στην Κρήτη παύουν και κυριαρχεί το χάλκινο νόμισμα.

Τα νομίσματα των Φλαβίων στην Κρήτη είναι ιδιαίτερα ποιοτικά, μεγάλων διαστάσεων, και διακρίνονται σε 4 υποδιαίρεσεις ³⁹⁵. Σε νομίσματα αυτής της περιόδου από την Κρήτη έχουν γίνει χημικές αναλύσεις, προσδιορίζοντας την περιεκτικότητα του κράματος, το οποίο συνήθως περιείχε χαλκό με πρόσμειξη κασσίτερου και μολύβδου.³⁹⁶

Όσον αφορά στην εικονογραφία, οι δυναστικοί τύποι παραμένουν, όμως μειώνονται σχετικά, ενώ αυξάνονται οι τύποι που σχετίζονται με τις τοπικές λατρείες της Κρήτης, καθώς και με την αυτοκρατορική ιδεολογία της Ευημερίας-Αφθονίας, λόγω της Ρωμαϊκής ειρήνης.

Α) Νομίσματα με μυθολογικά- θρησκευτικά θέματα:

Κοινό Κρητών:

Ο Δίας και η Άρτεμις έχουν ξεχωριστή θέση στα νομίσματα και των τριών Φλαβίων αυτοκρατόρων. Οι τύποι αυτοί επαναλαμβάνονται συνεχώς.

Σε νομίσματα του Κοινού επί Βεσπασιανού ξεχωρίζει ως παράσταση οπισθοτύπου ο ένθρονος Δίας, φορώντας ιμάτιο στον κάτω μέρος του σώματος, κρατώντας κεραυνό στο δεξί χέρι και σκήπτρο στο αριστερό (Πίν.16 εικ.103 α-β). Η πρώτη έκδοση του Βεσπασιανού φέρει το όνομα του ανθυπάτου ΣΙΛΩΝΟΣ στον οπισθότυπο

³⁹⁵ *RPC II*, σελ.16. Οι μεγάλες υποδιαίρεσεις αντιστοιχούν μάλλον σε σηστέρτια (4 ασσάρια), έχουν διάμετρο γύρω στα 30 mm, κάτι που δεν είναι συχνό επί Ιουλίων-Κλαυδίων, εκτός από ένα παράδειγμα επί Κλαυδίου (*RPC I*, αρ. 1029) (εικ.79). Οι υπόλοιπες υποδιαίρεσεις ήταν: 2 ασσάρια, μεγέθους 23-6 mm, 1 ασσάριο: 21-2 mm και ½ ασσάριο: 18-20 mm.

³⁹⁶ *RPC II*, σελ. 49-54

(Πίν.16 εικ.103 α-β), ενώ η δεύτερη έκδοση με τον ίδιο τύπο δεν φέρει επιγραφή (Πίν.16 εικ. 106).

Άλλοτε συναντάται ως οπισθότυπος ή κεφαλή Διός με ταινία (Πίν.16 εικ. 104). Η γενειοφόρος κεφαλή Κρηταγενούς Διός ήταν δημοφιλές θέμα και σε νομίσματα του Κοινού επί Νέρωνα (Πίν.14 εικ.95).

Σε νόμισμα εποχής Βεσπασιανού, με εμπροσθότυπο την κεφαλή του γιου του Τίτου ως Καίσαρα (αξίωμα διαδόχου), εικονίζεται στον οπισθότυπο ο Δίας γυμνός, σε όρθια μεγαλόπρεπη στάση, σε διασκελισμό, κραδαίνοντας κεραυνό. Την παράσταση συνοδεύει η επιγραφή: *ZEYΣ KPHTAΓENHΣ* και επτά αστέρια στο πεδίο³⁹⁷ (Πίν.17 εικ.108).

Αντίστοιχα, σε νομίσματα του Δομιτιανού εικονίζεται ο Δίας, όρθιος, γυμνός κρατώντας σκήπτρο και φιάλη ενώ σπένδει πάνω σε βωμό με την επιγραφή *ΙΑΙΟΥ ΔΙΟΣ* (Πίν.19 εικ.125). Ανάλογες απεικονίσεις του Διός απαντούν σε προγενέστερα νομίσματα του Κλαυδίου και του Νέρωνα (Πίν.11 εικ.77 και Πίν.14 εικ.91).

Έντονες είναι οι αναφορές στη λατρεία του Ιδαίου Διός σε νομίσματα του Δομιτιανού, με παράσταση αετού, συμβόλου του Δία, σε ποικιλία στάσεων και με την επιγραφή *ΔΙΟΣ ΙΑΙΟΥ* (Κατάλογος αρ. 119α-δ, Πίν.18 εικ.119). Ίσως τα νομίσματα αυτά προορίζονταν για την λατρεία του Διός στο Ιδαίον Άντρο, ως αναθήματα. Παρόλα αυτά ο συγκεκριμένος τύπος νομίσματος δεν έχει εντοπιστεί κατά τις ανασκαφές στο Ιδαίον Άντρο.

Δημοφιλές θέμα σχετιζόμενο με την γέννηση και την ανατροφή του Δία στην Κρήτη, είναι οι δύο Κουρήτες που χορεύουν κτυπώντας τις ασπίδες τους³⁹⁸ (Πίν.17 εικ.109, 112). Ο χαρακτήρας φαίνεται να εμπνεύστηκε από παλαιότερα Κρητικά νομίσματα, όπως του Κλαυδίου και του Νέρωνα (Πίν.11 εικ. 78 και Πίν.14 εικ.89), διότι μοιάζει πολύ η απόδοση των δύο Κουρητών. Επομένως, παρατηρείται μία εικονογραφική συνέχεια. Η θεματογραφία των νομισμάτων εποχής των Ιουλίων-Κλαυδίων παρέμεινε δημοφιλής και επί Φλαβίων και λογικά θα υπήρχαν

³⁹⁷ Για τον Κρηταγενή Δία βλ. Cook A.B., *Zeus: A study in ancient religion*, τομ.1, New York 1964, 148-154. Επίσης Verbruggen H., *Le Zeus Cretois*, Paris 1981, 166-167.

³⁹⁸ Kremmydi-Sicilianou S., "Zeus-coins", *LIMC* VIII₁, σελ. 362, αρ. 429. Cook A.B., ό.π. 151-4, εικ. 118-129. Το θέμα της γέννησης του Δία από τη Ρέα, με την παρουσία της αίγας Αμάλθειας και των Κουρητών απαντάει και σε Ρωμαϊκά επαρχιακά νομίσματα εκτός Κρήτης, όπως της Απάμειας της Μ. Ασίας (Cook, ό.π. εικ. 124). Υπάρχει η εκδοχή της γέννησης του Δία σε όρη της Λυκίας ή της Φρυγίας.

επαναλαμβανόμενα μοτίβα που εκτελούσαν οι χαρακτες κατόπιν επιλογής του Κοινού των Κρητών.

Ένας άλλος τύπος συναφής με τον Δία σε νόμισμα του Δομιτιανού εικονίζει κυλινδρικό βωμό με φλόγα και την επιγραφή ΔΙΟΣ ΑΓΟΡΑΙΟΥ (Πίν.18 εικ.120). Η λατρεία του Διός Αγοραίου σχετίζεται με την Αγορά των πόλεων, ως τόπου πολιτικής ζωής και συναθροίσεων, επομένως ο Δίας ο Αγοραίος είναι ο προστάτης θεός των δημοσίων αγορεύσεων και της δημόσιας ικεσίας, γίνεται μάλιστα επίκληση του και σε όρκους³⁹⁹.

Πέρα από τον Δία, πολύ δημοφιλής είναι και ο τύπος της Αρτέμιδος ως κυνηγέτιδος, φορώντας κοντό χιτώνα και φέροντας στον ώμο φαρέτρα απ' όπου τραβάει βέλος. Εικονίζεται σε στιγμή γρήγορου διασκελισμού, ενώ κρατάει τόξο, και συνοδεύεται από κυνηγετικό σκυλί (Πίν.16 εικ.105, 107, Πίν.17 εικ.110).

Η Άρτεμις ταυτίζεται στην Κρήτη με την τοπική θεότητα Δίκτυννα, πού έχει Μινωική καταγωγή⁴⁰⁰. Σε νόμισμα του Δομιτιανού με παράσταση Δίκτυννας, σε στάση κυνηγού με τόξο και κοντό χιτώνα, η επιγραφή αναγράφει: ΔΙΚΤΥΝΝΑ ΣΕΒΑΣΤΗ (Πίν.19 εικ. 121). Σε άλλο νόμισμα του ίδιου αυτοκράτορα, εικονίζεται κεφαλή Αρτέμιδος, με επιγραφή ΑΡΤ ΣΕΒ στον εμπροσθότυπο και ελάφι στον οπισθότυπο (Πίν. 20 εικ.130).

Νέος τύπος επί Δομιτιανού είναι ο θεός της ιατρικής Ασκληπιός, ο οποίος εικονίζεται όρθιος φορώντας ιμάτιο και κρατώντας βακτηρία στην οποία περιπλέκεται φίδι (Πίν. 19 εικ.126). Ο Ασκληπιός θα παραμείνει δημοφιλής νομισματικός τύπος στους μετέπειτα χρόνους, άλλοτε συνοδευόμενος από την θεά Υγεία (Πίν.22 εικ. 156).

Σε μικρότερες υποδιαίρέσεις νομισμάτων του Δομιτιανού εικονίζεται κυλινδρικός βωμός (Πίν.19 εικ.127) και κοράκι (Πίν.19 εικ.128), τύποι που επιβιώνουν και αργότερα (Πίν.28 εικ.204).

³⁹⁹ Willets R., *Cretan cults and festivals*, London 1962, 234.

⁴⁰⁰ Jessen, λήμμα "Diktynna", *RE* V1 (9), στ. 584-589, Boulotis Chr., "Diktynna", *LIMC* III, σελ. 391-394. Ως Αφαία λατρευόταν η θεά στην Αίγινα: Williams D., λήμμα "Aphaia" *LIMC* I, σελ. 876.

Κυδωνία:

Σε νομίσματα της Κυδωνίας, με κεφαλή Δομιτιανού στον εμπροσθότυπο, εμφανίζονται στην οπίσθια όψη σταθερά τρεις τύποι μοιρασμένοι στις τρεις υποδιαίρεσεις αντίστοιχα⁴⁰¹:

i) Στη μεγάλη μονάδα (σηστέριο): καθιστός Δίας κρατώντας στάχια⁴⁰² (Πίν.20 εικ. 131).

ii) Στη μεσαία μονάδα (δουπόντιο): εξάστυλος ναός (Πίν.20 εικ.132), και

iii) Στη μικρή μονάδα (ασσάριο): βρέφος που θηλάζει σκυλίτσα (Πίν.20 εικ. 135).

Οι τύποι αυτοί ήταν συνήθεις και επί Ιουλίων-Κλαυδίων. (Για τις επιγραφές βλ. παραπάνω σελ. 59).

Η πρόσοψη εξάστυλου ναού που απαντάται κατά κόρον στα νομίσματα της Κυδωνίας, πιθανόν να υποδηλώνει το Δικτυνναίον ιερό⁴⁰³, το οποίο βρισκόταν στη σφαίρα επιρροής Κυδωνίας και Πολυρρήνιας. Θα μπορούσε όμως να απεικονίζει κάποιο ναό της πόλης της Κυδωνίας, ή να πρόκειται για Νεωκορία, ιδιαίτερο προνόμιο που λάμβαναν οι πόλεις, να διαθέτουν ναό της αυτοκρατορικής λατρείας. Η πρόσοψη ναού είναι συνήθης τύπος σε νομίσματα Κοινών της Μ. Ασίας, όπως π.χ. στη Βιθυνία⁴⁰⁴.

Λάππα:

Σε νομίσματα της Λάππας επί Δομιτιανού εικονίζεται ο θεός Απόλλων κρατώντας λύρα (Πίν.20 εικ.137), θέμα ιδιαίτερα δημοφιλές και επί Αυγούστου, συνδεδεμένο με την λατρευτική παράδοση της πόλης. Άλλες θεότητες που εμφανίζονται σε νομίσματα της Λάππας είναι η Αθηνά ένοπλη (Πίν.20 εικ. 136) και η Άρτεμις (Πίν. 20 εικ.139), ενώ η απεικόνιση δέσμης σιτηρών (Πίν.20 εικ.138) σχετίζεται με τη Δήμητρα και κατ' επέκταση με την Αφθονία . Όλα τα νομίσματα φέρουν στην πίσω όψη την επιγραφή: *ΛΑΠΠΑΙΩΝ*.

⁴⁰¹ *RPC II*, p. 22. Οι υποδιαίρεσεις της Κυδωνίας ακολουθούν αυτές του Κοινού: με διαστάσεις 27-9 mm, 21-3 mm, 18 mm., είναι όμως μειωμένου βάρους, 14, 67g, 6,63g και 3,52 g αντίστοιχα.

⁴⁰² Kremmydi-Sicilianou S., "Zeus-coins", *LIMC VIII*₁, σελ. 370-1.

⁴⁰³ Στεφανάκης Μ., «Δικτυνναίον, ένα μεγαλειώδες πανελλήνιο ιερό», *Κρητικό Πανόραμα*, τεύχος 17, Σεπτ.-Οκτωβ. (2006), 107.

⁴⁰⁴ Bowersock G.W., *I. E.E.*, τ. ΣΤ' «Ελληνισμός και Ρώμη», Αθήνα 1976, 132 εικόνα.

Β) Νομίσματα με θέματα Ρωμαϊκού χαρακτήρα:

Divus Augustus:

Με το όνομα του Ανθυπάτου Σίλωνος εμφανίζονται επί Βεσπασιανού τύποι σχετικοί με τον Θεοποιημένο Αύγουστο, όπως όρθια ημίγυμνη μορφή με ακτινωτό στέμμα και σκήπτρο (Πίν.16 εικ.101). Ίσως επιχειρείται εξομοίωση του αποθεωμένου Αυγούστου με τον Κρηταγενή Δία. Ο Βεσπασιανός επεδίωκε να παρουσιαστεί ως συνεχιστής του έργου του Αυγούστου, ως ιδρυτής νέας δυναστείας. Μάλιστα, επί ηγεμονίας Βεσπασιανού γιορτάστηκαν τα 100 χρόνια από τη μάχη του Ακτίου και την ίδρυση του Imperium.

Σεβαστή Αφθονία:

Θέμα που σχετίζεται άμεσα με τη Ρωμαϊκή ιδεολογία, σε νομίσματα του Δομιτιανού, είναι η Αφθονία, που συμβολίζεται με δύο διασταυρούμενα κέρατα Αμαλθείας και κηρύκειο στο κέντρο, σύμβολο εμπορικής και οικονομικής ακμής. Τον τύπο συνοδεύει η επιγραφή *EYΘΗΝΙΑ ΣΕΒΑΣΤΗ* (Πίν.18 εικ.118α-β), όρος αντίστοιχος με την *Abundantia* των Ρωμαίων⁴⁰⁵. Ο τύπος αυτός μοιάζει με αντίστοιχους σε νομίσματα των Φλαβίων της Ρώμης⁴⁰⁶.

Σε άλλο νόμισμα εποχής Δομιτιανού, εικονίζεται ελάφι στη μία όψη με την επιγραφή *ΔΙΚΤΥΝΝΑ*, τύπος συνδεδεμένος με την Αρτέμιδα, ενώ στην άλλη όψη δέσμη τριών σταχιών και δύο σταφυλιών (Πίν.19 εικ.129 α-β), τύπος που σχετίζεται άμεσα με τη θεά Δήμητρα, ως ένδειξη αφθονίας και επάρκειας σε σιτηρά. Η Δήμητρα εξάλλου εικονίζεται σε νομίσματα του Κοινού επί Δομιτιανού, καθιστή, κρατώντας δέσμη σιτηρών⁴⁰⁷ (Πίν.19 εικ. 122).

⁴⁰⁵ Svoronos, *Numismatique*, σελ. 122. Cahn H., “Abundantia”, *LIMC* II, σελ. 7-10.

⁴⁰⁶ Mattingly H.-Sydenham E., *RIC II from Vespasian to Hadrian*, London 1984², σελ. 111, πίν. III, 41. (Τίτος ως διάδοχος).

⁴⁰⁷ De Angeli St., “Ceres”, *LIMC* IV1, σελ. 897 / *LIMC* IV2 σελ. 600-611 (εικόνες).

Να σημειωθεί ότι η λατρεία της Δήμητρας σύμφωνα με τη μυθολογία προέρχεται από την Κρήτη απ' όπου διαδόθηκε στην Ελευσίνα, ως επιβίωση της Μινωικής Μητέρας-θεάς⁴⁰⁸.

Η επάρκεια σε σιτηρά για τον επισιτισμό ήταν βασική επιδίωξη των αυτοκρατόρων, γι' αυτό ήταν και αγαπητό θέμα στα νομίσματα της Ρώμης, με απεικόνιση γυναικείων μορφών να κρατούν στάχια συμβολικά, όπως η Abundantia, η Annona, και η Ceres (θεότητα αντίστοιχη της Δήμητρας)⁴⁰⁹. Επομένως παρατηρείται στην εικονογραφία συνδυασμός της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, με την ελληνική λατρευτική παράδοση. Άλλωστε η λατρεία της Δήμητρας μαρτυρείται έντονα στην Κρήτη⁴¹⁰.

Δυναστικοί –αυτοκρατορικοί τύποι:

Πέρα από τα μυθολογικά και τα συμβολικά θέματα, όσον αφορά στους δυναστικούς τύπους ξεχωρίζει η απεικόνιση του Βεσπασιανού στον εμπροσθότυπο, με τους γιούς του Τίτο (Πίν.17 εικ.114) ή Δομιτιανό (Πίν.17 εικ.115) στον οπισθότυπο ως διαδόχους, θεματική που ήταν δημοφιλής και σε νομίσματα της Ρώμης, π.χ οι δύο διάδοχοι να εικονίζονται ως *principes iuventutis* (τελετή ενηλικίωσης)⁴¹¹. Επίσης, σε ορισμένες κοπές εποχής Βεσπασιανού, στον εμπροσθότυπο εικονίζονται οι γιοι του Τίτος (Πίν.17 εικ.108-110) ή Δομιτιανός (Πίν.17 εικ. 111-113).

Σε νομίσματα του Κοινού των Κρητών της εποχής του Τίτου εικονίζεται ο ίδιος στον εμπροσθότυπο ενώ στον οπισθότυπο η κόρη του Ιουλία⁴¹² (Πίν.18 εικ. 117). Η Ιουλία υπήρξε αργότερα σύζυγος του Δομιτιανού. Τα νομίσματα του Τίτου στην Κρήτη είναι ολιγάριθμα, μάλλον εξαιτίας της μικρής διάρκειας ηγεμονίας του (79-81 μ.Χ.).

⁴⁰⁸ Willetts R., *Cretan cults*, London 1962, 148. Μάλιστα στην Κρήτη συνέβη ο γάμος της θεάς με τον Κρητικό Ιασίωνα, από τον οποίο γεννήθηκε ο Πλούτος. (Ομηρικός Ύμνος, *προς Δήμητραν*, 123). Για απεικονίσεις της Δήμητρας αρχαϊκών-κλασικών χρόνων βλ. Sporn K., "Synkretismen in der Gestalt der Demetra auf Kreta", *Πρακτικά Θ' Κρητολογικού συνεδρίου*, Ηράκλειο 2006, 129-143. Η Δήμητρα συχνά ταυτίζεται με Ίσιδα, Κυβέλη, Αγαθή Τύχη.

⁴⁰⁹ *RIC II*, σελ. 151, 194, πίν. IV, 94. (εποχής Δομιτιανού).

⁴¹⁰ Ενδεικτικά, υπήρχαν Ιερά της Δήμητρας στην Κνωσό: βλ. Coldstream J., *Knossos: the Sanctuary of Demeter*, *ABSA suppl.* 8, 1973, 180-187, και στην Αζό: βλ. Willetts, *Cretan Cults*, 148 και Kirsten E., λήμμα "Oaxos" *RE*, στ. 1689.

⁴¹¹ *RIC II*, σελ. 5, 17.

⁴¹² Goldfinger, λήμμα "Flavius" (Flavia Iulia), αρ. 232, *RE VI2*, στ. 2735.

Σε εμπροσθότυπο νομισμάτων της Λάμπας εικονίζεται εκτός από τον Δομιτιανό η δεύτερη σύζυγός του Δομιτία⁴¹³ με επιγραφή ΔΟΜΙΤΙΑ ΑΥΓΟΥΣΤΑ, με οπισθότυπο παράσταση Αρτέμιδας με τόξο και την επιγραφή ΛΑΙΠΛΑΙΩΝ (Πίν.20 εικ.139). Υπάρχει επομένως συνδυασμός αυτοκρατορικής και τοπικής εικονογραφίας στο ίδιο νόμισμα.

Επί Δομιτιανού (81-96 μ.Χ.) είναι ιδιαίτερα αγαπητός τύπος η θεά Αθηνά με ασπίδα και δόρυ⁴¹⁴, σε νομίσματα του Κοινού (Πίν.19 εικ.124) και της Λάμπας (Πίν.20 εικ.136). Η Αθηνά (Minerva) εικονίζεται άλλωστε και σε νομίσματα της Ρώμης⁴¹⁵, καθώς θεωρείται η προστάτιδα θεότητα του Δομιτιανού. Η λατρεία της Αθηνάς μαρτυρείται ωστόσο έντονα στην Κρήτη, ήδη από την αρχαϊκή εποχή⁴¹⁶. Άρα η επιλογή του θέματος γίνεται με βάση αφενός τις αυτοκρατορικές προτιμήσεις και αφετέρου την ιδιαίτερη λατρευτική παράδοση της Κρήτης.

Τέλος, κατά την εποχή του Δομιτιανού εμφανίζονται για πρώτη φορά σε Κρητικά νομίσματα θέματα άμεσα συνδεδεμένα με τις στρατιωτικές νίκες του Αυτοκράτορα, όπως υπόδουλες εθνότητες προσωποποιημένες, πεσμένες στο έδαφος σε στάση αιχμαλώτου που θρηνεί, ανάμεσα σε όπλα-λάφυρα. Μία τέτοια μορφή αναγνωρίζεται ως Γερμανία ή Μυσία⁴¹⁷, περιοχές στις οποίες προσάρτησε εδάφη ο Δομιτιανός (Πίν.19 εικ.123).

⁴¹³ Stein, λήμμα “Domitius”, *RE* V₁, (9), στ. 1513-1516.

⁴¹⁴ Fleischer R., λήμμα “Athena”, *LIMC* II2, σελ. 786 κ.ε. ιδιαίτερα 793.

⁴¹⁵ *RIC II*, σελ. 151.

⁴¹⁶ Willetts, *Cretan Cults*, 278. Η Αθηνά στην Κρήτη λόγω των συμβόλων της, φιδιού, ελιάς και γλαύκας θεωρείται επιβίωση της Μινωικής θεάς των όφεων (πότνια), των δέντρων και των πτηνών. Η Αθηνά λατρευόταν σε πολλές Κρητικές πόλεις και απεικονιζόταν σε ελληνιστικά νομίσματα π.χ. Κυδωνίας, βλ. Svoronos 41, pl. ix, 25. Ιτάνου: Svoronos, 205, 33, pl. xix, 16.

⁴¹⁷ *RPC II*, αρ. 36-37 (ως Γερμανία). Svoronos, *Numismatique*, σελ. 344, αρ. 59 (ως Μυσία). Ως Μυσία αναγνωρίζεται η μορφή και από τον Garraffo σε νόμισμα από τις ανασκαφές τις Γόρτυνας βλ.

Garraffo S., “Monete”, *Gortina V.3*, σελ. 659, αρ.11.

6.5.: Δυναστεία υιοθετημένων Αυτοκρατόρων-Αντωνίνοι: 96-161 μ.Χ.

Μετά το θάνατο του Δομιτιανού, ο οποίος δεν απέκτησε καλή φήμη λόγω της αυταρχικής διακυβέρνησής του, η Σύγκλητος ανακήρυξε το 96 μ.Χ. αυτοκράτορα τον Γάιο Κοκκήιο Νέρβα⁴¹⁸. Επί Νέρβα δεν φαίνεται να κόπηκαν νομίσματα στην Κρήτη, αλλά κυκλοφόρησαν τα επίσημα Ρωμαϊκά ή τα προγενέστερα Κρητικά, ίσως λόγω της μικρής διάρκειας ηγεμονίας του (96-98 μ.Χ.).

Οι αυτοκράτορες σε αυτή την περίοδο όριζαν τους διαδόχους τους κατόπιν υιοθεσίας. Ο Νέρβας υιοθέτησε τον Μάρκο Ούλπιο Τραϊανό, ο οποίος ανέβηκε στο θρόνο το 98 μ.Χ. και με τη σειρά του όρισε ως διάδοχο τον Αδριανό⁴¹⁹ (117-138 μ.Χ.). Ο τελευταίος επέλεξε ως διάδοχο αρχικά τον Αίλιο Καίσαρα⁴²⁰ ο οποίος πέθανε πρόωρα και κατόπιν όρισε ως διάδοχο τον Αντωνίνο (138-161 μ.Χ.). Ο Αντωνίνος έλαβε την προσωνυμία Ευσεβής (Pius) λόγω της φροντίδας και του σεβασμού στη μνήμη του θετού πατέρα του, καθώς πέτυχε την θεοποίησή του από τη Σύγκλητο⁴²¹.

Παρατηρείται ανανέωση της Κρητικής νομισματοκοπίας επί Τραϊανού, με καθιέρωση αρκετών νέων τύπων, αλλά και αναβίωση παλαιότερων. Τα δυναστικά θέματα έχουν πλέον εξαλειφθεί και κυριαρχούν αφενός μεν θέματα τοπικών λατρειών και παραδόσεων, αφετέρου δε οι στρατιωτικές νίκες του Αυτοκράτορα.

Α) Νομίσματα με Μυθολογικά-θρησκευτικά θέματα:

Κοινό Κρητών:

Σε αργυρές δραχμές του Τραϊανού εικονίζεται στον οπισθότυπο η θεά Δίκτυννα καθιστή σε βράχο, φορώντας κοντό χιτώνα και ενδρομίδες, ως κουροτροφός του

⁴¹⁸ Rostovtzeff M., *Ρωμαϊκή Ιστορία*, Αθήνα 1984, 236.

⁴¹⁹ Rohden V., λήμμα “Aelius”, (P. Aelius Hadrianus/ Imp. Caes. Traianus Hadrianus Aug.), αρ. 64, *RE* I, στ. 493-521.

⁴²⁰ Eder W., “Hadrianus”, *DNP* 5, στ. 59-64, στ. 63: ο Αίλιος (L. Ceionius Commodus), υιοθετήθηκε το 136 από τον Αδριανό ως L. Aelius Caesar. Είχε γιους τους Λούκιο Βήρο και Μάρκο Αυρήλιο, οι οποίοι στη συνέχεια υιοθετήθηκαν μαζί ως διάδοχοι από τον Αντωνίνο τον Ευσεβή.

⁴²¹ Mattingly H.-Sydenham E., *RIC III, from Antoninus to Commodus*, London 1984², 4.

νήπιου Δία, τον οποίο κρατάει στην αγκαλιά της. Την κεντρική μορφή πλαισιώνουν δύο Κουρήτες με πλήρη πολεμική εξάρτηση, ενώ την παράσταση συνοδεύει η επιγραφή ΔΙΚΤΥΝΝΑ πάνω και ΚΡΗΤ(ών;) κάτω (Πίν.21 εικ.140). Πρόκειται για μία ενδιαφέρουσα παραλλαγή του μύθου της ανατροφής του νήπιου Δία από τη θεά Δίκτυννα στη Δυτική Κρήτη, κάτι που δεν μαρτυρείται φιλολογικά, αλλά διασώθηκε μέσω του νομίσματος⁴²². Η Άρτεμις λατρεύεται συχνά ως κουροτροφός, κάτι που παρατηρείται στη Δυτική Κρήτη, στο σπήλαιο της Αρκουδιώτισσας στο Ακρωτήρι Χανίων⁴²³.

Το νόμισμα είναι δίγλωσσο καθώς στον εμπροσθότυπο αναγράφονται οι τίτλοι του αυτοκράτορα στα λατινικά: *IMP CAES NER TRAIAN OPTIM AUG GER DAC PART*⁴²⁴. Με βάση τους τίτλους η σειρά αυτή χρονολογείται προς το τέλος της ζωής του Τραϊανού, όταν έλαβε τον τίτλο Παρθικός το 116 μ.Χ.⁴²⁵

Σχεδόν σε όλες τις εκδόσεις του Κοινού των Κρητών από τον Τραϊανό και εξής αναγράφεται στην οπίσθια όψη η επιγραφή *KOINON KPHTON* ή *K.K.* Στον εμπροσθότυπο εικονίζεται δαφνοστεφής προτομή του Τραϊανού. Συχνά η προτομή του αυτοκράτορα είναι θωρακοφόρος, ένδειξη στρατιωτικής ιδιότητας, χωρίς σωστή απόδοση της προοπτικής (Πίν.21 εικ.146).

Το θέμα της ανατροφής του Δία από την αίγα Αμάλθεια αποτυπώνεται σε νομίσματα εποχής Τραϊανού⁴²⁶. Συγκεκριμένα εικονίζεται παιδί που κρατάει υδρόγειο σφαίρα και κάθετα σε αίγα παίζοντας, ή κάθετα σε υδρόγειο με αίγα δίπλα του (Πίν.22 εικ.162)⁴²⁷. Γίνεται άμεση αναφορά στο νεαρό Δία, ο οποίος παρουσιάζεται συμβολικά ως κοσμοκράτορας, λόγω της υδρογείου, εμφανής παραλληλισμός με τον αυτοκράτορα.

Σε νομίσματα του Τραϊανού αναβιώνει το μυθολογικό θέμα της αρπαγής της Ευρώπης από τον Δία-ταύρο, που είναι ένας φημοφιλής τύπος των νομισμάτων της

⁴²² Βλ. Verbruggen H., ό.π. (σημ. 397), 167 και Kirsten E., “New light on Artemis Dictynna”, *Πρακτικά Ε΄ Κρητολογικού συνεδρίου*, 1976, 264.

⁴²³ Willets R., *Cretan Cults*, 276 και Σπανάκης Στ., *Κρήτη τ. Β΄*, 94-95.

⁴²⁴ Svoronos, *Numismatique*, σελ. 123, αρ.4, πίν. xxxiii, 23-24 (Dictynna).

⁴²⁵ Σιδηρόπουλος Κλ., *Creta Romana*, 204, σημ. 37.

⁴²⁶ Henig M., “Amaltheia” *LIMC* II, σελ. 582-584, / *LIMC* I2, εικ. 4.

⁴²⁷ Svoronos, ό.π., αρ. 85, 86, πίν. xxxv.1. Βλ και Ζερβογιάννης Ν., «Η τροφός του Διός Αμάλθεια», *Πρακτικά ΣΤ΄ Κρητολογικού συνεδρίου*, Α1, Χανία 1986, 351.

Γόρτυνας, ήδη από την Κλασική περίοδο⁴²⁸. Η Ευρώπη εικονίζεται καθιστή στη ράχη του ταύρου που την απάγει τρέχοντας πάνω από τα κύματα, ενώ το πέπλο της ανεμίζει (Πίν.22 εικ.153, Πίν.23 εικ.164).

Άλλος συχνός τύπος είναι ο ένθρονος Δίας κρατώντας Νίκη στο απλωμένο δεξί χέρι του και σκήπτρο στο αριστερό, συχνά με αετό κοντά στα πόδια του (Πίν.21 εικ.142, Πίν.22 εικ.152). Ο Δίας ως Νικηφόρος⁴²⁹, είναι νέος τύπος στα νομίσματα του Κοινού, ενώ σε μία παραλλαγή εικονίζεται ως αετοφόρος (Πίν. 23 εικ.163β).

Η Άρτεμις Δίκτυννα παραμένει δημοφιλής τύπος, όπως και επί Φλαβίων. Συχνότερα εικονίζεται σε έντονο διασκελισμό, φορώντας κοντό χιτώνα, ενώ τραβάει βέλος από τη φαρέτρα της και συνοδεύεται από κυνηγετικό σκύλο (Πίν.21 εικ.148). Είτε όρθια τραβώντας βέλος, με τόξο στο αριστερό χέρι και ελαφάκι πλάι της (Πίν.21 εικ.141).

Άλλη θεότητα που εμφανίζεται σε νομίσματα του Τραϊανού είναι ο Διόνυσος, ο οποίος εικονίζεται νεαρός, όρθιος με κοντό χιτώνα, κρατώντας σκήπτρο και κάνθαρο, ενώ στα πόδια του βρίσκεται πάνθηρας⁴³⁰ (Πίν.22 εικ. 155).

Επίσης απαντούν θεότητες εκτός Ολύμπου, όπως η Κυβέλη, ένδειξη εισαγωγής ανατολικών λατρειών στην Κρήτη. Η θεά εικονίζεται ένθρονη φορώντας πόλο στο κεφάλι, με δύο μικρά λιοντάρια δίπλα της (σκύμνους) και κύμβαλο⁴³¹ (Πίν.21 εικ.143). Η Κυβέλη ταυτίζεται με τη «Μεγάλη Μητέρα» ή τη Ρέα, που έχει ρίζες στην προϊστορική Κρήτη⁴³². Η λατρεία της Κυβέλης, που είχε έντονο μυστηριακό χαρακτήρα⁴³³, προέρχεται από την πόλη Πεσσινούντα της Φρυγίας, απ' όπου μεταφέρθηκε αργότερα στη Ρώμη. Οι ακόλουθοι της θεάς ήταν οι Κορύβαντες, πολεμικές θεότητες αντίστοιχοι με τους Κουρήτες που συντρόφευαν το νήπιο Δία. Την Κυβέλη συνόδευε ο πάρεδρός της Άττις⁴³⁴, βλαστικός θεός. Η λατρεία της

⁴²⁸ Οικονομίδου Μ., *Creta Romana*, 168-170. Svoronos, ό.π., πίν. xii, 21. Robertson M., "Europe" *LIMC* IV1, σελ. 76-92.

⁴²⁹ Tiberios M. et al., "Zeus", *LIMC* VIII1, σελ. 389-395.

⁴³⁰ Gasparri C., "Dionysos", *LIMC* III, σελ. 430 κ.ε.

⁴³¹ Simon E., "Kybele", *LIMC* suppl., σελ. 744-766 εικ. 1-13.

⁴³² Για τη λατρεία της Κυβέλης στον Ελλαδικό χώρο βλ. Borgeaud Ph., *Η Μητέρα των Θεών: από την Κυβέλη στην παρθένο Μαρία*, (μτφρ), Αθήνα 2001 και Roller L., *In Search of God the Mother, the Cult of Anatolian Cybele*, Berkeley 1999, κυρίως σελ. 119-141, ιδιαίτερα για την Κρήτη σελ. 170-174.

⁴³³ Schwen, λήμμα "Kybele", *RE* XI₂ (22), στ. 2271-2279.

⁴³⁴ Vermaseren M.-Boer de M., "Attis", *LIMC* II, σελ. 22.

Μητέρας θεάς ήταν διαδεδομένη και στην υπόλοιπη Μικρά Ασία, μάλιστα η θεά εικονίζεται σε κιστοφορικά νομίσματα της Σμύρνης⁴³⁵.

Συχνός τύπος σε κρητικές κοπές είναι ο θεός Ασκληπιός (Aesculapius), η λατρεία του οποίου ανανεώνεται στα Ρωμαϊκά χρόνια στην Κρήτη. Τον θεό συνοδεύει ενίοτε η ακόλουθός του θεά Υγεία κρατώντας φίδι, ένδειξη θεραπευτικής ιδιότητας⁴³⁶ (Πίν.22 εικ. 156).

Η λατρεία του θεού γνώρισε ακμή στην Κρήτη, καθώς υπήρχαν φημισμένα ιερά του στη Λεβήνα και στη Λισσό στη Νότια Κρήτη, ήδη από τα Ελληνιστικά χρόνια. Το ιερό του Ασκληπιού στη Λεβήνα απέκτησε μεγάλη φήμη και το επισκέπτονταν πολλοί προσκυνητές και εκτός Κρήτης⁴³⁷. Την ακμή του Ασκληπιείου στα Ρωμαϊκά χρόνια μαρτυρεί και ο Φιλόστρατος στο βίο του περιηγητή-φιλοσόφου Απολλώνιου από τα Τύανα⁴³⁸, ο οποίος επισκέφτηκε τα Κρητικά Ιερά κατά τον 1^ο αι. μ.Χ. (κατά το 60 μ.Χ.).⁴³⁹

Η απεικόνιση ποτάμιου θεού με κλαδί στο χέρι του, σε γερτή στάση πάνω από αγγείο απ' όπου αναβλύζει νερό (Πίν.21 εικ.144), συμβολίζει την αφθονία, την ευημερία και την ειρήνη⁴⁴⁰. Η ποτάμια θεότητα είναι ένας νέος τύπος για τα νομίσματα του Κοινού των Κρητών.

Ποτάμιες θεότητες σε γερτή στάση απαντούν σε νομίσματα της Μικράς Ασίας, αλλά και στην Αλεξάνδρεια, ως προσωποποιημένη μορφή του Νείλου⁴⁴¹.

Ένα μυθολογικό θέμα σε νομίσματα του Κοινού, που ήταν δημοφιλές ήδη από τα Ελληνιστικά χρόνια, είναι ο πολεμιστής Γόρτυς, (Πίν.22 εικ.160) ο μυθικός οικιστής της Γόρτυνας. Εικονίζεται όρθιος, σε διασκελισμό, όντας ημίγυμνος, φορώντας

⁴³⁵ RIC II, σελ. 335.

⁴³⁶ Holtzmann B., "Asklepios", LIMC II2 σελ. 632-667 εικ. 1-14.

⁴³⁷ Harrison G., *The Romans and Crete*, 1993, 171-176. Harrison G., "Longevity of paganism in Roman Crete: Aesculapius", *πρακτικά Θ' Κρητολογικού συνεδρίου*, Ηράκλειο 2006, 457. Melfi M., "The topography of Lebena", *πρακτικά Θ' Κρητολογικού συνεδρίου*, Ηράκλειο 2006, 435-448.

⁴³⁸ Miller J., λήμμα "Apollonius", αρ. 98, RE II, στ. 146-148.

⁴³⁹ Philostratus, *Vita Apollonii*, IV, 34. Βλ. RPC II, p. 48-49. και Melfi M., "The Idaean cave in Roman times", στο: *Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα ως σήμερα*, Ρέθυμνο 2006, 220.

⁴⁴⁰ Franke P.R., *Η Μικρά Ασία στους Ρωμαϊκούς χρόνους*, Αθήνα 1985, 42. Γενικά βλ. Waser, λήμμα "Flussgötter", RE IV₁, στ. 2774-2815. Weiss C., λήμμα "Fluvii", LIMC IV₁, σελ. 139-148.

⁴⁴¹ Σιδηρόπουλος Κλ., «Νόμισμα αρ. 44», στο Σταμπολίδης Ν., (επιμ.), *Ελεύθερνα*, 167.

κράνος και κρατώντας ασπίδα και δόρυ, με την επιγραφή *ΓΟΡΤΥΣ*.⁴⁴² Είναι άλλη μία ένδειξη ότι το νομισματοκοπείο της Γόρτυνας ήταν ο τόπος παραγωγής των νομισμάτων του Κοινού των Κρητών⁴⁴³.

Το Κοινό των Κρητών επί Αδριανού ακολουθεί σε μεγάλο βαθμού τους τύπους του προκατόχου του Τραϊανού, για παράδειγμα διατηρούνται τύποι όπως:

- I) Ποτάμια θεότητα (Πίν.24 εικ.180),
- II) Ασκληπιός με τη θεά Υγεία (Πίν.24 εικ. 179β) ή μόνος του κρατώντας βακτηρία (Πίν.25 εικ.184)
- III) Άρτεμις κυνηγέτις (Πίν.24 εικ. 176),
- IV) Ο πολεμιστής Γόρτυς με ασπίδα και δόρυ σε διασκελισμό (Πίν.24 εικ.182),
- V) Θεά Τύχη ή Νύμφη Αμάλθεια με πυργόμορφο στέμμα που κρατάει στην αγκαλιά της το νήπιο Δία⁴⁴⁴ (Πίν.22 εικ.151 και Πίν.25 εικ.186). Κατά μία μυθολογική εκδοχή η Αμάλθεια ήταν θεότητα-Νύμφη, αντί για αίγα⁴⁴⁵.
- VI) Θεά Κυβέλη ένθρονη, φορώντας πυργόμορφο στέμμα, έχοντας δίπλα της δύο λιονταράκια και κύμβαλο. (βλ. Κατάλογο αρ. 185).

Είναι επομένως φανερό η αδιάσπαστη εικονογραφική ενότητα, καθώς ο Αδριανός εμφανίζεται να ακολουθεί τις τάσεις του θετού πατέρα του Τραϊανού στη νομισματοκοπία της Κρήτης. Είναι ενδιαφέρον το ποιος ήταν υπεύθυνος για την επιλογή των τύπων. Προφανώς την ευθύνη θα είχε το συμβούλιο του Κοινού των Κρητών, τις αποφάσεις του οποίου ενέκριναν οι Ρωμαίοι ανθύπατοι της Κρήτης και κατόπιν δινόταν αυτοκρατορική έγκριση.

Υπήρξαν αρκετοί νέοι τύποι ή παραλλαγές σε νομίσματα του Αδριανού. Όπως η έφιππη ανδρική μορφή με επιγραφή Γόρτυς, που παριστάνει μάλλον τον οικιστή της Γόρτυνας (Πίν.24 εικ.173). Φοράει μακρύ χιτώνα και σηκώνει το δεξί χέρι σε στάση χαιρετισμού. Η στάση αυτή θυμίζει τον αυτοκράτορα κατά την άφιξή του σε πόλεις,

⁴⁴² Svoronos, *Numismatique*, πίν. xxxiv, 18. Για τον αντίστοιχο ελληνιστικό τύπο βλ. Svoronos, *Numismatique*, αρ. 144 (Gortyna) και Jackson A., "The Bronze Coinage of Gortyn", *NC* 1971, πίν. 14:11. Gondicas D., λήμμα "Gortys", *LIMC* IV1, σελ. 362 εικ. 3,4,5.

⁴⁴³ Βλ. και Λαγογιάννη Μ., *Ιδαίον*, 17, σημ. 115, Van der Mijnsbrugge M, *The Cretan Koinon*, 1931, 72.

⁴⁴⁴ Οικονομίδου Μ., *Creta Romana*, 169, εικ. 7. Svoronos, *Numismatique*, σελ. 352, αρ. 115.

⁴⁴⁵ Henig M., "Amaltheia", *LIMC* I₁, σελ. 582-584 εικ. 4. Melfi M., ό.π. (σημ. 439), 221 σημ. 44. Η Αμάλθεια ως αίγα αναφέρεται στον ποιητή Καλλίμαχο, *Ύμνος στον Δία*, 1-53. βλ και Ζερβογιάννης Ν., ό.π. (σημ. 427), 339 κ.ε.

κατά την τελετή υποδοχής του. Ίσως η έμπνευση για τον συγκεκριμένο τύπο να προέρχεται από νομίσματα της ίδιας της Ρώμης⁴⁴⁶. Η χάραξη της προτομής του Αδριανού στον εμπροσθότυπο είναι ιδιαίτερα επιμελής, αποδίδοντας τον γενειοφόρο δαφνοστεφή και θωρακοφόρο με την επιγραφή: *ΑΥΤ ΚΑΙΣ ΤΡΑΙ ΑΔΡΙΑΝΟΣ ΣΕΒΑ(ΣΤΟΣ)*. Ο Αδριανός πρόσθεσε και το όνομα του θετού πατέρα του Τραϊανού στην ονομασία του σε ένδειξη σεβασμού.

Άλλοι νέοι τύποι σε νομίσματα του Αδριανού είναι:

- i) η θεά Τύχη με κέρας Αμαλθείας και πηδάλιο δίπλα σε κάλαθο (μόδιο) ή βωμό (Πίν.25 εικ. 191).
- ii) ο Απόλλων πάνω σε ομφαλό κρατώντας τόξο και ελαφάκι⁴⁴⁷ (Πίν.24 εικ.178). Δεν είναι τυχαίο ότι η λατρεία του Απόλλωνα εισήχθη στους Δελφούς από την Κρήτη⁴⁴⁸.
- iii) Η Νίκη κρατώντας στεφάνι και κλαδί φοίνικα (Πίν.25 εικ.190).

Σταδιακά η θεματογραφία των νομισμάτων περιορίζεται και επικρατούν οι παραστάσεις τελετουργικών κατασκευών ή αντικειμένων όπως: βωμίσκου (Πίν.25-26 εικ.193 α-στ), καλάθου (εικ.194) και τρίποδα (Πίν.26 εικ.195), με τα αρχικά *Κ(οινόν) Κ(ρητών)*.

Σε νομίσματα του Αντωνίνου του Ευσεβούς, διαδόχου του Αδριανού, συνεχίζονται οι παραστάσεις Βωμών σε διάφορους τύπους, με την επιγραφή *Κ.Κ.* (Πίν.28 εικ.205 α-δ), πιθανόν ως ένδειξη τέλεσης αυτοκρατορικής λατρείας. Στον εμπροσθότυπο εικονίζεται ο ίδιος ο Αντωνίνος, δαφνοστεφής με επιγραφή *ΑΥ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ*.

Παράλληλα τυπώνονταν νομίσματα με παράσταση θεοτήτων στην οπίσθια όψη, όπως:

- i) η Άρτεμις Δίκτυννα σε στιγμή κυνηγίου φορώντας κοντό χιτώνα, (Πίν.27 εικ.198)
- ii) η θεά Τύχη (αντίστοιχη της Ρωμαϊκής Fortuna), με πηδάλιο και κέρας Αμαλθείας (Πίν.27 εικ.200),
- iii) η Δήμητρα με κέρας αφθονίας και στάχια, πλάι σε βωμίσκο (Πίν.27 εικ.199).

⁴⁴⁶ Βλ. *RIC II*, πίν. xiii, 248.

⁴⁴⁷ Svoronos, *Numismatique*, σελ. 350, αρ. 100, πίν. xxxv.14 και Garraffo S., “Monete”, *Gortina V.3*, p. 660, n. 22. Bruneau Ph., “Apollo”, *LIMC II*, σελ. 324.

⁴⁴⁸ Willetts R., *Cretan cults*, 262.

iv) Επανέρχεται τέλος η παράσταση ένοπλης Αθηνάς (Πίν.28 εικ.208). Οι τύποι αυτοί ήταν δημοφιλείς και επί Τραϊανού-Αδριανού, επομένως παρατηρείται μία εικονογραφική συνέχεια.

Οι τύποι ii) και iii) σχετίζονται με την αφθονία και την ευημερία της αυτοκρατορίας, άλλωστε η εποχή του Αντωνίνου χαρακτηρίστηκε από ειρηνική διακυβέρνηση.

Άλλοτε εμφανίζονται τύποι με πτηνά, όπως κόκορας (Πίν.27 εικ.203α-β), ή αετός, σύμβολο του Δία, φέροντας στεφάνι στο ράμφος, (Πίν.27 εικ. 202β) ή κοράκι πάνω σε βωμό κρατώντας φίδι (Πίν.28 εικ.204). Ο κόκορας-πετεινός έχει σχέση με τη λατρεία της Περσεφόνης αλλά ιδιαίτερα στην Κρήτη του Διός Βέλχανου, ο οποίος απεικονίζεται σε ελληνιστικά νομίσματα της Φαιστού⁴⁴⁹. Το κοράκι ίσως να σχετίζεται με οιωνούς.

Οι διαστάσεις των νομισμάτων του Κοινού επί Αντωνίνου μειώνονται αισθητά μόλις στα 16mm, οι επιγραφές είναι συντομογραφημένες και η ποιότητα κατασκευής φθίνει.

Κυδωνία:

Επί Τραϊανού συνεχίζει τη νομισματοκοπία της η Κυδωνία, με τύπους ένθρονο Δία (βλ. Κατάλογο αρ.170), εξάστυλο ναό (Πίν.23 εικ.171) και βρέφος που θηλάζει σκυλίτσα (Πίν.23 εικ.172), όπως συνέβαινε και στα νομίσματα της Κυδωνίας εποχής Φλαβίων και Ιουλίων-Κλαυδίων. Ο εξάστυλος ναός πιθανόν υποδηλώνει το δικαίωμα της Νεωκορίας, ή σχετίζεται με το Δικτυνναίο ιερό, όπως είδαμε παραπάνω.

Σε νόμισμα της Κυδωνίας επί Αντωνίνου επανέρχεται το θέμα της ανατροφής του Δία, καθώς εικονίζεται παιδική μορφή πάνω σε αίγα⁴⁵⁰, όπως και σε νομίσματα του Τραϊανού παλαιότερα (βλ. Κατάλογος αρ. 162).

Λάππα:

Στα χρόνια του Αδριανού εμφανίζεται ξανά μία έκδοση νομίσματος μικρής υποδιαίρεσης στη Λάππα, με παράσταση ένοπλης Αθηνάς στον οπισθότυπο⁴⁵¹

⁴⁴⁹ Buttrey T.V., *The Roman Coinage of Cyrenaica*, 24, σημ. 4. Wroth W., *BMC Crete*, σελ. 63, αρ. 18-19, Voutiras E., λήμμα "Zeus", *LIMC* VIII, σελ. 311.

⁴⁵⁰ Svoronos, *Numismatique*, αρ. 154 (Cydonia), χωρίς εικόνα.

⁴⁵¹ Στο ίδιο, αρ. 35 (Lappa), πίν. xx.19.

(Πίν.26 εικ.197) και επιγραφή *ΛΑΙΠΠΑΙΩΝ*, ενώ τον εμπροσθότυπο κοσμεί η κεφαλή του Αδριανού. Ο ίδιος τύπος συναντάται και σε νομίσματα των Λακεδαιμονίων (βλ. Kroll J.H., “The coins”, *Athenian Agora XXVI*, αρ. 777, πίν.28).

B) Νομίσματα με θέματα Ρωμαϊκού χαρακτήρα:

Χαρακτηριστικό είναι ότι σε νομίσματα του Κοινού των Κρητών εποχής Τραϊανού αυξάνονται στην εικονογραφία οι τύποι που εξυμνούν τις πολεμικές επιτυχίες του αυτοκράτορα, όπως συμβαίνει και σε σύγχρονα νομίσματα της Ρώμης⁴⁵². Είναι μία περίοδος έντονης στρατιωτικής δράσης για τη Ρώμη, κυρίως λόγω της εκστρατείας του Τραϊανού στην Δακία, αργότερα δε στην Αρμενία και στην Παρθία⁴⁵³ (115-117 μ.Χ.). Αντιθέτως, η περίοδος του Αδριανού, αλλά κυρίως του Αντωνίνου είναι η κατεξοχήν ειρηνική φάση της Ρωμαϊκής ιστορίας.

Όπως και επί Δομιτιανού (Πίν.19 εικ.123), έτσι και με τον Τραϊανό εμφανίζονται τύποι με προσωποποιημένες εθνότητες σε στάση αιχμαλωσίας, όπως η Παρθία, η οποία θρηνεί, καθιστή σε ασπίδα και άλλα όπλα, δίπλα σε τρόπαιο (Πίν.21 εικ.147).

Άλλο συμβολικό θέμα σχετικό με στρατιωτικές επιτυχίες της Ρώμης είναι η θεά Νίκη που στεφανώνει τον Αυτοκράτορα (Πίν.22 εικ.158). Κάτω από την παράσταση αναγράφεται: *APMENIA*⁴⁵⁴. Σε παρόμοιο τύπο η Αρμενία εικονίζεται ως γυναίκα καθιστή δίπλα στον αυτοκράτορα και πλάι σε τρόπαιο (Πίν.22 εικ. 159).

Στα Κρητικά νομίσματα του Αδριανού και ιδιαίτερα του Αντωνίνου εγκαταλείπονται τα θέματα με άμεσες πολεμικές-επεκτατικές αναφορές και επικρατούν θέματα σχετικά με τις τοπικές λατρείες και την ευημερία του κράτους⁴⁵⁵ (π.χ. η θεά Τύχη).

Γενικότερα, οι τύποι με στρατιωτικές νίκες λιγοστεύουν στα νομίσματα του Αδριανού, καθώς έμφαση δίνεται στα ειρηνικά έργα και στην πνευματική καλλιέργεια. Έτσι, σε νομίσματα της Ρώμης εποχής Αδριανού, ορισμένες επαρχίες παρουσιάζονται ως συμβολικές μορφές, σε ένδειξη ενότητας της Αυτοκρατορίας και

⁴⁵² *RIC II*, σελ. 238 κ.ε. πίν. ix.149.

⁴⁵³ Για την εκστρατεία του Τραϊανού στη Δακία βλ. Rostovtzeff M., *Ρωμαϊκή Ιστορία*, Αθήνα 1984, 241. Ramage N. -Ramage A., *Η Ρωμαϊκή τέχνη*, Θεσσαλονίκη 2000, 186, 189, 193-199.

⁴⁵⁴ Svoronos, *Numismatique*, αρ. 81, πίν. 19-20.

⁴⁵⁵ Βλ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., «Ο Ρωμαϊκός προπαγανδισμός», 519

όχι ως υποταγμένες, αιχμάλωτες γυναικείες μορφές⁴⁵⁶. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Αδριανός σταμάτησε τους επεκτατικούς πολέμους και επιδίωξε την αμυντική θωράκιση της αυτοκρατορίας⁴⁵⁷. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην ανάπτυξη των επαρχιών, κυρίως μέσω καλλιτεχνικών έργων και τεχνικών υποδομών. Ο Αδριανός ήταν μάλιστα ο μόνος αυτοκράτορας που ταξίδεψε σχεδόν σε όλες τις επαρχίες δείχνοντας προσωπικό ενδιαφέρον για τα προβλήματά τους. Σε ρωμαϊκά νομίσματα ο Αδριανός παρουσιάζεται ως αναδιοργανωτής (*Restitutor*) ορισμένων επαρχιών. Ο αυτοκράτορας εκτείνει το χέρι του και σηκώνει συμβολικά μία πεσμένη μορφή, που προσωποποιεί την εκάστοτε επαρχία ή περιοχή του Ρωμαϊκού κράτους⁴⁵⁸. Οι ευεργεσίες του αυτοκράτορα εκδηλώνονταν μέσω παροχής προνομίων και φοροελαφρύνσεων προς τις επαρχίες.

Σε νομίσματα της Ρώμης εκφράζεται η κοινή ελπίδα για την ομαλή επιστροφή του αυτοκράτορα από τα διάφορα ταξίδια του, π.χ. οι τύποι :“*Vota suspecta pro reditu*”, “*Fortuna Redux*”, “*Adventus Augusti*”. κ.α.⁴⁵⁹.

⁴⁵⁶ Howgego C., *Ancient history from coins*, 1995, 83 και *RIC II*, σελ. 331, 374-375 (Αίγυπτος, Αφρική, Αλεξάνδρεια, Ασία, Γερμανία, Ισπανία, Ιταλία).

⁴⁵⁷ Rostovtzeff M., ό.π. 241.

⁴⁵⁸ *RIC II*, 331, 463-467 (Αχαΐα, Αφρική, Αραβία, Ασία, Βιθυνία, Γαλατία, Ισπανία, Ιταλία, Λιβύη, Μακεδονία, Νικομήδεια, Σικελία, Φρυγία και “*Orbis Terrarum*”/ οικουμένη). Βλ και Di Vita, “*Monete*”, *Gortina I*, Padova 1988, 162, αρ. 29 εικ.166.

⁴⁵⁹ Βλ. *RIC II*, 319-337.

7. Ανασκαφικά ευρήματα- κυκλοφορία νομισμάτων:

Τα περισσότερα δημοσιευμένα νομίσματα Ρωμαϊκών χρόνων (μέσα 1^{ου} αι. π. Χ- 3^ο αι. μ. Χ) στην Κρήτη προέρχονται από την Κνωσό και τη Γόρτυνα, καθώς στις θέσεις αυτές διεξάγονται συστηματικές ανασκαφές από την Βρετανική και την Ιταλική Αρχαιολογική σχολή αντίστοιχα.

Τα νομίσματα που κυκλοφορούσαν περισσότερο στην Κνωσό και στη Γόρτυνα τον 1^ο και στις αρχές 2^{ου} αι. μ.Χ. είναι τα τοπικά χάλκινα, Κρητικής προέλευσης⁴⁶⁰ και σε μικρότερο βαθμό τα χάλκινα της Ρώμης ή άλλων επαρχιακών νομισματοκοπειών⁴⁶¹.

Παράλληλα με τα τοπικά νομίσματα ήταν σε χρήση στην Κρήτη και Ρωμαϊκά αργυρά αυτοκρατορικά νομίσματα, π.χ. δηνάρια⁴⁶², για τη διεξαγωγή κρατικών οικονομικών συναλλαγών, όπως τη μισθοδοσία υπαλλήλων και στρατευμάτων, τη συλλογή φόρων κ.α.

Μαρτυρίες για κυκλοφορία δηναρίων στην Κρήτη εκτός από τα ίδια τα ευρήματα, έχουμε και μέσω επιγραφών σε όστρακα από τη Χερσόνησο, που καταγράφουν οικονομικές συναλλαγές.⁴⁶³ Δηνάρια αναφέρονται και σε επιγραφή οικονομικού χαρακτήρα από το Δικτυναίο ιερό⁴⁶⁴.

Κνωσός:

Συνολικά έχουν δημοσιευτεί 112 επαρχιακά νομίσματα της Κρήτης, από τις ανασκαφές της Ρωμαϊκής Κνωσού. Πιο αναλυτικά:

⁴⁶⁰ Buttrey T.V., *CRWLR*, 171.

⁴⁶¹ Σιδηρόπουλος Κλ., *Creta Romana*, 209 πίνακας.

⁴⁶² Ενδεικτικά στα Μουσεία Κισάμου-Χανίων-Ρεθύμνου εκτίθενται αρκετά αργυρά Ρωμαϊκά δηνάρια. Δηνάρια ως μεμονωμένα ευρήματα, προέρχονται μεταξύ άλλων από τις ανασκαφές του Ιδαίου Άντρου, βλ. Λαγογιάννη Μ., *Ιδαίον*, αρ. 35-36-37.

⁴⁶³ Βλ. Litinas N., *Ostraca Chersonessi. Preliminary Report*, στο Chaniotis A. (ed.), *From Minoan farmers to Roman traders : sidelights on the economy of ancient Crete*, Stuttgart 1999, 349-51.

⁴⁶⁴ *I.C.* II, xi.3.

Ανασκαφές «Ανεξερεύνητης Οικίας»: ⁴⁶⁵

-Κνωσού (Υπό ρωμαϊκή κατοχή): 1 κεφαλή Διός/ Λαβύρινθος-κεφαλή ελέφαντα

1 Άρτεμις-κηρύκειο, 2 Μνησίθεος, 1 Θαρσυδίκας, 2 Ταυριάδας, 9 Κύδας,

-Επαρχίας Κρήτης-Κυρηναϊκής: 3 Lollius, 1 Crassus.

-Κνωσού: 9 Αύγουστος, 1 Τιβέριος, 6 Καλιγούλας, 3 Κλαύδιος, 2 Νέρων, 5

Άγνωστου αυτοκράτορα.

-Κοινού Κρητών: 3 Δομιτιανού, 11 Αδριανού, 2 Αντωνίνου

Σύνολο 62

Σε ανασκαφές συναντιούνται και τεμαχισμένα νομίσματα, (Halved coins) όπως στην ευρύτερη περιοχή της «Ανεξερεύνητης οικίας» της Κνωσού⁴⁶⁶. Αντίστοιχα ευρήματα τεμαχισμένων νομισμάτων απαντούν στην Κυρηναϊκή. Η κατακερμάτιση συνήθως εξυπηρετούσε i) στην δημιουργία μικρών υποδιαίρέσεων και στην ανατίμηση των παλιών νομισμάτων μετά από μεταρρυθμίσεις, ii) ή στο να ελεγχτεί η γνησιότητα του μετάλλου και να αποσυρθεί από την κυκλοφορία τυχόν παραχαραγμένο νόμισμα⁴⁶⁷. Η διχοτόμηση παρατηρείται σε ασσάρια εποχής Ρωμαϊκής δημοκρατίας, μετά την νομισματική μεταρρύθμιση του Αυγούστου, χωρίς επίσημη άδεια⁴⁶⁸.

Ανασκαφές «Βασιλικής οδού»: ⁴⁶⁹

1971: 1 Κνωσού άρχοντα Αριστίονος με επισήμανση, 1 Αποικίας Κνωσού (Αυγούστου).

1972: 2 αρχόντων Κνωσού (Ταυριάδα), 6 Αποικίας Κνωσού: (2 Αυγούστου, 1 Τιβερίου, 1 Καλιγούλα, 2 Κλαυδίου, 1 Νέρωνα), 1 Γόρτυνας (Καλιγούλα).

Κοινού Κρητών: 2 Αδριανού.

Σύνολο 13

⁴⁶⁵ Price M., "The coins" στο Sackett L.H. (ed.), *Knossos: from Greek city to Roman colony, excavations at the Unexplored Mansion II*, British School at Athens, London 1992, 323-331.

⁴⁶⁶ Στο ίδιο, 324. αρ. 103: ασσάρια Ρώμης επί Res Publica, αρ. 192: νόμισμα αυτοκρατορικής περιόδου, μάλλον των duoviri Κνωσού.

⁴⁶⁷ Βλ. Buttrey T.V., "Halved coins, the Augustan Reform and Horace Odes", *AJA* 76, 1972, 31-48.

⁴⁶⁸ Crawford M., "Money and exchange in the Roman world", *JRS* 60, 1970, 44.

⁴⁶⁹ Ashton R.H.J., Royal Road: The coins, *ABSA* 84, 1989, 49-60.

Ανασκαφές Ιερού της Δήμητρας : ⁴⁷⁰

Τα νομισματικά ευρήματα στο Ιερό της Δήμητρας στην Κνωσό φανερώνουν συνέχιση της λατρείας στα Ρωμαϊκά χρόνια⁴⁷¹.

Επαρχία Κρήτης-Κυρηναϊκής: 4 Lollius.

Κνωσού: 2 Κεφαλή Διός/ λαβύρινθος-κεφαλή ελέφαντα, 8 Κύδας κ.α.

Κνωσού αποικίας: 15 (9 Αύγουστος, 3 Τιβέριος, 1 Καλιγούλας, 1 Κλαύδιος, 1 Νέρων)

Κοινού Κρητών: 7 (1 Κλαύδιος, 1 Βεσπασιανός, 1 Δομιτιανός, 2 Αδριανός, 2 Αντωνίνος).

Σύνολο: 36

Έχουν καταγραφεί μεμονωμένα νομισματικά ευρήματα προερχόμενα και από άλλα ανασκαφικά σύνολα της Κνωσού, όπως ένα νόμισμα της colonia επί Αυγούστου⁴⁷²:

Εμπρ. Κεφαλή Αυγούστου/ Οπ: Victoria και Dea Roma (Sv. pl. viii, 15,16) *RPC I*, 976.

Επίσης, από ανασκαφή στην περιοχή του Βενιζέλειου Νοσοκομείου Ηρακλείου, βρέθηκε νόμισμα Κνωσού επί Καλιγούλα: ⁴⁷³

Εμπρ: *C CAISARI AUG GERMANICO*, δαφνοστεφής κεφαλή Καλιγούλα αρ./Οπ. *GERM CAESAR DOSSEN PULCHER IIV*, Δαφνοστεφής κεφαλή Γερμανικού. (Sv. 209-10, pl. viii, 22).

Από ανασκαφή σε τάφο στην περιοχή «Μοναστηράκι Κεφάλα» της Κνωσού, βρέθηκε νόμισμα της Κνωσού εποχής Νέρωνα.⁴⁷⁴

Εμπρ: Κεφαλή Νέρωνα/Οπ.: κεφαλή Divus Claudius (των duoviri: Volumnio-Lupino).

Στην Κνωσό είναι έντονη η κυκλοφορία νομισμάτων επί Αυγούστου, κάτι αναμενόμενο αφού ο Αύγουστος ήταν ο ιδρυτής της αποικίας. Επίσης, αξιόλογη είναι

⁴⁷⁰ Jackson A., "The Coins" στο Coldstream J.N. (ed.), *Knossos, the Sanctuary of Demeter*, London: British School at Athens 1973, 99-113.

⁴⁷¹ Στο ίδιο, 102-105.

⁴⁷² Hayes J.W., "Four Early Roman groups from Knossos", *ABSA* 66, 1971, 256, v.43.

⁴⁷³ Catling H.W., "Roman findings at the Venizeleion", *ABSA* 77, 1982, 63.

⁴⁷⁴ Kinns Ph., (συμβολή) στο Smith C., "A Roman chamber tomb on the South-East slopes of Monasteraki-Kephala Knossos", *ABSA* 77, 1982, 292, αρ. 138.

η παρουσία νομισμάτων Καλιγούλα, Κλαυδίου, Αδριανού. (βλ. σχεδιάγραμμα). Στην Κνωσό παρατηρούμε αισθητή μείωση νομισμάτων αμέσως μετά τον Νέρωνα, καθώς το κέντρο της νομισματοκοπίας πλέον μετατίθεται στην Γόρτυνα.

Γόρτυνα:

Πολυάριθμα νομίσματα έχουν δημοσιευτεί από τις ανασκαφές του Πραιτωρίου της Γόρτυνας, χρονολογούμενα από την Ελληνιστική ως την Πρωτοβυζαντινή περίοδο. Τα νομίσματα από τα τέλη του 3^{ου}-αρχές 4^{ου} αι. μ. Χ και εξής υπερέχουν συντριπτικά σε ποσότητα. Από τα 2500 νομίσματα που έχουν βρεθεί τα 2000 περίπου χρονολογούνται μεταξύ 294 μ.Χ. και 824 μ.Χ., δηλαδή από το έτος της μεταρρύθμισης του Διοκλητιανού, μέχρι το έτος της αραβικής κατάκτησης της Κρήτης⁴⁷⁵.

Από τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. κυριαρχούν τα αυτοκρατορικά νομίσματα της Ρώμης στην κυκλοφορία της Κρήτης⁴⁷⁶ και από τον 3^ο αι. μ.Χ. οι «Αντωνινιάνοι»⁴⁷⁷. Πρόκειται για νομίσματα με το ακτινωτό πορτραίτο του Αυτοκράτορα, που καθιερώθηκαν μετά τη νομισματική μεταρρύθμιση του Καρακάλλα, σε αντικατάσταση του δηναρίου. Ήταν υποτιμημένα νομίσματα, με ονομαστική αξία όσο δύο δηνάρια αν και ζύγιζαν όσο 1 ½ δηνάριο.⁴⁷⁸

Συνολικά, έχουν δημοσιευτεί 20 μεμονωμένα Κρητικά επαρχιακά νομίσματα από τη Γόρτυνα (μέσα 1^{ου} π.Χ.-μέσα 2^{ου} μ.Χ.), ενώ άλλα 12 προέρχονται από θησαυρό χρόνων δημοκρατίας (βλ. παρακάτω σελ. 113).

Τα μεμονωμένα νομίσματα είναι:

1 Γόρτυνας Καλιγούλα, 1 Κνωσού Κλαυδίου⁴⁷⁹.

3 Κοινού Κρητών (1 Τραϊανού, 2 Αδριανού).⁴⁸⁰

4 Κνωσού (: 1 Άρτεμις Ταυριάδα, 1 Καλιγούλα, 1 Κλαυδίου, 1 Νέρωνα) και

⁴⁷⁵ Garaffo S., "Problemi della circolazione monetaria.." *Creta Romana*, 2004, 181.

⁴⁷⁶ Garaffo S., *Gortina V.3, lo scavo del praetorio (1989-1995)*, Padova 2001, 662, αρ. 28 (Μάρκου Αυρηλίου), αρ. 30 (Φαυστίνας).

⁴⁷⁷ Garaffo S., "Monete", στο Di Vita A. (επιμ), *Gortina II*, Padova 1997, σελ. 85.

⁴⁷⁸ Kaenel Hans Markus von, «Ρωμαϊκή νομισματική», 758 εικ. 34-36. και Alföldi M., *Antike Numismatik*, Mainz 1978, 162. Howgego C., *Ancient history from coins*, London 1995, 116.

⁴⁷⁹ Di Vita A., *Gortina I*, Padova 1988, σελ. 155- 163.

⁴⁸⁰ Garaffo S., "Monete", *Gortina II*, Padova 1997, σελ. 79-80

11 Κοινού Κρητών : (2 Δομιτιανού, 6 Τραϊανού, 2 Αδριανού, 1 Αντωνίνου).⁴⁸¹

Είναι ενδιαφέρον ότι βρέθηκαν 7 νομίσματα του αυτοκράτορα Τραϊανού στη Γόρτυνα, όλα κοπές του Κοινού των Κρητών, επί συνόλου 20 τοπικών νομισμάτων (βλ. σχεδιάγραμμα). Δεν είναι τυχαίο ότι η εποχή του Τραϊανού είναι περίοδος ανοικοδόμησης και έντονης δραστηριότητας στην πόλη της Γόρτυνας (βλ. σελ. 122). Αντίθετα στην Κνωσό δεν βρέθηκε νόμισμα του Τραϊανού, μάλλον συμπτωματικά.

Ιδαίον Άντρο:

Αξιόλογα είναι τα νομισματικά ευρήματα του Ιδαίου Άντρου λόγω και της θρησκευτικής τους χρήσης ως αφιερωμάτων⁴⁸². Τα περισσότερα νομισματικά ευρήματα στο Ιδαίον βρέθηκαν στον βόρειο μυχό, γεγονός που φανερώνει ότι δεν είχαν τυχαία διασπορά, αλλά σχετίζονται με τη λατρεία στο χώρο του σπηλαίου⁴⁸³. Το μεγαλύτερο μέρος των νομισματικών ευρημάτων του Ιδαίου ανήκει στη Ρωμαϊκή περίοδο. Σε αυτά συγκαταλέγονται αρκετά αργυρά νομίσματα, τόσο Κρητικής κοπής (4) όσο και Ρωμαϊκά δηνάρια (3), ένδειξη της ευμάρειας των προσκυνητών, που θα ήταν Κρήτες και Ρωμαίοι. Το ιερό είχε ανέκαθεν Παγκρήτιο χαρακτήρα, με διεθνή ακτινοβολία καθώς δεχόταν προσκυνητές και εκτός Κρήτης.

Επί συνόλου 45 αρχαίων νομισμάτων από το Ιδαίον, 31 ανήκουν στη Ρωμαϊκή περίοδο, εκ των οποίων 22 είναι Κρητικής κοπής, στοιχείο που αποτελεί ένδειξη ακμής της λατρείας στο σπήλαιο κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο⁴⁸⁴:

Επαρχίας Κρήτης: 3 Lollius.

Κοινού Κρητών: Καλιγούλα 5 (4 αργυρά), 5 Κλαυδίου, 4 Δομιτιανού.

Κνωσού: 2 Μνησιθέου, 1 Κύδαντα.

Κνωσού (Colonia): 1 Κλαύδιου, 1 Νέρωνα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα νόμισμα του L.Lollius βρέθηκε μαζί με χάλκινη αρχαϊκή ασπίδα του 8^{ου} αι. π.Χ., γεγονός που οδήγησε τον Ι. Σακελλαράκη στο

⁴⁸¹ Garaffo S., "Monete", *Gortina V.3*, Padova 2001, σελ. 658-662.

⁴⁸² Σακελλαράκης Ι., «Ανασκαφή Ιδαίου άντρου», *ΠΑΕ*, 1983 Β', 415-500 ιδιαίτερα 473, και *ΠΑΕ* 1984, 507-599. Του ιδίου, «Εκατό χρόνια έρευνας στο Ιδαίο άντρο», *ΑΕ* 1987, 239-263.

Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., *Ιδαίον*, 12-19, 42-43.

⁴⁸³ Στο ίδιο, 42-47.

⁴⁸⁴ Στο ίδιο αρ. 9-30 (Κατάλογος σελ. 52-60 αρ. 1-45),

συμπέρασμα ότι η ασπίδα ως πολύτιμο ανάθημα κρεμόταν στην είσοδο του σπηλαίου για περίπου 600 χρόνια και γλίστρησε προς το εσωτερικό του σπηλαίου⁴⁸⁵.

Ελεύθερνα:

Από τις Πανεπιστημιακές ανασκαφές της Ελεύθερνας έχουν εν μέρει δημοσιευτεί μόνο 4 νομίσματα της περιόδου που εξετάζουμε⁴⁸⁶. Βρέθηκαν στον Τομέα Ι της αρχαίας πόλης. Συγκεκριμένα:

Επαρχίας Κρήτης-Κυρηναϊκής: 1 L.Lollius

Κνωσού: 1 Νέρωνα,

Κυδωνίας: 1 Τραϊανού,

Κοινού: 1 Αδριανού.

Στην Ελεύθερνα όπως και στην Κνωσό έχουν βρεθεί λίγα νομίσματα της Κορίνθου ως αποικίας⁴⁸⁷, ένδειξη των οικονομικών σχέσεων της Κορίνθου με την Κρήτη. Αντικατοπτρίζουν τη μετακίνηση πολιτών μεταξύ των δύο περιοχών ή εμπορικές επαφές.

Ανατολική Κρήτη:

Νομίσματα Κρητικής κοπής, συνολικά 5 τεμάχια, έχουν έρθει στο φως από τις ανασκαφές του Ρωμαϊκού νεκροταφείου του Αγ. Νικολάου, στη θέση Ποταμός⁴⁸⁸. Η περιοχή του Αγ. Νικολάου ταυτίζεται με την αρχαία πόλη Λατώ προς Καμάρα.

Μοναδικό σε σπουδαιότητα είναι ένα αργυρό νόμισμα εποχής Τιβερίου, με κεφαλή Θεοποιημένου Αυγούστου στην πρόσθια όψη και Διός Κρηταγενούς στην οπίσθια,

⁴⁸⁵ Στο ίδιο, 42, σημ. 258, Σακελλαράκης Ι., ό.π. (σημ.482), 253.

⁴⁸⁶ Σιδηρόπουλος Κλ., «Νομίσματα αρ. 31, 33, 34, 35», στο Σταμπολίδης Ν. (επ.), *Ελεύθερνα*, 163-164. Η αναλυτική δημοσίευση των νομισματικών και επιγραφικών ευρημάτων του τομέα Ι της Ελεύθερνας, βρίσκεται υπό έκδοση από τους Ι. Τζιφόπουλο-Κλ. Σιδηρόπουλο.

⁴⁸⁷ Σιδηρόπουλος Κλ., «Χάλκινο νόμισμα αρ.43», στο Σταμπολίδης Ν. (επ.), *Ελεύθερνα*, 166., Ashton R.H.J., "Royal Road: The coins", *ABSA* 84, 1989, 50, αρ.5.

⁴⁸⁸ Δαβάρας Κ., "Ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγίου Νικολάου", *A.E.* 124, 1985, 130-216 και Αποστολάκου Στ., «Ελληνιστικό-Πρώιμο Ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγ. Νικολάου», *Πρακτικά Ζ' Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο 1995, 33-40.

χρονολογημένο με ακρίβεια το 37 μ.Χ.⁴⁸⁹. Φέρει την επιγραφή: *ΘΕΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ ΕΠΙ ΛΑΧΗΤΟΣ*. Αυτός ο τύπος νομίσματος είναι γνωστός σε τετράδραχμα της Ιεράπυτνας και της Πολυρρήνιας με το όνομα του Κορνηλίου Λύπου (εικ.45, 49) και για πρώτη φορά συναντάται με το όνομα του Λάχητος, του οποίου ήταν γνωστά μόνο τρίδραχμα και δραχμές. Φαίνεται πιο πιθανό να πρόκειται για κοπή της Ιεράπυτνας, λόγω εγγύτητας με την θέση της ανασκαφής.

Το νόμισμα βρέθηκε στο στόμα του νεκρού του τάφου αρ. 8 ως χαρώνεια προσφορά. Ο νεκρός θα ήταν επιφανές μέλος της κοινωνίας, λόγω των πλούσιων κτερισμάτων που τον συνόδευαν. Προφανώς ήταν αθλητής και θα ανήκε στην αριστοκρατική τάξη των Κρητών «δρομέων», καθώς βρέθηκε στεφανωμένος με χρυσό στέφανο⁴⁹⁰.

Τα υπόλοιπα νομίσματα από τη Ρωμαϊκή νεκρόπολη του Αγ. Νικολάου είναι:

-Από τον τάφο αρ. 2: Κρητικό νόμισμα εποχής Βεσπασιανού.⁴⁹¹

-Από τον τάφο αρ. 3: αργυρό νόμισμα (δραχμή) της επαρχίας Κρήτης επί Καλιγούλα με εμπροσθότυπο την κεφαλή του Καλιγούλα και οπισθότυπο την κεφαλή του Θεοποιημένου Αυγούστου⁴⁹².

-Από τον τάφο αρ. 12: Δύο αργυρά νομίσματα όπως του τάφου 3.⁴⁹³

Νόμισμα του Κοινού των Κρητών εντοπίστηκε σε ταφή Ρωμαϊκών χρόνων στη Χερσόνησο. Εικονίζει κεφαλή του αυτοκράτορα Αδριανού στην εμπρός όψη και κάλαθο προσφορών στην οπίσθια με τα αρχικά *Κ.Κ.*⁴⁹⁴. (όπως Sv. πίν. xxxv, 32, 34, 35).

Επίσης, Ρωμαϊκό νόμισμα της Κνωσού εποχής Καλιγούλα έχει βρεθεί στη Δρήρο:

Εμπρ.: κεφαλή Καλιγούλα /Οπ.: κεφαλή Γερμανικού (των *duoviri*: *Pulchro-Vario*).⁴⁹⁵

⁴⁸⁹ Δαβάρας Κ., ό.π. 189, πίν. 48 δ-ε. Όπως Svoronos, *Numismatique*, αρ. 45 πίν. xviii,2 (Hierapytna) ή Svoronos, ό.π., αρ. 52 πίν. xxvi,30 (Polyrhena).

⁴⁹⁰ Δαβάρας Κ., ό.π. 188-189.

⁴⁹¹ Στο ίδιο, 150.

⁴⁹² Στο ίδιο, 160, όπως Svoronos, ό.π., σελ.335, αρ.4, πίν. xxxii, 4.

⁴⁹³ Δαβάρας Κ., ό.π. 197

⁴⁹⁴ Α.Δ. (1975), Χρονικά Β2, 340, πίν. 246γ.

⁴⁹⁵ Van Effenterre H., "Recherches a Dreros", *BCH* 1937, 7.

Δυτική Κρήτη (Κυδωνία-Κίσσαμος)

Αδημοσίευτα ανασκαφικά ευρήματα:

Επιχειρήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, μελέτη μεμονωμένων αδημοσίευντων νομισμάτων από τα Αρχαιολογικά Μουσεία Χανίων και Κισάμου, προερχομένων από ανασκαφές στην πόλη των Χανίων και της Κισάμου αντίστοιχα, κατόπιν αδείας του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Κρήτης και της ΚΕ' Εφορείας Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων, με την έγκριση της Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, της Διεύθυνσης Μουσείων, Εκθέσεων, Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων, Τμήματος Δημοσίων Αρχαιολογικών Μουσείων και Συλλογών του Υπουργείου Πολιτισμού, με Αρ. Πρωτ.: ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΔΜΕΕΠ/ΓΙ/Φ59/41465/638.

Η έρευνα αυτή μας δίνει αποσπασματικά μεν αλλά χρήσιμα στοιχεία για την νομισματική κυκλοφορία στην Κυδωνία και τη Κίσσαμο των Ρωμαϊκών χρόνων. Πρόκειται για 18 αδημοσίευτα νομίσματα, από τα οποία τα 16 είναι Κρητικής κοπής.

Από τον γράφοντα ταυτίστηκαν τα εξής νομίσματα τα οποία περιγράφονται παρακάτω: MX N449, N474. MX N240, N343. MK N472, N299, N381, N371, N364. Τα MX N490, MK N498, N889, N908, N911, N912, N926, N974, N976, είχαν ταυτιστεί και εκτίθεντο στο Μουσείο Κισάμου, χωρίς να είναι δημοσιευμένα. (Ακολουθείται χρονολογική σειρά στην παρουσίαση και οι αντίστοιχοι αριθμοί ευρετηρίου των Μουσείων):

Αρ. Ευρετ. MX N.490: Από την προθήκη του Μουσείου Κισάμου (αρ. 23).

Επαρχιακή κοπή Κρήτης-Κυρηναϊκής του Λεύκιου Λόλλιου (Πίν.32 εικ.222).

Νομισματοκοπείο Κνωσού, 40-37 π.Χ.

Τόπος εύρεσης: Κίσσαμος ή Πολυρρήνια.

Χαλκός, διαμ. μεγ. 0,029m, ελαχ. 0,027m, Αξ. 12.

Εμπρ: Κεφαλή Αρτέμιδος δ. με πλούσια κόμμωση (Diana), με φαρέτρα στον ώμο,

εμπρός από το λαιμό Γ. /Οπ: L. Lollius, ελάφι δ. ανάμεσα στα πόδια του ΙΓ.

Όπως *RPC* I, 909.

Αρ. Ευρετ. MX N. 474: Μουσείο Χανίων, αποθήκη. Από ανασκαφή στην Κίσσαμο έτους 1969:

Αποικίας Κνωσού επί Αυγούστου (μετά το 2 π.Χ.), (Πίν.32 εικ. 223).

Χαλκός, διαμ. 0,019m, βαρ. 4,57g, Αξ. 12 προς 11.

Εμπρ: Κεφαλή δ.(Αύγουστος), *AUGUSTUS P P C C I N C*.

Οπ: *C. L.* (Δυσανάγνωστη λατινική επιγραφή)*IVIR*. Δύο κεφαλές αντωπά (Γάιος –Λεύκιος, εγγονοί του Αυγούστου).

Όπως *RPC I*, 979.

Αρ. Ευρετ. MK N.498: Προθήκη Μουσείου Κισάμου (αρ. 29):

Αποικίας Κνωσού, εποχής Αυγούστου 27 π.Χ.-14 μ.Χ. (Πίν.32 εικ. 224).

Χαλκός, 0,014m, Αξ. 6.

Εμπρ: *D D*; Άροτρο, από κάτω *AUG.*/ Οπ: Τετράγωνος Λαβύρινθος.

Όπως *RPC I*, 985.

Αρ. Ευρετ. MX N. 240. Από την προθήκη του Μουσείου Χανίων:

Κυδωνίας, (άγνωστος τόπος εύρεσης), (Πίν.33 εικ. 225).

Χαλκός, διαμ. 0,019m, 5,79g, Αξ. 6.

Εμπρ: *KAI CAP* Κεφαλή Αυγούστου ή Τιβερίου αρ. / *KYΔΩ...ΤΩΝ*, σκυλίτσα δ.

θηλάζει βρέφος (δεν διακρίνεται). *KYΔΩ(NIA)ΤΩΝ* αντί του δωρικού *KYΔΩΝΙΑΤΑΝ*.

Όπως *RPC I*, 1011.

Αρ. Ευρετ. MX N. 343. Από την προθήκη του Μουσείου Χανίων:

Κυδωνίας, (άγνωστος τόπος εύρεσης), (Πίν.33 εικ. 226).

Χαλκός, διαμ. 0,02m, 5,55g, Αξ. 12.

Εμπρ: *KAI CAP*. Κεφαλή Τιβερίου δ.

Οπ: *KY (ΔΩΝ)*Σκυλίτσα θηλάζει βρέφος, δ.

Όπως *RPC I*, 1012.

Αρ. Ευρετ. MK N.974. Από την προθήκη του Μουσείου Κισάμου (αρ. 25):

Γόρτυνας, επί Καλιγούλα, 37-41 μ.Χ. (Πίν.33 εικ. 227):

Άργυρος (δραχμή), διαμ. 0,016m, Αξ. 6.

Εμπρ: *Γ ΚΑΙΣΑΡ CEB Γ(ΕΡΜ ΑΡΧ ΜΕΓ ΔΗΜ ΕΞΟΥ ΥΠΑ)*. Κεφαλή Καλιγούλα δ. με μανδύα και σκήπτρο στον ώμο.

Οπ: Κεφαλή *Divus Augustus* αρ., με ακτινωτό στέμμα.

Όπως *RPC I*, 965.

Αρ. Ευρετ. MK N.912, Από την προθήκη του Μουσείου Κισάμου (αρ. 27):
Γόρτυνας, επί Καλιγούλα 37-41 μ.Χ. (Πίν.34 εικ. 228):
Άργυρος (δραχμή), διαμ. 0,017m, Αξ.6.
Εμπρ: Γ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒ ΓΕΡ(Μ) ΑΡΧ ΜΕΓ ΔΗΜ (ΕΞΟΥ ΥΠΑ); Κεφαλή Καλιγούλα δ.
με μανδύα και σκήπτρο στον ώμο.
Οπ: Κεφαλή Divus Augustus αρ., με ακτινωτό στέμμα. (φθαρμένη όψη), διακρίνεται
ένα άστρο.
Όπως *RPC I*, 965.

Αρ. Ευρετ. MK N.926, Από την προθήκη του Μουσείου Κισάμου (αρ. 30):
Αποικίας Κνωσού εποχής Καλιγούλα 37-41 μ.Χ. (Πίν.34 εικ. 229)
Χαλκός, διαμ. 0,021m, Αξ. 6.
Εμπρ: Κεφαλή Καλιγούλα δ. (επιγραφές δυσδιάκριτες)
Οπ.: Κεφαλή Γερμανικού δ.
Όπως *RPC I*, 991: (των Πvirii: Dosseno-Pulchro).

Αρ. Ευρετ. MK N. 472: Μουσείο Χανίων, αποθήκη, από το Καστέλλι Κισάμου:
Οικόπεδο Μαρεντάκη.
Κοινού Κρητών- Εποχή Φλαβίων. (Πίν.34 εικ. 230)
Χαλκός, διαμ. 0,023m, βαρ. 9,64g, Αξ. 6.
Εμπρ: Κεφαλή Βεσπασιανού αρ.
Οπ.: Κεφαλή Τίτου δ., ως διαδόχου.
Όπως: *RPC II*, 22.

Αρ. Ευρετ. MX N. 449. Μουσείο Χανίων, αποθήκη, από ανασκαφή στο Καστέλλι
Κισάμου έτους 1969. (Πίν.35 εικ.231)
Κυδωνίας. Χαλκός, διαμ. μεγ. 0,02m, βαρ. 3,93g, Αξ. 12 προς 11 (ακανόνιστο σχήμα
λόγω φθοράς).
Εμπρ: Κεφαλή αυτοκράτορα δ. (Δομιτιανός ή Τραϊανός?) φθαρμένο.
Οπ: εξάστυλος ναός, πάνω σε βάθρο.
Πρβλ. *RPC II*, 50. Sv. 145, ή 152. pl. x. 25. βλ. επίσης *Κατάλογος Ελεύθερνας* v. 34.

Αρ. Ευρετ. MK N.911. Προθήκη Μουσείου Κισάμου (αρ. 31): Ανασκαφή
Οικοπέδου Πατεράκη.

Κυδωνίας. Δομιτιανός 81-96 μ.Χ. (Πίν.35 εικ. 232).

Χαλκός, διαμ. μεγ. 0,024m, ελαχ. 0,022m, αξ. 12.

Εμπρ: (*ΔΟΜΕΤΙΑΝΟΣ ΚΑΙΣΑΡ*); Δαφνοστεφής κεφαλή Δομιτιανού δ..

Οπ: (*ΕΠΙ*) *ΝΕΟ(ΚΥΔΟΥ ΘΑΡΚΑ)*; Πρόσοψη εξάστυλου ναού με αέτωμα και ακρωτήρια, σε βάθρο.

Όπως *RPC* II, 47, 48.

Αρ. Ευρετ. ΜΚ Ν.889, Προθήκη Μουσείου Κισάμου (αρ. 32):

Κυδωνίας, Τραϊανού 98-117 μ.Χ. (Πίν.35 εικ. 233).

Χαλκός, διαμ. 0,019m, αξ. 12.

Εμπρ: *ΚΑΙΣΑΡ ΤΡΑΙΑΝΟΣ*. Κεφαλή Τραϊανού δ.

Οπ: *ΚΥΔΩΝ*, παιδί θηλάζει σκύλα δ.

Sv. 153, pl. x. 26.

Αρ. Ευρετ. ΜΚ Ν.976, Προθήκη Μουσείου Κισάμου (αρ. 34)

Κοινού Κρητών επί Αδριανού, 117-138 μ.Χ. (Πίν.36 εικ. 234)

Χαλκός, διαμ. 0,017m, αξ. 6.

Εμπρ: *ΑΥΤΟΚ ΑΔΡΙΑΝΟΣ*; δαφνοστεφής κεφαλή Αδριανού δ.

Οπ: Κ.Κ, βωμίσκος.

Όπως Sv. 117, pl. xxxv. 27. *BMC Crete* n. 31, pl. 1. 12

Αρ. Ευρετ. ΜΚ Ν.908, Προθήκη Μουσείου Κισάμου (αρ. 35):

Κοινού Κρητών επί Αδριανού, 117-138 μ.Χ. (Πίν.36 εικ. 235)

Χαλκός, διαμ. 0,016m, αξ. 6.

Εμπρ: *ΑΥΤ ΚΑΙ ΤΡΑΙ ΑΔΡΙΑΝΟΣ*, δαφνοστεφής κεφαλή Αδριανού δ.

Οπ: *ΚΟΙΝΟΝ (ΚΡΗΤΩΝ)*. Όρθια γυμνή ανδρική μορφή μετωπικά, στρέφει το βλέμμα αρ. Ασκληπιός, ακουμπάει σε βακτηρία, στάση *contraposto*.

Όπως Sv. 113, pl. xxxv. 23.

Αρ. Ευρετ. ΜΚ Ν. 299. Μουσείο Χανίων, αποθήκη, από ανασκαφή στο Καστέλλι Κισάμου Οικόπεδο Φιωτάκη. (Πίν.37 εικ. 236).

Κοινού Κρητών, εποχής Αντωνίνου Ευσεβούς (138-161 μ.Χ.)-.

Χαλκός, διαμ. 0,015m, βάρος 3,36g, αξ. 6.

Εμπρ: (*ΑΥΤΟΚΡΑ.*) δαφνοστεφής κεφαλή Αντωνίνου δ.

Οπ.: *Κ Κ.*, απλός βωμός με καρπό επάνω.

Όπως εικ. 205^α (*RPC On line*, περίοδος Αντωνίνων).

Αρ. Ευρετ. ΜΚ Ν. 381: Μουσείο Χανίων, αποθήκη, από ανασκαφή στο Καστέλλι Κισάμου, οικόπεδο Μητρόπολης (Πίν.37 εικ. 237).

Χαλκός, διαμ. 0,018m, βάρ. 1.94g, Αξ.?

Εμπρ: κεφαλή αυτοκράτορα δ. Αντωνίνος Ευσεβής;

Οπ: δυσδιάκριτο. Ίσως πτηνό, αετός;

Σύγκρινε Sv. 130, pl. xxxv. 40 (εικ. 202α).

Αρ. Ευρετ. ΜΚ Ν. 371, Μουσείο Χανίων, αποθήκη, από ανασκαφή στο Καστέλλι Κισάμου, οικόπεδο Μητρόπολης. (Πίν.38 εικ.238)

Ρωμαϊκό Σηστέρτιο του Δομιτιανού (μετά το 83 μ.Χ.).

Χαλκός, διάμ. 0,034m, βάρ. 21,79g.

Εμπρ: (*DOMIT*)*IAN AUG GERM*. Κεφαλή Δομιτιανού δ.

Οπ.: Φθαρμένη όψη.

Η απόδοση του πορτραίτου του Δομιτιανού θυμίζει τεχνοτροπικά την αντίστοιχη σφραγίδα της Κρητικής σειράς: *RPC II*, 35-37 (εικ.121-122).

Αρ. Ευρετ. ΜΚ Ν.364: Μουσείο Χανίων, αποθήκη, από ανασκαφή στο Καστέλλι Κισάμου, οικόπεδο Μητρόπολης. (Πίν.38 εικ. 239).

Επαρχιακό νομισματοκοπείο εκτός Κρήτης, περίοδος Αντωνίνων, Μάρκος Αυρήλιος?

Χαλκός, διαμ. 0,021m, βάρ. 3.83g, Αξ. 12.

Εμπρ: δαφνοστεφής προτομή αυτοκράτορα δ. επιγραφή δυσανάγνωστη.

Οπ. Όρθια μορφή θεού αρ., Απόλλων? Γράμμα Ε...

Παρόλο που το δείγμα είναι μικρό, παρατηρούμε, ότι παράλληλα με τα τοπικά επαρχιακά νομίσματα κυκλοφορούσαν και Ρωμαϊκά αυτοκρατορικά (Πίν.38 εικ. 238) στη Δυτική Κρήτη κατά τον 1^ο αι. μ.Χ., περισσότερο απ' ότι στην Κεντρική-Ανατολική Κρήτη. Τα κρατικά Ρωμαϊκά νομίσματα κυριάρχησαν οριστικά από τον Μάρκο Αυρήλιο και εξής.

Το παρόν νόμισμα του L.Lollius (Πίν.32 εικ. 222) αποδεικνύει ότι τα επαρχιακά νομίσματα ήταν σε χρήση στην Κίσαμο ήδη από τη Δημοκρατική περίοδο, τονίζοντας την διοικητική-οικονομική ενότητα της Κρήτης-Κυρηναϊκής στα χρόνια αυτά (40-37 π.Χ.).

Σημαντική είναι η παρουσία νομισμάτων των αυτοκρατόρων Καλιγούλα, Δομιτιανού, Αδριανού από την Κίσαμο, ενώ στην Κυδωνία αξιόλογη είναι η παρουσία νομισμάτων Αυγούστου-Τιβερίου (Πίν.33 εικ. 225-226), που φέρουν τους μυθολογικούς τύπους της πόλης. Η εύνοια του Αυγούστου στην Κυδωνία φαίνεται και μέσω της νομισματοκοπίας.

Στην κυκλοφορία της Δυτικής Κρήτης τα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια (αρχές 1^{ου} αι. μ.Χ.) σημαντική θέση κατέχουν και τα νομίσματα της Κνωσού που είχαν παγκρήτια εμβέλεια (Πίν.32 εικ.223-224, Πίν.34 εικ.229).

Τα νομίσματα της Ρωμαϊκής Κυδωνίας κυκλοφορούσαν κυρίως στην Δυτική Κρήτη, ενώ απουσιάζουν από την κεντρική-ανατολική.

Τα χάλκινα νομίσματα του Κοινού των Κρητών επικρατούν στην Κίσαμο την περίοδο του Αδριανού και του Αντωνίνου (Πίν.36-37 εικ.234-237), όντας μικρών υποδιαίρέσεων, ενώ αυτά της Κυδωνίας κυριαρχούν επί Δομιτιανού και Τραϊανού (Πίν.35 εικ. 231-233). Σημαντική είναι και η εύρεση ενός σπάνιου τύπου του Κοινού των Κρητών εποχής Βεσπασιανού (Πίν.34 εικ.230), με προτομή του Τίτου στον οπισθότυπο, δείγμα ότι η τοπική νομισματοκοπία ακμάζει και στα πρώτα χρόνια των Φλαβίων, ακολουθώντας ομαλή-σταθερή πορεία.

Τα Κρητικά αργυρά νομίσματα με τόπο έκδοσης τη Γόρτυνα, υπό την αιγίδα του Κοινού των Κρητών, γνώρισαν αυξημένη κυκλοφορία κατά την περίοδο του Καλιγούλα (Πίν.33-34 εικ. 227-228), ενώ κατά την θητεία άλλων αυτοκρατόρων επικρατούν τα Ρωμαϊκά αργυρά νομίσματα (δηνάρια).

Εκτός Κρήτης:

Περιορισμένα είναι τα ευρήματα Κρητικών νομισμάτων Ρωμαϊκής περιόδου εκτός Κρήτης, κυρίως στην Αγορά των Αθηνών και στην Κόρινθο⁴⁹⁶. Επίσης, λίγα παραδείγματα έχουν εντοπιστεί στη Ρόδο, στην Κέρκυρα και στην Κυρηναϊκή⁴⁹⁷. Η εύρεση δύο Κρητικών νομισμάτων στην Κυρηναϊκή, (1 Κλαυδίου, και 1 Νέρωνα) είναι αναμενόμενη λόγω της ένωσής των δύο περιοχών σε Κοινή επαρχία. Στις άλλες περιπτώσεις σχετίζεται πιθανότατα με μετακίνηση Κρητών προς τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο.

Αρχαία Αγορά των Αθηνών:

Έχουν βρεθεί τα εξής 5 επαρχιακά νομίσματα Κρήτικής κοπής⁴⁹⁸:

N. 1033: Εμπρ: Κεφαλή Ρώμης με κορινθιακό κράνος/ Οπ. μέλισσα-στικτός κύκλος (όπως *RPC I 904*).

N. 1034: Εμπρ: Κεφαλή Αρτέμιδος με τόξο και φαρέτρα/ Οπ: (*L. LOLI*)*US* ελάφι στραμμένο δεξιά (όπως *RPC I 909*).

N. 819: Εμπρ: Κνωσού: Κεφαλή Αρτέμιδος δ./ Οπ: (*KN*)*ΩΣΙΩΝ*, φτερωτό κηρύκειο (όπως *RPC I 927*)

N. 819A: Τιβερίου: Εμπρ: *TI CAESAR*, Κεφαλή Τιβερίου ως Καίσαρος / Οπ: *POLLIONE ITER LABEONE II VIR*, ελαφάκι δεξιά. (όπως *RPC I 983*)

N. 820: Κοινού Κρητών: Εμπρ: *AY ANT(ΩN)EINOS*, δαφνοστεφής κεφαλή Αντωνίνου Ευσεβούς/ Οπ: *K.K.*, Άρτεμις τρέχει δεξιά, τραβώντας βέλος από τη φαρέτρα. (όπως *Sv.* σελ. 354, αρ. 126).

⁴⁹⁶ Edwards K., "Report on the coins found in the excavations at Corinth.", *Hesperia* 6, 1937, 252 (2 Κνωσού, 1 Κοινού Κρητών).

⁴⁹⁷ Βλ. Σιδηρόπουλος Κλ., *Creta Romana*, 208, σημ. 47.

⁴⁹⁸ Kroll J., "The Greek coins", *The Athenian Agora XXVI*, Princeton 1993, 248, 288, ακολουθείται η ίδια αρίθμηση.

7.1.Θησαυροί:

Κατά την ύστερη Ελληνιστική περίοδο (αρχές 1^{ου} αι. π.Χ.) είναι πολυάριθμοι οι θησαυροί στην Κρήτη αποτελούμενοι κυρίως από αργυρές εκδόσεις Κρητικών πόλεων και Αθηναϊκά τετράδραχμα New Style.⁴⁹⁹ Ξεχωρίζουν οι εξής θησαυροί:

α) *IGCH 330*/Αξός, (χάλκινων υποδιαιρέσεων της Αξού και άλλων 6 Κρητικών πόλεων καθώς και μικρών αργυρών υποδιαιρέσεων Αχαϊκής Συμπολιτείας, Ιστιαίας και Ρόδου).

β) *IGCH 331*/Κρήτη 90-80 π.Χ, (αποκλειστικά Αθηναϊκών τετραδράχμων),

γ) *IGCH 332*/ Λιμάνι Χερσονήσου 75-70 π.Χ., (τετραδράχμων Κρητικών, Αθηναϊκών, Ελληνιστικών βασιλέων, Τενέδου).

δ) *IGCH 338*/ Γόρτυνα 87-85 π.Χ., (δραχμών Γόρτυνας, απομιμήσεων δραχμών Ρόδου).

Περίοδος Ρωμαϊκής Δημοκρατίας (67-31 π.Χ.):

Μόλις τρεις δημοσιευμένοι θησαυροί χρονολογούνται κατά την περίοδο της Δημοκρατίας (67-31 π.Χ.) στην Κρήτη:

Ι) Ο πρώτος θησαυρός (*IGCH 350* –Κρήτη/1898) περιείχε 12 αργυρά νομίσματα Κρητικών πόλεων και μας δείχνει πώς ήταν η νομισματική κυκλοφορία την περίοδο της κατάκτησης της Κρήτης από τους Ρωμαίους. Ανάμεσά τους βρέθηκε αργυρό τετράδραχμο της Γόρτυνας επί Μετέλλου, άρα ο θησαυρός έχει χρονολογία απόκρυψης γύρω στα 65-60 π.Χ.⁵⁰⁰. Συγκεκριμένα ο θησαυρός περιείχε:

2 τετράδραχμα Κυδωνίας Αθηναϊκού τύπου⁵⁰¹

1 στατήρα Ελεύθερνας

1 στατήρα, 3 τετράδραχμα Γόρτυνας (2 Αθηναϊκού τύπου και 1 Μετέλλου)

1 δίδραχμο Ιεράπυτνας

1 δραχμή και 1 ημίδραχμο Φαιστού

⁴⁹⁹ Buttrey T.V., *CRWLR*, 166

⁵⁰⁰ Thompson M., O. Mørkholm, C.M. Kraay, *An Inventory of Greek coin hoards*, New York, (1973). Ο Raven προτείνει ότι άλλα 5 τετράδραχμα Κρήτης Αθηναϊκού τύπου ίσως ανήκουν στον ίδιο θησαυρό. Γόρτυνας, Πολυρρήνιας, Πριανσού (Λονδίνο), Γόρτυνας, Λάππας (Βερολίνο) .

⁵⁰¹ Stefanakis M., *Cydonia*, 264. Φαίνεται ότι ήταν αποδεκτά τα Κρητικά ελληνιστικά αργυρά νομίσματα στα πρώτα χρόνια της Ρωμαιοκρατίας.

1 τετράδραχμο, 1 ημίδραχμο Πολυρρήνιας Αθηναϊκού τύπου.

Παρατηρούμε ότι τα νομίσματα των αυτόνομων πόλεων της Κρήτης συνέχισαν να κυκλοφορούν για ορισμένα χρόνια και μετά την Ρωμαϊκή κατάκτηση.

II) Ο σημαντικότερος θησαυρός της Κρήτης στα Ρωμαϊκά χρόνια από άποψη μεγέθους, ποικιλίας τύπων και προέλευσης είναι αυτός της Ιεράπυτνας που ανακαλύφθηκε το 1933, (*IGCH* 352- Ιεράπυτνα/1933), ο οποίος περιείχε πάνω από 360 αργυρά νομίσματα, με έτος απόκρυψης το 44-42 π.Χ.⁵⁰²

Ο θησαυρός αυτός πιθανόν σχετίζεται με μισθό στρατιωτών που εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη μετά από τη μάχη στα Φάρσαλα και την ήττα του Πομπηίου από τον Καίσαρα.⁵⁰³ Υπάρχει η μαρτυρία για συμμετοχή Κρητών στο στρατόπεδο του Πομπηίου. Ο θησαυρός αποτελείτο από αργυρές εκδόσεις: Αθηναϊκές, Μικράς Ασίας, Κρητικών πόλεων καθώς και δηνάρια Ρώμης. Συνολικά ο θησαυρός περιείχε:

50-55 Αθηναϊκά τετράδραχμα New Style

1 Αθηναϊκή δραχμή

1 τριώβολο Αχαϊκής Συμπολιτείας

11 τετράδραχμα Κνωσού

7 τετράδραχμα Κυδωνίας

4 τετράδραχμα, 1 δίδραχμο, 4 δραχμές Γόρτυνας

7 τετράδραχμα, 13 δίδραχμα, 2 δραχμές Ιεράπυτνας

1 στατήρα Πριανσού

1 στατήρα Ραύκου

60 κιστοφορικά τετράδραχμα από τις πόλεις της Μικράς Ασίας: Πέργαμο, Έφεσο, Λαοδικεία, Απάμεια, Τράλλεις.

200 ρωμαϊκά δηνάρια εποχής *Res publica*, με ποικιλία χρονολόγησης: Από τον τύπο της Νίκης σε άρμα με δύο άλογα, του 157-156 π.Χ., μέχρι εκδόσεις του αξιωματούχου Mn. Cordius Rufus, του 46 π.Χ.⁵⁰⁴

⁵⁰² Για τη δημοσίευση του θησαυρού βλ. Raven E.J.P., "The Hierapytna Hoard of Greek and Roman coins", *NC* 1938, 133-158 και Caramessini-Oeconomides M.-Kleiner F.S., "The Hierapytna hoard. A supplement", *RBN* 121, 1975, 1-19.

⁵⁰³ Buttrey T V., *CRWLR* 1987, 167, σημ. 5 (σύμφωνα με τον Raven).

⁵⁰⁴ Στο ίδιο, 166. (για τους τύπους βλ. *RRC* 197 & *RRC* 463).

Στην Κρήτη δεν συναντάται άλλος θησαυρός με τόσο μεγάλη ποσότητα δηναρίων. Γενικότερα, στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο τα δηνάρια κυκλοφορούσαν σε μικρές ποσότητες από το 200 π. Χ μαζί με Αθηναϊκά «στεφανηφόρα» τετράδραχμα.⁵⁰⁵

III) Στον 1^ο π.Χ. αιώνα ανήκει επίσης ένας θησαυρός 12 χάλκινων νομισμάτων προερχόμενος από τις ανασκαφές οχυρωματικού πύργου της Γόρτυνας. Από τα νομίσματα αυτά, 11 είναι των αρχόντων της Κνωσού με παράσταση Δία και αετού και 1 του επαρχιακού διοικητή L.Lollius με παράσταση Αρτέμιδος και ελαφιού.⁵⁰⁶ Ο μικρός αυτός θησαυρός φανερώνει την αναστάτωση που επικρατούσε κατά την περίοδο των εμφυλίων πολέμων μεταξύ Οκταβιανού-Αντωνίου, πριν από τη μάχη του Ακτίου το 31 π.Χ.

IV) Τέλος, ένας θησαυρός προερχόμενος από την Αξό, κατόπιν παράδοσης πολιτών, περιείχε 16 Ρωμαϊκά δηνάρια και ένα quinarius του Μάρκου Αντωνίου⁵⁰⁷. Χρονολογείται κατά την ταραγμένη περίοδο των εμφυλίων πολέμων (περ. 31 π.Χ.), αποδεικνύοντας ότι κυκλοφορούσαν δηνάρια στην Κρήτη κατά την ύστερη δημοκρατική περίοδο, κάτι που δεν ήταν απόλυτα αποδεκτό για την Κρήτη τον 1^ο αι. π.Χ., σε σχέση με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Γενικότερα, επικρατούσε η άποψη ότι τα αργυρά νομίσματα που κυκλοφορούσαν στην Κρήτη τον 1^ο αι. π.Χ. προέρχονταν κυρίως από την Μικρά Ασία, την Αθήνα και τις Κρητικές πόλεις και λιγότερο από την Ρώμη, με εξαίρεση τον θησαυρό της Ιεράπυτνας (*IGCH* 352), γεγονός που σχετίζεται κυρίως με τους εμπορικούς δρόμους της εποχής⁵⁰⁸.

⁵⁰⁵ *IGCH*, σελ.2 (αρ. 233, 271, 317, 351).

⁵⁰⁶ Garraffo S., *Creta Romana*, 182 και Allegro N.-Ricciardi M.-Palermo, «Le fortificazioni di Gortina in Eta Ellenistica, *Cretan Studies* 1, 1-16, pl. 28-29 και Di Vita A., «Γόρτυς: 1978-1995 τα νέα ανασκαφικά δεδομένα της Ιταλικής Αρχαιολογικής αποστολής», στο *Κρήτες Θαλασσοδρόμοι*, Ηράκλειο 1999, 179.

⁵⁰⁷ Σιδηρόπουλος Κλ., *Creta Romana*, 198 (μνεία), του ιδίου, «Αργύριον Αξικών: νομισματικές εκδόσεις και θησαυροί», *Πρακτικά Συνεδρίου Μυλοποτάμου*, Ρέθυμνο 2006, 162 (μικρή αναφορά).

⁵⁰⁸ Buttrey T.V., *CRWLR*, 166, και *RPC I*, σελ. 216

Αυτοκρατορική περίοδος (1^{ος}-3^{ος} αι. μ.Χ.):

Οι θησαυροί στην Κρήτη είναι εξαιρετικά περιορισμένοι κατά τον 1^ο-2^ο αι. μ.Χ. ένδειξη της ευημερίας της Κρήτης εντός της Pax Romana, καθώς δεν υπήρξαν ταραχές που θα οδηγούσαν σε έκτακτες αποκρύψεις νομισμάτων εν αναμονή κινδύνου⁵⁰⁹.

Αντίθετα, ο αποθησαυρισμός αυξάνεται σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο κατά τον 3^ο αι. μ.Χ., την περίοδο των «στρατιωτικών» αυτοκρατόρων, εξαιτίας της κρίσης της αυτοκρατορίας, των πολεμικών ταραχών λόγω των επιδρομών Γότθων και Ερούλων, και του πληθωρισμού που οδήγησε σε υποτίμηση του νομίσματος. Οι θησαυροί στην Κρήτη αφθονούν κυρίως κατά τον 3^ο αι. μ.Χ. αποτελούμενοι στο μεγαλύτερο βαθμό από κοπές της Ρώμης⁵¹⁰.

Κατά τον 1^ο -2^ο αι. μ.Χ. δεν έχουν δημοσιευτεί αναλυτικά θησαυροί επαρχιακών νομισμάτων στην Κρήτη. Ο κυριότερος Κρητικός θησαυρός της περιόδου, είναι αυτός του Αγίου Νικολάου, προερχόμενος από παράδοση πολιτών το 1978, με χρονολογία απόκρυψης μετά το 117 μ.Χ. Περιείχε 26 χάλκινα νομίσματα, του Κοινού των Κρητών (Κλαυδίου ως Αδριανού) κυρίως εποχής Τραϊανού⁵¹¹. Παρατηρούμε ότι σε αντίθεση με τη περίοδο της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας που αποθησαυρίζεται κυρίως ο άργυρος, κατά την αυτοκρατορική περίοδο αποθησαυρίζεται πλέον ο χαλκός.

Εξαίρεση στην γενικευμένη χρήση του χάλκινου νομίσματος αποτελεί ένας θησαυρός του 3^{ου} αι. μ.Χ. από την Κνωσό (με έτος εύρεσης 1950), που αποτελείται αποκλειστικά από υποτιμημένα κρατικά νομίσματα (Αντωνινιάνους) από κράμα αργύρου-χαλκού (billon), με χρονολογία απόκρυψης 251-253 μ.Χ.⁵¹².

Στην Ιεράπυτνα εντοπίστηκε το 1980, θησαυρός αποτελούμενος από 29 χάλκινα νομίσματα Ελληνιστικών-Ρωμαϊκών χρόνων, το υστερότερο των οποίων ήταν του αυτοκράτορα Φίλιππου Άραβος (244-249 μ.Χ.),⁵¹³ δείγμα μακροχρόνιας συσσώρευσης-αποταμίευσης.

⁵⁰⁹ Τουράτσογλου Ι.-Σιδηρόπουλος Κλ., «Οι νομισματικοί θησαυροί της Ρωμαϊκής Κρήτης: Μία πρώτη προσέγγιση». *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο 2000, 290-1.

⁵¹⁰ Στο ίδιο 291, 296 (πίνακας), θησαυρός Κνωσός/1950, Χερσόνησος/1990, Αργυρούπολη/1887, Αγ. Γαλήνη/1960 (ναυάγιο).

⁵¹¹ Α.Δ. 33 (1978) Χρονικά Β2, 389 και Τουράτσογλου Ι.-Σιδηρόπουλος Κλ. ό.π., 290, 296 (πίνακας).

⁵¹² Στο ίδιο, 291.

⁵¹³ Α.Δ. 35 (1980), Χρονικά Β2, 518 και Τουράτσογλου Ι. Σιδηρόπουλος Κλ. ό.π., 296 (πίνακας),

Μέσω διαδικτύου παρουσιάζονται μικροί θησαυροί Κρητικών επαρχιακών νομισμάτων 1^{ου}-2^{ου} αι. μ.Χ. (Πίν.29 εικ. 211, 212, 213), αλλά δεν είναι γνωστή η προέλευση και οι συνθήκες εύρεσής τους, οπότε δεν μπορούν να αξιοποιηθούν αποτελεσματικά στην έρευνα⁵¹⁴.

Νομίσματα Κρητικών νομισματοκοπειών (κυρίως του Κοινού), συνέχισαν να αποταμιεύονται σε μικρές ποσότητες μαζί με νομίσματα της Ρώμης, μέχρι τον 3^ο αι. μ.Χ. όπως φαίνεται από θησαυρούς⁵¹⁵. Παρατηρείται μεγάλο χρονικό εύρος στο περιεχόμενο των θησαυρών αυτών, ένδειξη μακροχρόνιας συσσώρευσης-αποταμίευσης, άρα όχι τρέχουσας κυκλοφορίας.

Η εύρεση χάλκινων τοπικών εκδόσεων μαζί με χάλκινες κρατικές Ρωμαϊκές σε θησαυρούς, παρατηρείται εκτός από την Κρήτη και στην επαρχία Αχαΐας. Αντίθετα στην επαρχία Μακεδονίας, κυριαρχεί στους θησαυρούς το χάλκινο τοπικό νόμισμα τον 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ., ενώ τα αργυρά νομίσματα είναι αποκλειστικά εκδόσεις Ρώμης, κυρίως δηνάρια⁵¹⁶.

Ένας υστερορωμαϊκός ογκώδης θησαυρός από την Κνωσό χρονολογείται λίγο πριν από τον μεγάλο σεισμό που έπληξε ολόκληρη την Κρήτη το 365 μ.Χ.⁵¹⁷ Ο θησαυρός περιείχε 965 χάλκινες υποδιαιρέσεις με μεγάλη χρονική απόκλιση: 2 Ελληνιστικών χρόνων, 1 Βεσπασιανού, 4 Μεγάλου Κωνσταντίνου, 29 Κωνσταντίου Γάλλου, με κορύφωση στα χρόνια του Κωνσταντίου Β' (330-337 μ.Χ.): 735 τεμάχια, και Ιουλιανού (354-360 μ.Χ.): 142 τεμάχια. Ο κάτοχος του θησαυρού πιθανόν ήταν ένα από τα θύματα του τρομερού σεισμού.

⁵¹⁴ www.forumancientcoins.com

⁵¹⁵ Σιδηρόπουλος Κλ., *Creta Romana*, 207, σημ. 45. βλ. Τουράτσογλου Ι.-Σιδηρόπουλος Κλ., *Θησαυροί Ρωμαϊκής Κρητης*, 296 (πίνακας). Στη διαπίστωση αυτή συμβάλλει μεταξύ άλλων και ένας θησαυρός από την Ελεύθερνα που βρέθηκε το 1991.

⁵¹⁶ Τουράτσογλου Ι.-Σιδηρόπουλος Κλ., ό.π., 291, Κρεμύδη-Σισυλιάνου Σ., Multiple concealments: From the sanctuary of Zeus Olympios at Dion. Three Roman provincial coin hoards", *Μελετήματα* 35, Αθήνα 2004, 51. Της ίδιας, "Patterns of Monetary circulation in Roman Macedonia" στο *Ευλιμένη* 5, 2004, 137.

⁵¹⁷ Σιδηρόπουλος Κλ. «Κνωσός, colonia Iulia nobilis Cnossus...», στο *Το Ηράκλειο και η περιοχή του: διαδρομή στο χρόνο*, Ηράκλειο 2004, 648.

7.2. Το τέλος της Κρητικής νομισματοκοπίας:

Αν και το Κοινό των Κρητών εξακολούθησε να υφίσταται μέχρι και τον 4^ο αι. μ.Χ.⁵¹⁸ είναι δυσερμήνευτο το ερώτημα γιατί σταματάει η τοπική νομισματοκοπία της Κρήτης μετά το τέλος της θητείας του αυτοκράτορα Αντωνίνου του Ευσεβούς το 161 μ.Χ. Τα αίτια φαίνεται να είναι οικονομικά, πρόκειται πιθανόν για τάσεις πληθωρισμού και υποτιμήσεων, που σταδιακά έδωσαν τέλος στην τοπική νομισματική παραγωγή και εν συνεχεία οι Ρωμαίοι καθιέρωσαν για όλες τις συναλλαγές τα επίσημα κρατικά νομίσματα του νομισματοκοπείου της Ρώμης, τα οποία είχαν πιο σταθερή αξία⁵¹⁹.

Η σταδιακή παρακμή της Κρητικής νομισματοκοπίας παρατηρείται μέσω της μείωσης των διαστάσεων των νομισμάτων και την πτώση της καλλιτεχνικής ποιότητας. Τα νομίσματα του Τραϊανού είναι μεγάλων διαστάσεων (30mm, 25mm), όπως και οι πρώτες εκδόσεις του Αδριανού (28 mm, 26-24mm, 21-18mm). Όμως από τα μέσα της εποχής του Αδριανού και κυρίως επί Αντωνίνου Ευσεβούς, καταργήθηκαν οι μεγάλες υποδιαίρεσεις και επικράτησαν νομίσματα με διάμετρο γύρω στα 15 mm (βλ. Κατάλογο και εικ.190-209), που είναι κυρίως quadrans και sextans (1/4 και 1/6 ασσαρίου), ένδειξη δυσκολίας εξεύρεσης μετάλλου⁵²⁰. Οι ανάγκες για μεγαλύτερες υποδιαίρεσεις στην Κρήτη καλύπτονταν από Ρωμαϊκά αυτοκρατορικά νομίσματα, ενώ οι τοπικές εκδόσεις του Κοινού περιορίστηκαν να καλύπτουν τις μικρότερες υποδιαίρεσεις (small change)⁵²¹. Στον 2^ο αι. μ.Χ. το μικρότερο Ρωμαϊκό χάλκινο νόμισμα που ήταν ο quadrans, έχασε την αγοραστική του

⁵¹⁸ Βλ. ενδεικτικά IC IV 284a, (τιμητική επιγραφή της Κρητών επαρχίας, προς τους αυτοκράτορες Γρατιανό και Βαλεντινιανό, 381-383 μ.Χ. για την ανακαίνιση του Πραιτωρίου της Γόρτυνας). Harrison G., *The Romans and Crete*, 1993, 322. Βλ και Χρυσός Ε., «Η επιβίωση του Κοινού των Κρητών στην Πρωτοβυζαντινή εποχή», *Πρακτικά Δ' Κρητολογικού συνεδρίου*, Αθήνα 1981, 537 κ.ε.

⁵¹⁹ Σιδηρόπουλος Κ., *Creta Romana*, 206.

⁵²⁰ Jenkins K., "The Cameron collection of Cretan coins", *NC* 1949, 40 και Price M.J., *INJ*, 125 και Σιδηρόπουλος Κλ., *Creta Romana*, 206.

⁵²¹ Garaffo S., "Monete", *Gortina V*, 2001, 660, αρ. 19 (δουπόντιο Ρώμης Αδριανού), αρ. 24-25 (δουπόντια Ρώμης Αντωνίνου), αρ. 26 (μικρή υποδιαίρεση Κοινού Κρητών). Του ιδίου, "Monete", *Gortina II*, 1997, 79, αρ. 2 (ασσάριο Ρώμης Αδριανού), 81, αρ. 6 (δουπόντιο Ρώμης Αντωνίνου), Di Vita A., "Monete", *Gortina I*, 1988, 162, αρ. 29 (σηστέριο Ρώμης Αδριανού).

αξία και αντικαταστάθηκε από τον *semis* (ημιασσάριο)⁵²². Έτσι έπαυσε η ανάγκη κοπής μικρών σε μέγεθος Κρητικών νομισμάτων καθώς δεν θα είχαν πλέον αγοραστική αξία.

Ίσως η Ρώμη επεδίωκε κεντρικό έλεγχο στα οικονομικά της Κρήτης και έτσι προώθησε το δικό της νόμισμα, σε αντικατάσταση του τοπικού, εκμεταλλευόμενη και τη συρρίκνωση-αδυναμία της τοπικής νομισματοκοπίας να καλύψει τις οικονομικές ανάγκες.

Από το β' μισό του 2^{ου} αι. μ.Χ. και εξής τα νομίσματα της Ρώμης, όπως σηστέρτια, είναι κυρίαρχα στην κυκλοφορία της Κρήτης, όπως φαίνεται από ανασκαφικά δεδομένα⁵²³. Οι οικονομικές δραστηριότητες στην Κρήτη συνεχίστηκαν, αλλά διεξάγονταν πλέον από τον Μάρκο Αυρήλιο και εξής με το κρατικό Ρωμαϊκό νόμισμα.

Το γεγονός αυτό έρχεται σε αντίθεση με την υπόλοιπη αυτοκρατορία, όπου οι επαρχιακές νομισματικές εκδόσεις συνεχίστηκαν με αμείωτο ρυθμό, γνωρίζοντας ιδιαίτερη άνθιση επί Αντωνίνων και ιδιαίτερα επί Σεβήρων και εξής, μέχρι την εποχή του Γαλλιανού⁵²⁴. Όσπου ο Διοκλητιανός το 296 μ.Χ. έκλεισε το τελευταίο μεγάλο επαρχιακό νομισματοκοπείο, αυτό της Αλεξανδρείας, και εφάρμοσε κεντρικό νομισματικό σύστημα για όλη την αυτοκρατορία⁵²⁵.

⁵²² Crawford M., "Money and exchange in the Roman world", *JRS* 60, 1970, 41. Burnett A., *Coinage in the Roman world*, London 1987, 109.

⁵²³ Price M.J., *INJ*, 125. Του ιδίου, "The coins" *Knossos*, 323, με βάση τις ανασκαφές στην Κνωσό. Βλ. Garaffo S., στο *Gortina V*, 2001, σελ. 662 κ.ε. Του ιδίου, στο *Gortina II*, 1997, 81 αρ. 7-8 (Φαυστίνας), αρ. 9-11 (Κομμόδου). Και κατόπιν προσωπικής έρευνας στα Μουσεία Χανίων-Κισάμου, διαπιστώνεται σημαντική αύξηση των νομισμάτων της Ρώμης μετά τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. και οριστική επικράτησή τους τον 3^ο αι. μ.Χ.

⁵²⁴ Butcher K., *Roman Provincial coinage, An introduction*, London 1988, 19, Κρεμύδη-Σισυλιάνου Σ., *Δίον*, 32. Harl K., *Civic coins*, 136-143.

⁵²⁵ Butcher K., ό.π. 20. Howgego C., *Ancient history from coins*, London 1995, 59. Howgego C., *Countermarks*, 65-68, 98-99. Για το τέλος της επαρχιακής νομισματοκοπίας στη Μακεδονία βλ. Κρεμύδη-Σισυλιάνου Σ., «Οι κοπές των πόλεων στους Ρωμαϊκούς χρόνους: Το παράδειγμα της Μακεδονίας», στο Γραμματικοπούλου Ε. (επιμ.), *Η Ιστορική διαδρομή της νομισματικής μονάδας στην Ελλάδα*, Αθήνα 2002, 61.

8. Οι Σχέσεις της Κρήτης με τους Ρωμαίους Αυτοκράτορες:

Είναι χρήσιμο να εξεταστεί κατά πόσο οι πόλεις που κόβουν νομίσματα στην Κρήτη κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο παρουσιάζουν ανάλογη ανάπτυξη και σε άλλους τομείς της τέχνης, ή αν έχουν ανάλογη οικοδομική και κατ' επέκταση πολιτιστική δραστηριότητα στα χρονικά πλαίσια συγκεκριμένων αυτοκρατόρων. Επίσης, θα μελετηθεί αν οι αυτοκράτορες που εμφανίζονται στα νομίσματα της Κρήτης εικονίζονται και σε άλλα μνημεία. Μελετώντας τα νομίσματα παράλληλα με τις επιγραφικές μαρτυρίες και τα υπόλοιπα υλικά τεκμήρια, όπως έργα γλυπτικής, γίνεται περισσότερο κατανοητή η σχέση μεταξύ των Ρωμαίων αυτοκρατόρων και της Κρήτης.

Δεν έχουμε σαφείς μαρτυρίες για την επίσκεψη κάποιου Ρωμαίου αυτοκράτορα στην Κρήτη. Πιθανόν να επισκέφτηκε το νησί ο Αδριανός, κατά τη διάρκεια των περιοδειών του στις Ανατολικές επαρχίες, γύρω στο 123 μ.Χ.⁵²⁶

Ο Φιλόστρατος τοποθετεί τη συνάντηση του μετέπειτα αυτοκράτορα Αντωνίνου με τον Ηρώδη τον Αττικό στο Ιδαίον Άντρο, λόγω της ιδιαίτερης φιλοσοφικής-θρησκευτικής σημασίας των σπηλαίων, ως χώρων διαλογισμού, χωρίς να είναι σίγουρο ότι η συνάντηση έγινε πράγματι στην Κρήτη.⁵²⁷

Οι σχέσεις πόλεων-αυτοκρατόρων πέρα από τη νομισματική μαρτυρία φαίνονται κυρίως μέσω i) της ανάπτυξης αυτοκρατορικής λατρείας, ii) της αναγραφής τιμητικών ψηφισμάτων και iii) της ανέγερσης ανδριάντων. Μέρος της επίσημης λατρείας στις πόλεις ήταν και ο εορτασμός των γενεθλίων του αυτοκράτορα.

Γενικότερα, οι πόλεις στον ελληνικό χώρο επεδίωκαν την εύνοια των αυτοκρατόρων, ώστε να εξασφαλίσουν προνόμια. Κατέφευγαν έτσι στην «κολακεία» (*adulatio*) του αυτοκράτορα, εκδίδοντας τιμητικά ψηφίσματα, ανεγείροντας ανδριάντες, ή βωμούς για την αυτοκρατορική λατρεία, ώστε να εκφράσουν τη συγκατάθεσή τους (*consensus*)⁵²⁸ στη Ρωμαϊκή εξουσία, κατόπιν έγκρισης του αυτοκράτορα ή των αρμόδιων επαρχιακών διοικητών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εκδήλωσης πίστης είναι ένα ψηφισμα υπέρ του Καλιγούλα από την Άσσο της

⁵²⁶ Sanders I., *Roman Crete*, 48, σημ. 19.

⁵²⁷ Philostratus, *Vitae Sophistarum II*, 550-553. Βλ. Melfi M., "The Idaean cave in Roman times", στο *Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Ρέθυμνο 2006, 222. σημ. 52.

⁵²⁸ Για τον όρο "consensus" βλ. Ando. C., *Imperial ideology and provincial loyalty in the Roman Empire*, Berkeley 2000, 73 κ.ε.

Τρωάδας, που εκφράζει τον όρκο πίστης των κατοίκων της Άσσου προς τον νέο αυτοκράτορα μετά την άνοδό του στο θρόνο⁵²⁹.

Θα επιχειρηθεί στη συνέχεια μία συνοπτική παρουσίαση των κυριότερων τεκμηρίων για επαφές των Ρωμαίων αυτοκρατόρων με την Κρήτη.

Αυτοκρατορική λατρεία:

Συχνότατες είναι οι αναφορές στον Θεοποιημένο Αύγουστο σε νομίσματα των διαδόχων του από την Κρήτη. Αντίστοιχα, στην Κνωσό έχει βρεθεί κεφαλή του Θεοποιημένου Αυγούστου από άγαλμα στον τύπο του *pontifex maximus* με ιερατικό κάλυμμα κεφαλής⁵³⁰. Επίσης, μία επιγραφή από τη Γόρτυνα μνημονεύει τον Ιερέα της λατρείας του *Divus Augustus* και *duovir* της Κνωσού, τον *M. Sonteijs Casina*⁵³¹.

Εκτός της Κνωσού φαίνεται να υπήρχε ιερό της αυτοκρατορικής λατρείας και στην Γόρτυνα⁵³², όπως μαρτυρούν κυρίως οι επιγραφικές αναφορές⁵³³. Οι Κρήτες ζήτησαν ασυλία από τον Αυτοκράτορα Τιβέριο, για το λατρευτικό άγαλμα του Θεοποιημένου Αυγούστου (βλ. παραπάνω σελ. 74).

Θεοποίηση αυτοκρατόρων υπήρξε και μετά τον Αύγουστο, με κυριότερους τον Κλαύδιο, τον Βεσπασιανό και τον Τραϊανό. Επιγραφική αναφορά στον *Divus Claudius* σώζεται στην Κνωσό⁵³⁴ και υπάρχει αντίστοιχα νόμισμα της Κνωσού με παράσταση Θεοποιημένου Κλαυδίου (Πίν.15 εικ.97). Επίσης γίνεται αναφορά σε επιγραφή της Κνωσού σε ιερέα του *Divus Vespasianus*⁵³⁵. Σώζονται επιγραφικές μαρτυρίες για τη λατρεία του Τραϊανού στην Γόρτυνα⁵³⁶, καθώς επίσης αυτοκρατορική λατρεία αναπτύχθηκε στην Ελεύθερνα, σε δημόσιο οικοδόμημα⁵³⁷

⁵²⁹ I. Assos αρ. 26.

⁵³⁰ Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., “Divus Augustus..”, στο *Knossos: Palace, city, state*, Ηράκλειο 2000, 458. Πιθανόν η κεφαλή να ανήκει σε ανδριάντα του Καλιγούλα.

⁵³¹ I.C. IV. 295

⁵³² Price M., “Elephants, 281, Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., “Divus Augustus..”, 457 και κυρίως Bowsky M., “Gortynians and Others, the case of the Antonii”, *Ευλιμένη* 2, 2001, 109-111. Η οποία τοποθετεί τον τόπο λατρείας του *Divus Augustus* και της *Dea Roma* στο χώρο μεταξύ της Αγοράς και του Πραιτωρίου της Γόρτυνας.

⁵³³ I.C. IV, 270 (σώζεται μόνο η φράση: *.ET AUG.*) και I.C. IV, 278.

⁵³⁴ I.C. I viii, 49.

⁵³⁵ I.C. I viii, 54

⁵³⁶ I.C. IV, 278. *Fl(avius) Titianus sacerdos designatus Divi Traiani, curante...*

Επιγραφές-Μνημεία-Ανδριάντες:

Η παρουσία του Καλιγούλα στην Κρήτη είναι αισθητή όχι μόνο στη τοπική νομισματοκοπία που ακμάζει, αλλά και λόγω δύο ανδριάντων του από τη Γόρτυνα στον τύπο του *pontifex maximus*, φορώντας τήβεννο και ιερατικό κάλυμμα κεφαλής⁵³⁸.

Η Γόρτυνα ανέπτυξε νομισματοκοπία τόσο ως πόλη, από τον Τιβέριο ως τον Καλιγούλα, όσο και ως έδρα του Κοινού των Κρητών μέχρι τον Αντωνίνο τον Ευσεβή. Είχε ξεχωριστή θέση ως πρωτεύουσα της επαρχίας Κρήτης-Κυρηναϊκής. Στο Πραιτώριο της Γόρτυνας είχαν την έδρα τους οι επαρχιακοί διοικητές⁵³⁹. Η Γόρτυνα διέθετε επίσης Ωδείο, θέατρα, Γυμνάσιο, λουτρά, Νυμφαία, ναό αφιερωμένο στους Ίσιδα-Σέραπι, ναό Απόλλωνα Πύθιου, ιππόδρομο (*circus*), εργαστήρια, υδραγωγείο κ.α. Ανάμεσα στα γλυπτά της Γόρτυνας σημαντική θέση κατέχει ένα άγαλμα του αυτοκράτορα Αντωνίνου του Ευσεβούς καθιστού, από το αμφιθέατρο.⁵⁴⁰

Η Ελεύθερνα έκοψε νόμισμα μόνο επί Τιβερίου με παράσταση του Θεοποιημένου Αυγούστου (εικ.44). Υπάρχουν αντίστοιχα επιγραφικές αναφορές από την Ελεύθερνα στον Αύγουστο (*I.C.* II xii, 28), στον Τιβέριο (*I.C.* II, xii, 27) αλλά και σε μεταγενέστερους αυτοκράτορες, όπως στους: Τραϊανό, Αδριανό, Σεπτίμιο Σεβήρο και Καρακάλλα (*I.C.* II xii, 29), με ίδρυση βωμών ή ανέγερση ανδριάντων τους⁵⁴¹. Κατά την περίοδο της Ρωμαϊοκρατίας η πόλη γνώρισε ευημερία και οικοδομική ανάπτυξη,

L(ucio) Naevio Exacesta sacerdote Divi Aug(usti)

⁵³⁷ Θέμελης Π., «Η Πόλη: Τομέας Ι», στο Σταμπολίδης Ν., (επ.), *Ελεύθερνα*, 56.

⁵³⁸ Καρανασάση Π., «Ζητήματα της εικονογραφίας και της Παρουσίας των Ρωμαίων αυτοκρατόρων στην Ελλάδα», *AE* 134, 1995, 212, Πιν. 55β και Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., “*Divus Augustus*” 460, εικ. 41.5-7.

⁵³⁹ Di Vita A., «Γόρτυς..» στο *Κρήτες Θαλασσοδρόμοι*, Ηράκλειο 1999, 180. Το Πραιτώριο, που κτίστηκε την πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο, καταλάμβανε ένα οικοδομικό τετράγωνο 98, 86 μ. πλάτους και πάνω από 100 μ. μήκος. Την περίοδο του Τραϊανού κατόπιν σεισμού κτίστηκε πάνω στο Πραιτώριο συγκρότημα λουτρών, ενώ επί Αντωνίνων ένα μέρος του Πραιτωρίου στα Ανατολικά καλύφθηκε από ναό αφιερωμένο στο *numen* των αυτοκρατόρων.

⁵⁴⁰ Harrison G., *The Romans and Crete*, 1993, κυρίως 145-169. Francis J.- Harrison G., “Gortyn: First city of Roman Crete, Review article”, *AJA* 107, 2003, 487-492. E. C. Portale-I. Romeo (επιμ.), *Gortina III, Le sculture*, Padova 1998, πίν. LII, LIII.

⁵⁴¹ Θέμελης Π., *ό.π.*, 57

ένδειξη αύξησης του πληθυσμού και ευμάρειας, όπως φαίνεται από τις πολυτελείς αστικές επαύλεις (κυρίως τις Οικίες I και II του ανασκαφικού τομέα I)⁵⁴².

Η συχνότητα σεισμών στην Κρήτη, όπως το 46 μ.Χ. που μαρτυρεί ο Φιλόστρατος, είχε ως αποτέλεσμα το ενδιαφέρον των αυτοκρατόρων για αποκατάστασή των συνεπειών, μέσω έργων ανοικοδόμησης, τα οποία απαιτούσαν αυξημένα χρηματικά ποσά. Έντονη ήταν για παράδειγμα η ανοικοδόμηση στο ιερό του Ασκληπιού στη Λεβήνα το οποίο υπέστη καταστροφές⁵⁴³. Αναφέρονται αρκετοί σεισμοί στην Κρήτη επί Ιουλίων-Κλαυδίων, όπως στα χρόνια του Αυγούστου και του Νέρωνα. Έργα αποκατάστασης οδών διεξήχθησαν επί Νέρωνα στην Κνωσό⁵⁴⁴. Επιγραφές από την Ιεράπυτνα αναφέρουν επίσης αποκατάσταση οδών την εποχή του Κλαυδίου⁵⁴⁵.

Αντίστοιχα, παρατηρείται αυτοκρατορικό ενδιαφέρον για σεισμοπαθείς περιοχές στη Μικρά Ασία (π.χ. Τράλλεις, Θυάτειρα, Χίος, Λαοδίκεια)⁵⁴⁶, όπως και στη Μαγνησία κατά το 17 μ.Χ., για την οποία ο αυτοκράτορας Τιβέριος έδειξε προσωπικό ενδιαφέρον. Σε νομίσματα της πόλης αυτής εικονίζεται η συμβολική σκηνή του αυτοκράτορα να αποκαθιστά την Τύχη της πόλης⁵⁴⁷.

Η εποχή των Φλαβίων (69-96 μ.Χ.) και ιδιαίτερα του Δομιτιανού είναι εποχή ακμής της νομισματοκοπίας στην Κρήτη, τόσο στο Κοινό, όσο και στις πόλεις Κυδωνία και Λάππα. Η εύνοια του Δομιτιανού στην Κρήτη φαίνεται να ακολουθεί το παράδειγμα του Αυγούστου, κυρίως όσον αφορά την εύνοια προς τη Λάππα και την Κυδωνία. Αντίστοιχα προνόμια εκτός Κρήτης παραχώρησε ο Δομιτιανός στην αποικία της Κορίνθου, η οποία ξανάρχισε να κόβει νομίσματα μετά την παύση επί Βεσπασιανού (βλ. παραπάνω σελ. 58). Από την Κρήτη σώζεται μόνο από μία επιγραφική αναφορά στον Τίτο και στον Δομιτανό με τη σύζυγό του την Δομιτία και όχι κάποιος ανδριάντας τους.⁵⁴⁸

⁵⁴² Στο ίδιο, 58-64.

⁵⁴³ Harrison G., "Background to the first century of Roman rule in Crete", στο *Cretan Studies I*, 1988, 151 και του ιδίου, *The Romans and Crete*, 1993, 223.

⁵⁴⁴ Bowsky M., *Antonii*, 103, σημ. 14, 104

⁵⁴⁵ *IC III*, iii 25, 26.

⁵⁴⁶ Levick B., *CAH* τομ. 10, 1996, 652 σημ. 22.

⁵⁴⁷ Burnett A., "Provincial coins of the Julio-Claudians", στο *Essays in honour of R. Carson-K. Jenkins*, London 1993, 148.

⁵⁴⁸ *I.C. I xvii*, (Lytton) 15 "Θεόν Τίτον"/ *I.C. I xvii* 16. "Δομιτίαν Σεβαστήν...".

Η εποχή του Νέρβα και του Τραϊανού (96-117 μ.Χ.) στην Κρήτη χαρακτηρίζεται από ανοικοδόμηση μετά από σεισμούς, σε κτήρια όπως μία Βασιλική στην Κνωσό και στο Πραιτώριο της Γόρτυνας⁵⁴⁹. Το 100 μ.Χ. περίπου αποκαταστάθηκε και το Ωδείο της Γόρτυνας, σύμφωνα με μία επιγραφική αναφορά⁵⁵⁰.

Κεφαλή του Τραϊανού από ανδριάντα έχει βρεθεί στη Λύττο, γεγονός που αποδεικνύει την ανάπτυξη της γλυπτικής στην πόλη αυτή. Από την Λύττο προέρχονται επίσης πολλές ενεπίγραφες βάσεις ανδριάντων εποχής Τραϊανού και εξής⁵⁵¹. Οι αφιερωματικές επιγραφές στον Τραϊανό και την οικογένειά του (Πλωτίνα, Ματιδία, Μαρκιανή) είναι πολυάριθμες στην Λύττο, όπου αναγράφονται τα ονόματα των πρωτοκόσμων της πόλης, ένδειξη αυξημένης αποδοχής του αυτοκράτορα στην πόλη αυτή⁵⁵².

Έντονη είναι και η εικονογραφική παρουσία του Αδριανού στην Κρήτη, καθώς προέρχονται 5 θωρακοφόροι ανδριάντες του από τη Μεγαλόνησο, από τις περιοχές Κίσαμο, Κνωσό, Γόρτυνα, Ιεράπυτνα⁵⁵³. Επίσης σώζονται αρκετές επιγραφικές αναφορές στον Αδριανό, αφιερωματικού χαρακτήρα, στη βάση ανδριάντων, όπως στη Γόρτυνα⁵⁵⁴. Άλλη μία τέτοια επιγραφή για τον Αδριανό προέρχεται από τη Λάππα⁵⁵⁵, πόλη που έκοψε νόμισμα κατά την εποχή του.

⁵⁴⁹ Levick B., "Greece and Asia Minor", *C.A.H.* τομ. 11, 2005, 612

⁵⁵⁰ *I.C.* IV 331.

⁵⁵¹ Sanders I., *Roman Crete*, 48. Καραναστάση Π., ό.π. (σημ. 538), 214.

⁵⁵² *I.C.* I xviii, αρ. 17-44. (αρ. 17: Τραϊανῶ Σεβαστῶ Γερμανικῶ Δακικῶ... τῆς οἰκουμένης κτίστη..Λυττίων ἡ πόλις»).

⁵⁵³ Hannestad N., *Roman Art and Imperial ideology*, Aarhus 1988, 200, Kleiner D.E., *Roman Sculpture*, 1992, 241 εικ. 205. Καραναστάση Π., "Η παρουσία των Ρωμαίων αυτοκρατόρων στην Κρήτη", *περιλήψεις I' Κρητολογικού συνεδρίου*, Χανιά 2006.

⁵⁵⁴ *I.C.* IV., 274, *I.C.* IV., 275 -Αὐτοκράτορα Καίσαρα θεοῦ Τραϊανοῦ Παρθικοῦ

υἰόν, θεοῦ Νέρβα υἱέωνόν, Τραϊανόν Ἀδριανόν Σεβαστόν,

ἀρχιερέα μέγιστον, δημαρχικῆς ἐξουσίας τὸ ιγ,
ὑπάτον τὸ γ, πατέρα πατρίδος, τὸ κοινὸν τῶν Κρη-
τῶν ἐπὶ ἀρχιερέος Τ(ίτου) Φλ(αυίου) Σουλπικιανοῦ.

⁵⁵⁵ *I.C.* II, xvi 13. θεοῦ Τραϊανοῦ Πα[ρ]-θικοῦ υἱὸν θεοῦ Νερ[οῦ]υἱωνὸν Τραϊανόν

Ἀδριανόν Σεβαστὸ[ν] Ἄριστον Σωτῆ.[ρα Ὀλύμ]-πιον Λαππ[αίων ἡ πόλις]ἐπὶ κ[όσμων τῶν σὺν]..

Τρεις Κρητικές πόλεις, η Γόρτυνα, η Λύττος και η Ιεράπυτνα, συμμετείχαν στο «Πανελλήνιον», μία ένωση ελληνικών πόλεων που θεσπίστηκε με πρωτοβουλία του Αδριανού, του πλέον φιλέλληνα αυτοκράτορα⁵⁵⁶.

Δεν παρατηρείται απόλυτη αντιστοιχία μεταξύ της παρουσίας των Ρωμαίων αυτοκρατόρων στα νομίσματα ορισμένων πόλεων της Κρήτης και της ακμής στα άλλα αρχαιολογικά δεδομένα, για παράδειγμα δεν γνωρίζουμε πολλά για τη Ρωμαϊκή Αξό⁵⁵⁷, ή την Πολυρρήνια⁵⁵⁸. Αντίθετα αν και υπήρξε ακμή στην Απτέρα⁵⁵⁹, δεν αναπτύχθηκε αντίστοιχα νομισματοκοπία στην πόλη κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Επίσης στην αποικία της Κνωσού υπήρξε αξιόλογη καλλιτεχνική και οικονομική ανάπτυξη κατά το 2^ο αι. μ.Χ. αν και η νομισματοκοπία της πόλης σταμάτησε μετά τον Νέρωνα⁵⁶⁰.

Μετά τον Αντωνίνο τον Ευσεβή δεν παρατηρείται πτώση των σχέσεων των Ρωμαίων αυτοκρατόρων με την Κρήτη, αλλά ομαλή συνέχεια. Για παράδειγμα τιμητικές επιγραφές από τη Γόρτυνα και την Ιεράπυτνα αναφέρονται στον Μάρκο Αυρήλιο στους Σεβήρους και σε μεταγενέστερους αυτοκράτορες⁵⁶¹. Παρατηρείται μάλιστα αξιόλογη οικοδομική δραστηριότητα στη Γόρτυνα από τον Μάρκο Αυρήλιο και εξής⁵⁶², μετά από σεισμό⁵⁶³.

⁵⁵⁶ Bowsky M., *Antonii*, 112. Levick B., *CAH 11*, 2005, 624. Για τον θεσμό του Πανελληνίου βλ. Romeo I., "The Panhellenion and Ethnic Identity in Hadrianic Greece", *Classical Philology*. 97, *ap. 1*. Jan., 2002, 21-40 κυρίως χάρτης σ. 23.

⁵⁵⁷ Bowsky M., "Territorial", 257.

⁵⁵⁸ Από τον 2^ο αι. μ.Χ. παρατηρείται μετατόπιση του αστικού κέντρου προς το επίνειο της Πολυρρήνιας την Κίσαμο. Βλ. και Μαρκουλάκη Στ.-Martinez A., «Ψήφισμα προξενείας από την Κίσαμο», *Κρητικά Χρονικά*, 2000, 147-157 κυρίως 152. Πωλογιώργη Μ., Κίσαμος. Τοπογραφία μίας αρχαίας πόλης της Δυτικής Κρήτης, *AAA XVIII*, 1985, 65-79 κυρίως 78. Blackman J.D., "Polyrrhenia", *The Princeton Encyclopedia of Classical sites*, 1976, 723. Στην Πολυρρήνια σώζεται επιγραφή προς τιμήν του Αυγούστου: IC II, xxiii, 12B.

⁵⁵⁹ Blackman D.J., "Aptera", *The Princeton Encyclopedia of Classical sites*, 1976, 73-74.

⁵⁶⁰ Paton S., "Knossos: An Imperial Renaissance", στο *Knossos: Palace, City, State*, 2000, 454, Sweetman R., "Knossos, the nature of a globalised city", *AJA* 111, 2007, 61κ.ε.

⁵⁶¹ *I.C. IV*, 279, *I.C. IV*, 280, *I.C. III*, iii, 16, 17, 19.

⁵⁶² Στα χρόνια των Αντωνίων μάλιστα χρονολογείται ο ναός των «Αιγυπτίων θεών» στη Γόρτυνα, με τα αγάλματα της Ίσιδας και του Σέραπι. Βλ. *Κρήτη-Αίγυπτος: κατάλογος* (συμβολή Μ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου), Ηράκλειο 2000, αρ. 508a-b, 448-440.

Με βάση τα παραπάνω, η παύση της νομισματοκοπίας στην Κρήτη δεν πρέπει να αποδοθεί σε έλλειψη αυτοκρατορικής εύνοιας προς την Κρήτη, αλλά σε διοικητικά ή οικονομικά αίτια. Παρόλα αυτά, η περίοδος των Αντωνίνων υπήρξε ειρηνική για τον ελλαδικό χώρο, καθώς δεν παρατηρούνται ακόμα γενικευμένες εισβολές βαρβαρικών φύλων, άρα δε δικαιολογεί οικονομική παρακμή.

Μετά από περισσότερες ανασκαφές θα εμπλουτιστούν σίγουρα οι γνώσεις μας για τις σχέσεις των Ρωμαίων αυτοκρατόρων και της Ρώμης γενικότερα με τις Κρητικές πόλεις.

⁵⁶³ βλ. Bowsky M., *Antonii*, 109, 111-112. Αποδίδει την ακμή των χρόνων αυτών στην συμμετοχή Κρητικών πόλεων (Γόρτυνας, Λύττου, Ιεράπυτνας) στο «Πανελλήνιον», ένωση ελληνικών πόλεων, που διατηρήθηκε και μετά τον Αδριανό.

9. Οικονομικές δραστηριότητες- συναλλαγές στη Ρωμαϊκή Κρήτη:

Παρατηρείται αυξημένη εμπορική ακμή στην Κρήτη κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Ρωμαίοι πολίτες είχαν εγκατασταθεί στην Γόρτυνα, ασκώντας επιχειρηματικές δραστηριότητες, με ειδικό νομικό καθεστώς, όπως φαίνεται από επιγραφές που αναφέρουν Ρωμαίους πραγματευόμενους⁵⁶⁴. Οι πολίτες αυτοί ασκούσαν συλλογικά τη λατρεία του αυτοκράτορα. Στην Κρήτη δραστηριοποιούνταν οικογένειες εμπόρων ιταλικής καταγωγής, όπως φαίνεται από τα ονόματά τους, για παράδειγμα του γένους των *Αντωνίων*⁵⁶⁵. Ακόμη, διακεκριμένοι πολίτες ελληνικής καταγωγής, λάμβαναν τη Ρωμαϊκή πολιτεία και ονοματοθεσία (π.χ. Flavii, Claudii, Ulpii, Aelii, Aurelii, Larcii, Caecilii, Terentii, κ.α.), γεγονός που αποδοχή του Ρωμαϊκού τρόπου ζωής, μέσω του θεσμού της πατρωνίας, χωρίς ωστόσο να ατονίζει το αίσθημα της Ελληνικής ταυτότητας⁵⁶⁶.

Η βάση της Κρητικής οικονομίας ήταν αγροτική. Δεν γνωρίζουμε πολλά για το σύστημα γαιοκτησίας, αλλά φαίνεται ότι υπήρχαν μεσαίοι και μικροί ιδιοκτήτες γης, λόγω της εύρεσης διάσπαρτων αγροικιών⁵⁶⁷.

Η οικονομική δραστηριότητα που έχει μελετηθεί πληρέστερα στη Ρωμαϊκή Κρήτη, είναι η παραγωγή και εξαγωγή σε αμφορείς του φημισμένου Κρητικού οίνου⁵⁶⁸. Στο Κρητικό κρασί κάνει μνεία και ο Πλίνιος⁵⁶⁹, διότι είχε ευρεία απήχηση.

Υπάρχουν επίσης μαρτυρίες για Κρητικό σιτάρι (βλ. σελ. 14). Σημαντική θέση στην οικονομία είχε και η παραγωγή ελαιολάδου, καθώς έχουν βρεθεί εγκαταστάσεις

⁵⁶⁴ I.C. IV 290, “c(ives) R(omani) qui Gortynae] negotiantur/Doiae L(ucii) f(iliae) Procillae.

⁵⁶⁵ Bowsky M., “Antonii”, 113.

⁵⁶⁶ Bowsky M., “Roman Crete: no provincial backwater”, *πρακτικά Ζ Κρητολογικού συνεδρίου*, 1995, 41-68; της ίδιας, “The Business of Being Roman” στο Chaniotis A., *From Minoan farmers to Roman traders*, 1999, 305 κ.ε. κυρίως 316-325. Για το θεσμό της πατρωνίας βλ. Bowsky M., “Roman patronage”, *Πεπραγμένα Θ’ Κρητολογικού συνεδρίου*, Ηράκλειο 2006, 407-419.

⁵⁶⁷ Sanders I., *Roman Crete*, 32-33.

⁵⁶⁸ Bowsky M., “Business”, 305 κ.ε. Paton S., “Knossos: imperial renaissance”, στο *Knossos: Palace, city, state*, Ηράκλειο 2000, 452, Marangou A., “Wine in the Cretan Economy”, στο Chaniotis A., *From Minoan farmers to Roman traders*, Stuttgart 1999, 269 κ.ε.

⁵⁶⁹ Pliny, *Nat. Hist.* 14.81. Το Κρητικό κρασί ήταν γλυκό και αποκαλείται από τον Πλίνιο “passum”.

ελαιοτριβείων, όπως στην Μεσαρά, (Αγ. Τριάδα) και στον Ολούντα⁵⁷⁰. Συμπληρώνεται έτσι η μεσογειακή τριάδα. Παράλληλα είχε αναπτυχθεί η καλλιέργεια αρωματικών φυτών, η παραγωγή μελιού και κεριού, σε κυψέλες⁵⁷¹.

Σε επιγραφή από το Δικτυνναίο ιερό του 6 μ.Χ.⁵⁷², η οποία καταγράφει τους λογαριασμούς του Ιερού, αναφέρονται αιγοπρόβατα και βοοειδή τα οποία εκμισθώνονταν, γεγονός που αποτελεί ένδειξη ανάπτυξης της κτηνοτροφίας, Σ' αυτή την εποχή φαίνεται να ήλεγχε το ιερό η Πολυρρήνια, όπως αναφέρει η επιγραφή. Επίσης, καταγράφονται στην επιγραφή δούλοι ή ειδικευμένοι χειρώνακτες στην υπηρεσία του ιερού, π.χ. κεραμείς. Μαρτυρείται ακόμα πώληση μαλλιού και τυριού και αγορά οίνου και λαδιού για τις ανάγκες του ιερατείου.

Ένα σημαντικό μέρος της οικονομίας ήλεγχαν τα ιερά, καθώς συγκέντρωναν μεγάλα ποσά από προσφορές και αφιερώσεις πιστών και την εκμετάλλευση των περιουσιακών τους στοιχείων. Αναφέρθηκε παραπάνω η χρήση των εσόδων του Ιερού της Δικτύνης για δημόσια έργα σε ολόκληρη την Κρήτη, κυρίως επί Τραϊανού, Αδριανού και Αντωνίνων αργότερα⁵⁷³.

Άλλη προσφιλή δραστηριότητα της Ρωμαϊκής περιόδου ήταν η εκτροφή ψαριών σε ιχθυοδεξαμενές που επικοινωνούσαν με τη θάλασσα μέσω καναλιών, π.χ. στις πόλεις Φαλάσαρνα, Σητεία⁵⁷⁴, Μόχλο και Χερσόνησο. Γνωστή ήταν και η συλλογή αλατιού από βραχώδεις κοιλότητες προς πώληση. Σημαντική ήταν η αλιεία, όπως είναι φυσικό σε μία νησιωτική περιοχή, ειδικότερα η αλιεία της πορφύρας με σκοπό τη βαφή υφασμάτων⁵⁷⁵. Η υφαντουργία γνώρισε επίσης ανάπτυξη, όπως αποκαλύπτουν τα άφθονα σφονδύλια και οι αγνύθες, που βρίσκονται στις ανασκαφές⁵⁷⁶.

⁵⁷⁰ Sanders I., *Roman Crete*, 32 και Χατζή-Βαλλιάνου Δ., «Ελαιοκαλλιέργεια και ελαιοπαραγωγή στην Κρήτη κατά την αρχαιότητα», *Πρακτικά συμποσίου: Ελιά και λάδι στην Κρήτη*, Σητεία 2002, 86-104 κυρίως 94-104. Πιο πρόσφατά: Τσατσάκη Ν.-Καπράνος Ε., «Ελαιοτριβείο των Ρωμαϊκών χρόνων στο Χαμαλεύρι», *περιλήψεις Ι' Κρητολογικού συνεδρίου*, Χανιά 2006.

⁵⁷¹ Sanders I., ό.π. 32.

⁵⁷² I.C. II, xi.3.

⁵⁷³ I.C. IV, 333, 334.

⁵⁷⁴ Davaras K., "Rock-cut fish tanks in Eastern Crete", *ABSA* 69, 1974, 87-93.

⁵⁷⁵ Sanders I., ό.π. 32

⁵⁷⁶ Βλ. ενδεικτικά στο Σταμπολίδης Ν. (επ.), *Ελεύθερα*, 214-215.

Η Κρήτη είχε επίσης αναπτυγμένη υλοτομία, καθώς τότε καλυπτόταν από δάση. Παρείχε ξυλεία για την κατασκευή πλοίων και για οικοδομική χρήση⁵⁷⁷. Υπήρχαν και λατομεία για εξόρυξη οικοδομικού υλικού, για τοπικές ανάγκες. Ιδιαίτερη φήμη από τα ντόπια πετρώματα είχε η ακονόπετρα της Κρήτης, που εξορυσσόταν στην περιοχή του Ολούντα, στο όρος Όξα⁵⁷⁸.

Οι ενδείξεις για εξόρυξη μετάλλων στην Κρήτη, χαλκού και πιθανότατα χρυσού, επικεντρώνονται στη Δυτική Κρήτη, στις περιοχές Κάντανο, Καμπανό και Σκλαβοπούλα. Ωστόσο, η μεταλλευτική δραστηριότητα δεν φαίνεται να είχε εξαγωγικό στόχο, αλλά κάλυπτε κυρίως τοπικές ανάγκες⁵⁷⁹. Επομένως, το μέταλλο για την κατασκευή των Κρητικών νομισμάτων θα μπορούσε να είναι τοπικής προέλευσης, κάτι που μόνο χημικές αναλύσεις είναι δυνατόν να αποδείξουν. Άλλωστε στη νομισματοκοπία μπορεί να χρησιμοποιηθεί οποιαδήποτε πηγή για παροχή μετάλλου, όπως τήξη διάφορων μεταλλικών αντικειμένων σε ώρα ανάγκης, είτε λιώσιμο και ξανατύπωμα παλιών, φθαρμένων νομισμάτων. Συχνά το μέταλλο για την κοπή νομίσματος παρεχόταν μέσω χορηγίας ευπόρων πολιτών, ως ευεργεσία προς την πόλη.⁵⁸⁰

Όσον αφορά στα βιοτεχνικά προϊόντα στην Κρήτη, γίνονταν εισαγωγές κεραμικών αγγείων από την Ιταλία (*Terra Sigillata*), την Μικρά Ασία και τη Β. Αφρική, ενώ παράγονταν τοπικοί λύχνοι και αμφορείς προορισμένοι για εξαγωγή⁵⁸¹. Άλλα αντικείμενα από πηλό που παράγονταν τοπικά ήταν i) ειδώλια, καθώς έχουν βρεθεί μήτρες και ii) πλίνθοι-κεραμίδια για οικοδομική χρήση. Υπάρχουν ενδείξεις και για τοπική υαλουργία⁵⁸².

Επίσης εισάγονταν ακριβά μάρμαρα (καθώς η Κρήτη δεν διαθέτει κοιτάσματα μαρμάρου), συχνά κατεργασμένα, από την Εύβοια, την Αίγυπτο, την Προκόννησο, ως οικοδομικό υλικό για την κατασκευή πολυτελών κτηρίων, (όπως στην «έπαυλη

⁵⁷⁷ Sanders I., *Roman Crete*, 33, ο Πλίνιος (*Nat. Hist.* 31.81) και ο Βιτρούβιος (II 9. 13-14) επαινούν την ποιότητα των κυπαρισσιών της Κρήτης.

⁵⁷⁸ Στο ίδιο, 39 και Τσουγκαράκης Δ., *Ρωμαϊκή Κρήτη*, 319.

⁵⁷⁹ Sanders I., ό.π. 33

⁵⁸⁰ *RIC I*, 20 και Howgego C., *Countermarks*, 85-88. Η ανάθεση της εξεύρεσης μετάλλου σε εύπορους πολίτες ονομάζεται *ἐπιμελεία* και συνηθίζεται κυρίως στη Μικρά Ασία.

⁵⁸¹ Για τη Ρωμαϊκή κεραμική στην Κρήτη βλ. Sackett L.H., “The Roman Pottery” στο *Knossos: From Greek city to Roman colony*, Oxford 1992, 147-256.

⁵⁸² Sanders I., ό.π. 34

Διόνυσος» της Κνωσού). Εισάγονταν στην Κρήτη και πολυτελή έργα τέχνης από μάρμαρο, όπως Αττικές σαρκοφάγοι⁵⁸³. Άλλα έργα τέχνης που ήταν ιδιαίτερα δαπανηρά και αποτελούν ένδειξη πλούτου των ιδιοκτητών τους είναι τα ψηφιδωτά δάπεδα, που κοσμούσαν πολυτελείς επαύλεις⁵⁸⁴.

Για όλες τις προαναφερθείσες οικονομικές δραστηριότητες είναι προφανές ότι απαιτούνταν νομίσματα, ως ανταλλακτικό μέσο, στα πλαίσια της Αγοράς των πόλεων ή για παροχή υπηρεσιών. Αξίζει να σημειωθεί ότι νομίσματα μικρών υποδιαίρέσεων θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε καθημερινές ανάγκες, εκτός της Αγοράς, όπως για την είσοδο σε δημόσια λουτρά και θεάματα.

Πληροφορίες για τιμές προϊόντων δεν διαθέτουμε από την Κρήτη, αλλά κυρίως από την Ρωμαϊκή Αίγυπτο, μέσω των παπύρων που καταγράφουν συμβόλαια (ομολογίες) αγοραπωλησιών σε δραχμές⁵⁸⁵. Λίγες είναι οι πληροφορίες από την υπόλοιπη αυτοκρατορία. Ο Πλίνιος αναφέρει ότι δύο ασσάρια αρκούσαν για αλεύρι ώστε να παρασκευαστεί μία λίβρα (ή λίτρα) ψωμί και ότι 30 ασσάρια κόστιζε ένας μόδιος σιταριού κάτι που επιβεβαιώνεται και σε επιγραφή της Πομπηίας⁵⁸⁶. Η τιμή του κρασιού στο τέλος του 1^{ου} αι. μ.Χ. κυμαινόταν από 20 ως και 60 ασσάρια ανά αμφορέα, προφανώς ανάλογα με την ποιότητα, έτσι ένα λίτρο κόστιζε 1 ή 2 ασσάρια.⁵⁸⁷

Άλλο στοιχείο που διαθέτουμε για την αξία των Ρωμαϊκών νομισμάτων είναι οι πληροφορίες που διαθέτουμε για μισθούς λεγεωναρίων, που κυμαίνονταν από 225

⁵⁸³ Στο ίδιο, 34 Για τις εισαγωγές μαρμάρου στην Κρήτη βλ. Paton S., ό.π. (σημ. 568), 452 και κυρίως: Paton S., "Imperial Splendor in the Province", στο Chaniotis A. (επιμ.), *From Minoan farmers to Roman traders*, Stuttgart 1999, 279 κ.ε.

⁵⁸⁴ Sanders I., *Roman Crete*, 51-56.

⁵⁸⁵ Burnett A., *Coinage in the Roman world*, London 1987, 106. Ενδεικτικά βλ. Litinas N., "Sale of a donkey" *ZPE* Band 124, 1999, 195-204. Του ιδίου, "Sale of a calf", *ZPE* Band 120, 1998, 157-8. Του ιδίου, "Three Sales of Houses at Sconopaiou Nesos", *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 39, 2002, 63-100. Αναλυτικότερα: Maresch K., *Bronze und Silber: Papyrologische Beiträge zur Geschichte der Wahrung im ptolemaischen und römischen Ägypten bis zum 2. Jahrhundert n. Chr.*, Opladen 1996. Για την παραπομπή οφείλονται ευχαριστίες στον κ. Νίκο Λίτινα.

⁵⁸⁶ Crawford M., "Money and exchange in the Roman world", *JRS* 60, 1970, 41. σημ. 11-12, Πλίνιος, *Nat. Hist.* xviii, 89. Τάκιτος, *Annales*, xv. 39.2. *CIL* iv 4811.

⁵⁸⁷ Στο ίδιο, 41 σημ. 13, Columella III, 3.8. Martial xii, 76.

δηνάρια ετησίως κατά την Ιουλιοκλαυδιανή περίοδο, ως 300 δηνάρια επί Δομιτιανού το 84 μ.Χ.⁵⁸⁸

Αργότερα, τον 3^ο αι. μ.Χ. λόγω του αυξημένου πληθωρισμού ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός, θέσπισε με διάταγμά του (Εδικτο), τις ανώτερες τιμές προϊόντων και υπηρεσιών⁵⁸⁹.

Δεν παρατηρείται πλήρης εκχρηματισμός στην οικονομία της Κρήτης και κάποιο ρόλο έπαιζε και ο αντιπραγματισμός, όπως η καταβολή μέρους των φόρων προς το κράτος σε είδος, ή ανταλλαγή πλεοναζόντων αγαθών μεταξύ των πολιτών. Αυτή η μερική χρήση του αντιπραγματισμού, γλίτωσε την Κρήτη από τις σοβαρές συνέπειες του πληθωρισμού τον 3^ο αι. μ.Χ.⁵⁹⁰

Δεν συναντιούνται μεγάλες ποσότητες νομισμάτων από πολύτιμα μέταλλα, που θα αντιστοιχούσαν στην έντονη εμπορική ακμή της Κρήτης.⁵⁹¹ Η χρήση νομισμάτων από ευγενές μέταλλο ήταν μεγαλύτερη κυρίως σε μεθοριακές περιοχές της αυτοκρατορίας, όπου είχαν εγκατασταθεί πολυάριθμα στρατεύματα⁵⁹².

Αργυρά Κρητικά νομίσματα αυτοκρατορικής περιόδου είναι γνωστά ανασκαφικά κυρίως από ταφές (Άγιος Νικόλαος) και αφιερώσεις σε ιερά (Ιδαίον άντρο), επομένως όντας αποσυρμένα από την κυκλοφορία της αγοράς, γεγονός που φανερώνει ότι τα θεωρούσαν πολύτιμα. Θα μπορούσε να υποτεθεί ότι τα νομίσματα από πολύτιμο μέταλλο λιώνονταν ξανά, για παραγωγή νέων πετάλων, καθώς η Κρήτη δεν διέθετε κοιτάσματα αργύρου. Ωστόσο αυτή η πρακτική δεν θα ήταν θεμιτή, καθώς τα

⁵⁸⁸ Burnett A., *CRW*, 111. Αγαλλοπούλου Π., «Θησαυρός αργυρών Ρωμαϊκών δηναρίων από τις ανασκαφές του Ωρωπού» *Χαρακτήρ*, Αθήνα 1996, 32, σημ. 9-10.

⁵⁸⁹ Burnett A., *CRW*, 117. Τσουγκαράκης Δ., *Ρωμαϊκή Κρήτη*, 317 βλ. και Chaniotis A.-Preuss G., “Neue Fragmente des Preisedikts von Diocletian und weitere lateinische Inschriften aus Kreta”, *ZPE* 80, 1990, 189-202. Crawford M. H.- Reynolds J., “The Publication of the Prices Edict: A New Inscription from Aezani”, *JRS* 65, 1975, 160-163.

Γενικότερα: Michell H., “The Edict of Diocletian: A Study of Price Fixing in the Roman Empire” *The Canadian Journal of Economics and Political Science / Revue canadienne d'Economie et de Science politique*, Vol. 13, 1947, 1-12. (Εύρεση μέσω JSTOR).

⁵⁹⁰ Σιδηρόπουλος Κλ., *Creta Romana*, 211, σημ. 57, (σύμφωνα με τον Hopkins K., “Taxes and Trade in the Roman Empire”, *JRS* 70, 1980, 101-125).

⁵⁹¹ Σιδηρόπουλος Κλ., *Creta Romana*, 211.

⁵⁹² Harrison G., *The Romans and Crete*, Amsterdam 1993, 344.

νομίσματα έφεραν την αυτοκρατορική εικόνα που θεωρείτο ιερής σημασίας και επιβάλλονταν αυστηρές ποινές σε περίπτωση καταστροφής της⁵⁹³.

⁵⁹³ Ando C., *Imperial ideology and provincial loyalty in the Roman Empire*, Berkeley 2000, 221.

10. Επίλογος-Συμπεράσματα:

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η Κρητική νομισματοκοπία στα Ρωμαϊκά χρόνια παρουσιάζει μια συνέχεια, και τάση σύνδεσης με το ιστορικό –μυθολογικό παρελθόν και την ιδιαίτερη φυσιογνωμία της Κρήτης. Κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο διατηρήθηκαν παραστάσεις από την Κρητική μυθολογία και λατρεία, όπως είχαν αποτυπωθεί και στα νομίσματα των ελληνιστικών χρόνων με μικρές παραλλαγές. Η πρωτοβουλία επιλογής τύπων ανήκε προφανώς στο συμβούλιο του Κοινού των Κρητών ή στις αρχές τοπικών πόλεων, κατόπιν άδειας της Ρωμαϊκής διοίκησης. Δεν είναι τυχαίο ότι ορισμένες κοπές αναγράφουν το όνομα επαρχιακών διοικητών (ανθυπάτων). Αντίθετα στο νομισματοκοπείο της Κνωσού ήταν υπεύθυνοι αποκλειστικά Ρωμαίοι αξιωματούχοι, οι *duoviri*.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα αναβίωσης τύπων είναι: ο λαβύρινθος στην Κνωσό, η Ευρώπη καθιστή σε ταύρο στη Γόρτυνα, βρέφος που θηλάζει σκυλίτσα στην Κυδωνία, αετός και φοίνικας στην Ιεράπυτνα. Επίσης, εικονίζονται συχνά τοπικές θεότητες με τα σύμβολά και τις ιδιότητές τους, όπως ο Κρηταγενής Δίας με τον αετό (με επιγραφή Διός Ιδαίου), οι Κουρήτες με τον οπλισμό τους, η Άρτεμις- Δίκτυнна ως θεά του κυνηγίου ή κουροτροφός, ο Απόλλωνας στη Λάππα κ.α. Νέες θεότητες στην εικονογραφία είναι: ο Ασκληπιός, η Κυβέλη ως μεγάλη «Μητέρα», ο Διόνυσος και οι ποτάμιοι θεοί κρατώντας τα σύμβολά τους, που εμφανίζονται κυρίως σε κοπές εποχής Τραϊανού και Αδριανού.

Αυξημένη είναι η παρουσία του *Divus Augustus* στην εικονογραφία των νομισμάτων από την Κρήτη, κυρίως αργυρών αλλά και χάλκινων, γεγονός που αποτελεί ένδειξη αυξημένης λατρευτικής δραστηριότητας στο πρόσωπό του, κάτι το οποίο μαρτυρούν και επιγραφικές- φιλολογικές πηγές. Ο *Divus Augustus* αποτελεί σημείο αναφοράς για την Ιουλιο-κλαυδιανή δυναστεία, όμως την εικόνα του υιοθετεί και ο Βεσπασιανός, ως ιδρυτής νέας δυναστείας. Παράλληλα προβάλλονται στα νομίσματα της Κρήτης οι Ρωμαϊκοί θεσμοί, όπως η προσωποποιημένη κεφαλή της Συγκλήτου, ως ώριμος γενειοφόρος άνδρας. Η λατρεία του αυτοκράτορα είναι ένα από τα βασικά θέματα στα Κρητικά νομίσματα (π.χ. τύπος βωμού με προσφορές). Ο αυτοκράτορας παρέμενε διαχρονικά ο εγγυητής της ειρήνης και της σταθερότητας επί γης, ιδέα που συνεχίστηκε στα Βυζαντινά χρόνια.

Κατέστη εμφανές ότι υπήρξε εικονογραφική ενότητα με συγκεκριμένες τάσεις και επιλογές στα πλαίσια αυτοκρατορικών δυναστειών. Εκτός από τον εκάστοτε αυτοκράτορα, συχνές είναι οι απεικονίσεις μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας σε νομίσματα π.χ. σύζυγων, γονέων, αδελφών και διαδόχων αυτοκρατόρων. Τα θέματα προβολής της Δυναστείας επικρατούσαν επί Ιουλίων-Κλαυδίων, στη συνέχεια μειώνονται επί Φλαβίων και εξαφανίζονται από την εποχή του Τραϊανού και εξής. Σταδιακά αυξάνονται στην εικονογραφία τόσο οι τοπικές λατρείες της Κρήτης, όσο και συμβολικές παραστάσεις για τη διαιώνιση της δόξας της Ρώμης και τις πολεμικές επιτυχίες του αυτοκράτορα. Η Νίκη που στεφανώνει τον αυτοκράτορα είναι καθαρά Ρωμαϊκός τύπος και σχετίζεται με πολεμικές επιτυχίες. Υποδηλώνεται επίσης η προσάρτηση εδαφών και η επέκταση της αυτοκρατορίας, όπως συμβαίνει και στα κρατικά νομίσματα της Ρώμης. Η έμπνευση των χαρακτών για το σχεδιασμό των παραστάσεων προέρχεται συχνά από νομίσματα της Ρώμης, τα οποία μιμούνται με δημιουργικό τρόπο, όχι με απόλυτη αντιγραφή.

Ορισμένοι νομισματικοί τύποι αποτελούν συγκερασμό της αυτοκρατορικής ιδεολογίας και της ελληνικής λατρευτικής παράδοσης. Τέτοιοι είναι οι τύποι που σχετίζονται με την Αφθονία των καρπών της Γης και την ευημερία (Abundantia), όπως: Κέρας Αμαλθείας-κηρύκειο, θεά Τύχη (αντίστοιχη της Ρωμαϊκής Fortuna), καθώς και οι αναφορές στη θεά Δήμητρα (Ceres), όπως δέσμη σταχυών. Ο Απόλλωνας έχει ιδιαίτερη σημασία τόσο ως τοπικός θεός της Κρήτης, όσο και ως προστάτης θεός του Αυγούστου. Άλλο κοινό εικονογραφικό στοιχείο με τα νομίσματα της Ρώμης αποτελεί η απεικόνιση ένοπλης Αθηνάς, που λατρεύονταν τόσο στην Κρήτη όσο και στη Ρώμη (Minerva), όπως επίσης ο Δίας με τον αετό (Jupiter). Επιλέγονταν επομένως θέματα που ήταν δημοφιλή τόσο στον ελληνικό πληθυσμό της Κρήτης όσο και στους Ρωμαίους.

Όπως φανερώνουν τα ανασκαφικά δεδομένα, νομίσματα Κρητικής κοπής κυκλοφορούσαν αρκετά τον 1^ο και 2^ο αι. μ.Χ. κυρίως στις μεγάλες πόλεις Κνωσό και Γόρτυνα, αλλά αντικαταστάθηκαν από τις Ρωμαϊκές κρατικές κοπές από τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. Επί Ιουλίων-Κλαυδίων κυρίαρχη ήταν η νομισματοκοπία της Κνωσού ως αποικίας. Από τον Κλαύδιο ξεκίνησαν επίσημα οι κοπές του Κοινού των Κρητών σε χαλκό, που πήραν την πρωτοκαθεδρία από την εποχή των Φλαβίων και των Υιοθετημένων αυτοκρατόρων. Οι εκδόσεις των Κρητικών νομισματοκοπείων σε άργυρο δεν φαίνεται να είχαν μεγάλη κυκλοφορία στα πλαίσια της Αγοράς, και η χρήση τους περιοριζόταν ως αφιερώματα σε ιερά και ταφές, στοιχείο που φανερώνει

ότι ήταν πολύτιμα. Εξαίρεση αποτελούν οι δραχμές της εποχής του Καλιγούλα που παρήχθησαν σε εμφανώς μεγαλύτερη ποσότητα. Στα αργυρά νομίσματα είναι έντονες οι αναφορές στην αποθέωση του Αυγούστου και τη λατρεία του παράλληλα με τον Κρηταγενή Δία.

Τα νομίσματα της Κυδωνίας φαίνεται ότι κάλυπταν συναλλαγές κυρίως στη Δυτική Κρήτη. Η Κυδωνία και η Λάππα ως «ελεύθερες» πόλεις παρουσιάζουν συστηματικότητα και προγραμματισμό στη νομισματοκοπία τους. Η απεικόνιση ναού σε νομίσματα της Κυδωνίας, ίσως σχετίζεται με το δικαίωμα της Νεωκορίας. Είναι φανερό ότι πρόκειται για υπαρκτό αρχαίο μνημείο, γι' αυτό έχει υποθεθεί ότι παριστάνεται το Δικτυνναίο, τον μόνο περίπτερο ναό που γνωρίζουμε με βεβαιότητα στη Δυτική Κρήτη.

Οι υπόλοιπες Κρητικές πόλεις (Αξός, Ιεράπυτνα, Ελεύθερνα, Λατώ, Λύττος, Πολυρρήνια) έκοψαν νόμισμα κυρίως επί Τιβερίου και Καλιγούλα και εν συνεχεία σταμάτησαν, δίνοντας την πρωτοκαθεδρία στο Κοινό των Κρητών. Κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο, αν και η Κρήτη στερούνταν πολιτικής αυτονομίας, επικρατεί πλέον διοικητική ενότητα και έτσι εξαλείφονται οι μακροχρόνιες έριδες των κρητικών πόλεων, της ελληνιστικής περιόδου.

Κατά την περίοδο της Δημοκρατίας (67-31 π.Χ.) είναι έντονοι οι δεσμοί της Κρήτης με την Κυρηναϊκή στη νομισματοκοπία κάτι που στη συνέχεια φθίνει, καθώς τα δύο τμήματα της επαρχίας δεν κόβουν πλέον κοινές σειρές νομισμάτων αν και παραμένουν διοικητικά ενωμένα. Οι αντιστοιχίες στη νομισματοκοπία της Κρήτης και της Κυρηναϊκής στα χρόνια 43-31 π.Χ. φάνηκε να σχετίζεται με τις πρωτοβουλίες των επαρχιακών διοικητών (L. Lollius-Crassus), της επιλογής του Μάρκου Αντωνίου και της Κλεοπάτρας. Το κύριο κέντρο παραγωγής νομισμάτων στα χρόνια αυτά, με αναγραφή ονομάτων τοπικών αρχόντων, ήταν η Κνωσός, πριν από την μετατροπή της σε αποικία από τον Αύγουστο.

Η νομισματοκοπία της Κνωσού εξακολούθησε να είναι η πιο αντιπροσωπευτική της Κρήτης επί Ιουλίων-Κλαυδίων, κυρίως στα χρόνια του Αυγούστου. Η Γόρτυνα αντίθετα εμφανίζει νομισματοκοπία από τον Τιβέριο και εξής. Η διακοπή της νομισματοκοπίας της Κνωσού μετά τον Νέρωνα ήταν απότομη και σχετίζεται μάλλον με πολιτικές αποφάσεις, όχι επαρκώς τεκμηριωμένες. Ίσως εφαρμόστηκε συγκεντρωτικό νομισματικό σύστημα στην Κρήτη από τους Φλαβίους, με κέντρο την Γόρτυνα την έδρα του Κοινού των Κρητών.

Η διακοπή της Κρητικής νομισματοκοπίας μετά από την περίοδο του Αντωνίνου του Ευσεβούς τείνει να αποδοθεί σε οικονομική αδυναμία που οδήγησε σε πτώση της τοπικής παραγωγής, η οποία περιορίστηκε σε κοπές μικρών υποδιαιρέσεων, με χαρακτήρα συμπληρωματικό. Φαίνεται ότι υπήρξε αδυναμία συναγωνισμού των Κρητικών κοπών σε χαλκό έναντι των αντίστοιχων Ρωμαϊκών κρατικών νομισμάτων που είχαν σταθερή αξία (πριν υποτιμηθούν τον 3^ο αι. μ.Χ.), και υψηλή ποιότητα κατασκευής, κάλυπταν επομένως πληρέστερα τις οικονομικές ανάγκες. Τα στοιχεία είναι ελλιπή για την επαρκή ερμηνεία του φαινομένου, το οποίο ίσως αποσαφηνιστεί καλύτερα στο μέλλον. Πρόκειται πάντως για μία ένδειξη εκρωμαϊσμού και συγκεντρωτισμού στην οικονομία. Είναι ωστόσο πιθανό να υπήρξαν μεμονωμένες Κρητικές κοπές μετά τον Αντωνίνο τον Ευσεβή, μικρής εμβέλειας.

Ο περιορισμένος αποθησαυρισμός στην Κρήτη κατά την πρώιμη και μέση αυτοκρατορική περίοδο δεν σημαίνει απαραίτητα οικονομική δυσκολία, αλλά οφείλεται σε έλλειψη ταραχών και ειρηνική διαβίωση εντός της Pax Romana. Αντίθετα, ο αποθησαυρισμός αυξάνεται ραγδαία κατά τον 3^ο αι. μ.Χ., εποχή εισβολών βαρβαρικών φύλων στην Κεντρική Ελλάδα, κάτι που έχει αντίκτυπο και στην Κρητική οικονομία.

Μία δυσκολία για το μελετητή είναι η κακή διατήρηση νομισμάτων του 1^{ου}-2^{ου} αι. μ.Χ. ίσως λόγω μακροχρόνιας χρήσης και φθοράς, σε σχέση με αυτά του 3^{ου} αι. μ.Χ. και εξής, που σώθηκαν σε καλύτερη κατάσταση και σε μεγαλύτερες ποσότητες, λόγω καλής ποιότητας κατασκευής και λόγω γενικευμένης απόκρυψης λόγω κινδύνου.

Σαν γενική παρατήρηση θα λέγαμε ότι το νόμισμα εκτός από μέσο οικονομικών συναλλαγών ήταν ανέκαθεν σημαντικός φορέας ιστορικών πληροφοριών και διάδοσης πολιτικών μηνυμάτων από την εκδότρια αρχή, πόλη ή ηγεμόνα. Έτσι, συνέβαλλε μέσω των παραστάσεων του, στην προβολή της κυρίαρχης ιδεολογίας και στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Οι Ρωμαίοι εκμεταλλεύτηκαν επαρκώς αυτές τις δυνατότητες, τόσο στην ίδια τη Ρώμη όσο και στις επαρχίες. Απ' την άλλη πλευρά, οι τοπικές αρχές ελληνικών πόλεων θέλησαν να κολακεύσουν τους αυτοκράτορες, προβάλλοντας την υποστήριξή τους, ώστε να έχουν προνομιακή μεταχείριση, εντός της νέας πολιτικής τάξης. Παράλληλα όμως τα ελληνικά Κοινά πόλεων διαδραμάτισαν ρόλο μεσολαβητικό, ώστε να εκπροσωπήσουν τον ελληνικό πληθυσμό στην Ρωμαϊκή διοίκηση.

Οι Ρωμαίοι αποδέχονταν συχνά τους ελληνικούς μύθους και τις παραδόσεις ενθαρρύνοντας τη διατήρησή τους, κυρίως στις ανατολικές επαρχίες όπου υπήρχε

έντονη αστικοποίηση, θέλοντας έτσι να κυβερνήσουν ομαλά σύμφωνα με τους υπάρχοντες θεσμούς. Δημιουργήθηκε έτσι ο λεγόμενος ελληνορωμαϊκός πολιτισμός. Όπως συμβαίνει σε ολόκληρη την Ανατολική επικράτεια του Ρωμαϊκού κράτους, έτσι και στην Κρήτη αναβιώνουν στα νομίσματα της θέματα τοπικού χαρακτήρα όπως λατρείες και μύθοι, παράλληλα με θέματα εμπνευσμένα από την αυτοκρατορική ιδεολογία-προπαγάνδα.

Εν κατακλείδι, η Κρητική νομισματοκοπία προσαρμόζεται μεν στα δεδομένα της Ρώμης, εκδηλώνοντας πίστη και αφοσίωση στους Ρωμαϊκούς θεσμούς και την κυρίαρχη ιδεολογία (όπως φανερώνει το αυτοκρατορικό πορτραίτο, οι τύποι με τη Θεά Ρώμη, τις Νίκες του αυτοκράτορα, τα μέλη της δυναστείας), ωστόσο δεν αδιαφορεί για το ιστορικό παρελθόν και την ιδιαίτερη θρησκευτική παράδοση του νησιού. Για παράδειγμα, σε αρκετές περιπτώσεις ο αποθεωμένος Αύγουστος παραλληλίστηκε στα Κρητικά νομίσματα με τον πατέρα των θεών, τον Κρηταγενή Δία. Παρατηρείται λοιπόν ένας συγκερασμός ιδεών και αντιλήψεων (συγκρητισμός) και μία έκδηλη τάση διατήρησης της ιστορικής μνήμης.

Βιβλιογραφία:

- Αγαλλοπούλου Π., «Θησαυρός αργυρών Ρωμαϊκών δηναρίων από τις ανασκαφές του Ωρωπού» *Χαρακτήρ*, Αθήνα 1996, 29-33.
- Alföldi M., *Antike Numismatik*, Mainz 1978.
- Allegro N.-Ricciardi M.-Palermo, “Le fortificazioni di Gortina in Eta Ellenistica”, *Cretan Studies I*, 1988, 1-16
- Amandry M., “Les Duoviri Capito et Cytherus a Cnossos”, *BCH 101*, 1977, 241-247.
- Ando C., *Imperial ideology and provincial loyalty in the Roman Empire*, Berkeley 2000.
- Ashton R.H.J., “Some Knossian coins of Augustus”, *ABSA 70*, 1975, 7-9.
- Ashton R.H.J., “Some Knossian coins of Tiberius”, *NC ser.7. 13*, 1973, 40-43.
- Ashton R.H.J., “Knossos Royal Road South 1971 and 1972 Excavations: The coins” *ABSA 84*, 1989, 49-60.
- Baldwin-Bowsky M., “Roman Crete: no provincial backwater”, *πρακτικά Ζ' Κρητολογικού συνεδρίου*, 1995, 41-68.
- Baldwin -Bowsky M., “The Business of Being Roman: The Prosopographical Evidence”, στο Chaniotis A. (ed.), *From Minoan farmers to Roman traders: sidelights on the economy of ancient Crete*, Stuttgart 1999, 305-345.
- Baldwin -Bowsky M., “Gortynians and Others, the case of the Antonii”, *Ενλιμένη 2*, 2001, 97-119.
- Baldwin -Bowsky M., “Territorial reorganization West of Mount Ida (Crete): From Worry to Worship”, *πρακτικά συνεδρίου: Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα έως σήμερα: περιβάλλον, αρχαιολογία, ιστορία, λαογραφία, κοινωνιολογία*, (Πάνορμο 24-30 Οκτωβρίου 2003), Ρέθυμνο 2006, 253-275.
- Baldwin -Bowsky M., “From Capital to Colony: five new Inscriptions from Roman Crete”, *ABSA 101*, 2006, 385-424.
- Baldwin -Bowsky M., “Roman patronage, Greek identity: How Lyttos finally won the war against Knossos”, *Πεπραγμένα Θ' Κρητολογικού συνεδρίου*, (Ελούντα 2001), Ηράκλειο 2006, 407-419.
- Burnett A., “The Authority to coin in Late Republic and Early Empire”, *NC 137*, 1977, 37-63.

- Burnett A., *Coinage in the Roman world*, London 1987.
- Burnett A., “Provincial coins of the Julio-Claudians”, στο M. Price, A. Burnett, R. Bland (ed.), *Essays in honour of R. Carson-K. Jenkins*, London 1993, 145-153.
- Burnett A.M.,-Amandry M., Ripolles P.P., *Roman Provincial Coinage. Vol. I. From the death of Caesar to the death of Vitellius, (44 B.C.-69 A.D.)*, London & Paris, British Museum Press & Bibliothèque Nationale 1992.
- Burnett A.M., -Amandry M., -Carradice I., *Roman Provincial Coinage. Vol. II. From Vespasian to Domitian (69-96 A.D.)*, London & Paris, British Museum Press & Bibliothèque Nationale 1999.
- Burnett A.- Amandry M.- Ripollès P. P. –Carradice I., *RPC supplementum 2*, 2006.
www.uv.es/~ripolles/rpc_s2
<http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/> (RPC on Line: Περίοδος Αυτωνίων).
- Butcher K., *Roman Provincial Coins. An introduction to the “Greek Imperials”*, London 1988.
- Buttrey T.V., “Halved coins, the Augustan Reform and Horace Odes”, *AJA* 76, 1972, 31-48.
- Buttrey T.V., “The Roman coinage of the Cyrenaica, first century B.C. to first century A.D.”, στο Brooke C.N.L., Stewart B.H., Pollard J.G., Volk T.R., (eds), *Studies in Numismatic Method presented to Ph. Grierson*, Cambridge 1983, 23-42.
- Buttrey T.V., “Crete and Cyrenaica” στο Burnett A.M.-Crawford M.H., (eds), *The coinage of the Roman World in the Late Republic*, *BAR* 326, London 1987, 165-174.
- Cary M., “A Roman Arbitration of the 2nd century B.C.”, *JRS* 16, 1926, 194-200.
- Catling H.W., “Roman findings at the Venizeleion”, *ABSA* 77, 1982, 59-64.
- Chaniotis A., *Die Verträge zwischen Kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*, Stuttgart 1996.
- Chaniotis A. (ed.), *From Minoan farmers to Roman traders: sidelights on the economy of ancient Crete*, Stuttgart 1999.
- Chapman Anne E., “Some first century B.C. bronze coins of Knossos”, *NC ser.7.* 8, 1968, 13-26.
- Crawford M., “Money and exchange in the Roman world”, *JRS* 60, 1970, 40-48.
- Crawford M., *Roman Republican Coinage*, Cambridge 1974.
- Crawford M., *Coinage and money under the Roman Republic*, London 1985.
- Cook A.B., *Zeus: A study in ancient religion*, vol.1, New York 1964.

- Γαλάνη-Κρίκου Μ.,-Οικονομίδου Μ., Πέννα Β., Τουράτσογλου Ι., Τσούρτη Η., (κειμ.) *Νομίσματα και Νομισματική*, Υπουργείο Πολιτισμού, Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα 1996.
- Δαβάρας Κ., «Ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγίου Νικολάου», *AE* 124, 1985, 130-216.
- Di Vita A., “Monete”, στο *Gortina I*, Padova 1988, 153-163.
- Di Vita A., «Γόρτυς 1978-1995. Τα νέα ανασκαφικά δεδομένα της Ιταλικής Αρχαιολογικής αποστολής», *Κρήτες Θαλασσοδρόμοι κύκλος διαλέξεων*, Ηράκλειο 1999, 177-185
- Edwards K., “Report on the coins found in the excavations at Corinth during the years 1930-35”, *Hesperia* 6, 1937, 241-256.
- Elderkin G. W., “The Bee of Artemis”, *American Journal of Philology* 60 αρ.2, 1939, 203-213.
- Franke P.R., *Η Μικρά Ασία στους Ρωμαϊκούς χρόνους*, Αθήνα 1985², τίτλος πρωτοτύπου: *Kleinasien zur Römerzeit. Griechisches Leben im Spiegel der Münzen* München, 1968.
- Friedleander J., “Metellus Creticus in Gortyna” *JfN* 10, 1883, 119-122.
- Furtwängler A., «Τα νομισματικά ευρήματα», στο Καλπαζής Αθ. κ.α., *Ελεύθερα II.2, Ένα Ελληνιστικό σπίτι («Σπίτι Α»)* στη θέση Νησί, Ρέθυμνο 1994, 187.
- Galinsky K., *Augustan Culture. An Interpretative Introduction*, Princeton 1996.
- Garraffo S., “Problemi della circolazione monetaria a Gortina in Età Romana e Protobizantina”, στο A. di Vita (ed.), *Creta Romana e Protobizantina: atti del congresso internazionale (Iraklion, 23-30 settembre 2000)*, Padova 2004, 181-192.
- Garraffo S., “Monete”, στο *Gortina II, Praetorio: il materiali degli scavi Colini*, Padova 1997, 77-110.
- Garraffo S., “Monete”, στο *Gortina V.3, lo scavo del praetorio (1989-1995)*, Padova 2001, 655-720.
- Garnsey P.-Saller R., *Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, οικονομία, κοινωνία και πολιτισμός*, (μτφρ.), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 1995.
- Grant M., *From Imperium to Auctoritas*, Cambridge 1946.
- Guarducci M., *Inscriptiones Creticae I-IV*, Roma 1935-1950.
- Hannestad N., *Roman Art and Imperial ideology*, Aarhus 1988.
- Harl K., *Civic coins and civic politics in the Roman East, A.D. 180-275*, Berkley 1987.
- Harrison G.W.M., *The Romans and Crete*, Amsterdam 1993.

- Harrison G. "Background to the first century of Roman rule in Crete," *Cretan Studies* 1, 1988, 125-155.
- Hayes J.W., "Four Early Roman groups from Knossos", *ABSA* 66, 1971, 249-275.
- Head B.V., *BMC Ionia*, London 1892 /και στο διαδίκτυο: <http://www.snible.org/coins/hn/>
- Head B.V., *Historia Numorum*, (μτφρ. Ι. Σβορώνου), *Ιστορία των Νομισμάτων*, Αθήνα 1898.
- Hoff-Rotroff S. (eds), *The Romanization at Athens*, Oxford, Oxbow Books, 1997.
- Howgego C.J., *Greek imperial countermarks: studies in the provincial coinage of the Roman Empire*, London 1985, 2005².
- Howgego C.J., *Ancient History from Coins*, London 1995.
- Howgego C.J.-Hauchert V.-Burnett A., *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford 2005.
- Jackson A., "The Chronology of the Bronze Coins of Knossos", *ABSA* 66, 1971, 283-295.
- Jackson A., "The Bronze Coinage of Gortyn", *NC ser.7. II*, 1971, 37-51.
- Jackson A., "The Coins" στο Coldstream J.N. (ed.), *Knossos, the Sanctuary of Demeter*, London: British School at Athens 1973, 99-113.
- Jenkins G. K., "The Cameron collection of Cretan coins" *NC ser.6. 9*, 1949, 36-56.
- Jones T. B., "A numismatic riddle: the so-called Greek imperials", *Proceedings of the American Philosophical Society* 107 1963, 308-347.
- Johnston A., "The so-called pseudo-autonomous Greek Imperials", *ANSMN* 30, 1985, 89-112.
- Kaenel Hans Markus von, «Ρωμαϊκή νομισματική», στο Graf F., (ed.), *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία, τ. Β': Ρώμη*, Αθήνα 2003, 742-771.
- Καραναστάση Π., «Ζητήματα της εικονογραφίας και της παρουσίας των Ρωμαίων αυτοκρατόρων στην Ελλάδα», *AE* 134, 1995, 210-226.
- Kirsten E., "New Light on Artemis-Dictynna", *Πεπραγμένα Δ' διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου*, (Ηράκλειο 1976), Αθήνα 1981, 261-270.
- Kraay C., *Archaic and classical Greek coins*, London 1976.
- Κρεμύδη-Σισιλιάνου Σ., *Η νομισματοκοπία της Ρωμαϊκής αποικίας του Δίου*, Αθήνα 1996.
- Κρεμύδη-Σισιλιάνου Σ., «Οι κοπές των πόλεων στους Ρωμαϊκούς χρόνους: Το παράδειγμα της Μακεδονίας», στο Γραμματικοπούλου Ε. (επιμ.), *Η Ιστορική διαδρομή της νομισματικής μονάδας στην Ελλάδα*, Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2002

- Κρεμύδη-Σισυλιάνου Σ., “Multiple concealments: From the sanctuary of Zeus Olympios at Dion. Three Roman provincial coin hoards”, *Μελετήματα* 35, Αθήνα 2004.
- Κρεμύδη-Σισυλιάνου Σ. “Patterns of monetary circulation in Roman Macedonia: The hoard evidence”, *Ευλιμένη* 5, 2004, 135-149.
- Kroll J. H.-Walker S., “The Greek Coins”, *Athenian Agora XXVI*, Princeton 1993.
- Kroll J. H., “Coinage as an Index of Romanization” στο Hoff-Rotroff (eds), *The Romanization at Athens*, Oxford 1997, 135-150.
- Kroll J. H., “Traditionalism vs Romanization in the bronze coinages of Greece, 42-31 B.C.” *Topoi* 7, 1997, 123-136.
- Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., «Ο Ρωμαϊκός προπαγανδισμός στη νομισματοκοπία της Κρήτης», *Πεπραγμένα Ζ' διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου*, (Ρέθυμνο 1991), Ρέθυμνο 1995, 513-522.
- Lagogianni-Georgakarakos M., “Divus Augustus: νέα στοιχεία αυτοκρατορικής λατρείας στη ρωμαϊκή Κνωσό”, Cadogan G.-Hatzaki E.-Vasilakis A. (eds), *Knossos: Palace, City, State. Proceedings of the Conference for the Centenary of Sir Arthur Evans's excavations at Knossos, organized by the British School at Athens and the 23th Ephoreia of Prehistoric and Classical antiquities*, British school at Athens: Studies 12, Heraklion November 2000, 457-463
- Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., «Τα νομίσματα του Ιδαίου Άντρου», *AE* 142, 2003, 1-64.
- Litinas N., Ostraca Chersonessi. Preliminary Report, στο Chaniotis A. (ed.), *From Minoan farmers to Roman traders : sidelights on the economy of ancient Crete*, Stuttgart 1999, 349-351.
- Le Rider G., *Monnaies Crétoise du Ve au Ier siècle av. J.-C.*, Paris 1966.
- Levick B., “Greece (including Crete and Cyprus) and Asia Minor from 43 B.C to 69 A.D.”, *Cambridge Ancient History* v.10. *The Augustan Empire 43 B.C.-A.D. 69* 2nd ed., 1996.
- Levick B., “Greece and Asia Minor”, in *Cambridge Ancient History*, v.11. *The high Empire, A.D. 70-192*, 2005.
- Mattingly H., *Coins of the Roman Empire in the British Museum I, Augustus-Vitellius*, London 1923.
- Mattingly H.-Sutherland C.H.V.,- Carson R.A.G., *The Roman Imperial coinage I, 31 B.C.-69 A.D.*, London 1923, 1984².

- Mattingly H.-Sydenham E., *The Roman Imperial coinage, vol. II, Vespasian to Hadrian*, London 1926, 1984².
- Mattingly H.-Sydenham E., *The Roman Imperial coinage, vol. III, Antoninus Pius to Commodus*, London 1930, 1984².
- Melfi M., “The Idaean Cave in Roman times: cult, politics and propaganda”, *πρακτικά συνεδρίου: Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα έως σήμερα: περιβάλλον, αρχαιολογία, ιστορία, λαογραφία, κοινωνιολογία*, (Πάνορμο 24-30 Οκτωβρίου 2003), Πέθυμνο 2006, 217-227.
- Melville-Jones J., “Inscriptiones Creticae II, 5, 35. Cretan Coinage”, *The Australian Archaeological Institute at Athens, 25 Anniversary Symposium*, Athens, 10-12 October 2005 (Abstracts).
- Metcalf D.M., (συμβολή) στο Kondoleon M. κ.α. (ed), *Antioch: The lost ancient city*, Princeton 2000, 107-110
- Metenidis N., “Artemis Ephesia: the political significance of the Metellus coins”, στο *Post-Minoan Crete, : proceedings of the First Colloquium on Post-Minoan Crete held by the British School at Athens and the Institute of Archaeology*, University College London, 10-11 November 1995, London 1998, 117-122.
- Metenidis N., “Überlegungen zu einigen frühkaiserzeitlichen Gegenstempeln auf knossischen Münzen”, στο Kluge-Weisser (eds), *XII Int. Numismatischer Kongress, Akten I*, Berlin 2000, 693-697.
- Metenidis N., “Zu den Denarenbildern des Cn. Plancius“, *Ευλιμένη* 1, 2000, 71-77.
- Μετενίδης Ν., «Από τη δραχμή στο δηνάριο: Βάση και μετάβαση του Κρητικού νομισματικού συστήματος», στο A. di Vita (ed), *Creta Romana e Protobizantina: atti del congresso internazionale (Iraklion, 23-30 settembre 2000)*, Padova 2004, 171-179.
- Mijnsbrugge, Maurice van der., *The Cretan Koinon*, Amsterdam 1931, 1989².
- Μικρογιαννάκης Ε., «Η Ρωμαιοκρατούμενη Κρήτη κατά τον Τάκιτο», *Πρακτικά Ε' Κρητολογικού συνεδρίου*, (Αγ. Νικόλαος 1981), Ηράκλειο 1986, 235-247.
- Morkholm O., *Early Hellenistic coinage*, Cambridge 1997.
- Μουστάκα Α., «Δακτυλίοι από το Ιδαίο Άντρο», *Creta Romana e Protobizantina*, Iraklion 2000, Padova 2004, 225-242.
- North J.A., “Roman Religion”, *Greece & Rome, New Surveys in Classics n. 30*, Oxford 2000.

- Οικονομίδου-Καραμεσίνη Μ., «Ελληνικά Νομισματοκοπεία στα Ρωμαϊκά Χρόνια» *Νομισματικά Χρονικά* 3, 1974, 9-20.
- Οικονομίδου-Καραμεσίνη Μ., *Η νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*, Αθήνα 1975.
- Οικονομίδου Μ., «Η Κρητική νομισματοκοπία στα Ρωμαϊκά χρόνια: Τύποι-Συμβολισμός», στο Α. di Vita (ed), *Creta Romana e Protobizantina: atti del congresso internazionale (Iraklion, 23-30 settembre 2000)*, Padova 2004, 165-170.
- Paton S., “Roman Knossos and the Colonia Julia Nobilis Cnossus”, στο *Knossos, a labyrinth of history: papers presented in honour of Sinclair Hood*, London: British School at Athens, 1994, 141-153.
- Paton S., “Knossos: an imperial renaissance”, στο Cadogan G.-Hatzaki E.-Vasilakis A. (eds), *Knossos: Palace, City, State. Proceedings of the Conference for the Centenary of Sir Arthur Evans’s excavations at Knossos, organized by the British School at Athens and the 23th Ephoreia of Prehistoric and Classical antiquities*, Heraklion November 2000, British school at Athens: Studies 12, 451-455.
- Papageorgiadou-Bani Ch., “The Numismatic iconography of the Roman colonies in Greece: Local spirit and the expression of imperial policy”, *Μελετήματα* 39, Αθήνα 2004.
- Perl G., “Die Römische Provinzbeamten in Cyrenae and Kreta zur Zeit der Republik”, *Klio* 52, 1970, 319-354.
- Perlman P., “Kretes aei Leistai? The marginalization of Crete in Greek thought and the role of piracy in the outbreak of the first Cretan War”, Gabrielsen, V. et al., eds, *Hellenistic Rhodes, Politics, Culture, and Society*, Aarhus 1999, 132-161.
- Petropoulou A., *Beitrage zur Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte Kretas in hellenistischer Zeit*, Frankfurt 1985.
- Price M. J., “Mithridates VI Eupator and the coinages of the Black Sea”, *NC* 1968, 1-12
- Price M. J., “Elephants in Crete? New light on a Cistophorus of Caligula”. *Πεπραγμένα Γ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Πέθυμο 1971), Αθήνα 1973, 279-285.
- Price M.J., “The beginning of coinage in Crete”, *Πρακτικά Δ’ Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ηράκλειο 1976), Αθήνα 1981, 461-466.
- Price M.J.-Trell Bl. A., *Coins and their cities: architecture on the ancient coins of Greece, Rome and Palestine*, London 1977.
- Price M.J., “Crete, Cyrene and Dio LII.30.9.” *INJ* 6-7 1982-3, 118-127.

- Price M. J., "The coins" στο Sackett L.H. (ed.), *Knossos: from Greek city to Roman colony, excavations at the Unexplored Mansion II*, British School at Athens, London 1992, 323-331.
- Πωλογιώργη Μ., «Κίσαμος. Τοπογραφία μίας αρχαίας πόλης της Δυτικής Κρήτης», *AAA XVIII*, 1985, 65-79.
- Ramage N. Ramage A., *Ρωμαϊκή τέχνη: από τον Ρωμύλο έως τον Κωνσταντίνο* (μτφρ. Στεφανίδου-Τιβεριίου Θ.), Θεσσαλονίκη 2000.
- Rigsby K., "Cnossus and Capua", *TRAPA 106*, 1974, 313-330.
- Robinson E.S.G., "Cyrenaica" *B.M.C.*, London 1927.
- Rostovzeff M., *Ρωμαϊκή Ιστορία* (μτφρ. Κάλφογλου Β.), Αθήνα 1984.
- Sanders I., *Roman Crete, an archaeological survey and gazetteer of late Hellenistic, Roman, and early Byzantine Crete*, Warminster 1982.
- Σαπουνά Π., «Προέλευση και εργαστήρια των λύχνων του Ιδαίου Άντρου», *Πρακτικά Ζ' Κρητολογικού συνεδρίου*, (Ρέθυμνο 1991), Ρέθυμνο 1995, 827-839.
- Σαδικάκης Θ., «Οι αγώνες της Κρήτης εναντίον των Ρωμαίων», *Πρακτικά Β' διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου*, (Χανιά 1966), Αθήνα 1968, 137-141.
- Sear D.R., *Greek imperial coins and their values: The local coinages of the Roman Empire*, London 1982.
- Σιδηρόπουλος Κλ., «Νομισματική ιστορία της Ρωμαϊκής και Πρωτοβυζαντινής Κρήτης (67 π.Χ.-827 μ.Χ.): Testimonia et Desiderata», στο A. di Vita (ed), *Creta Romana e Protobizantina: atti del congresso internazionale (Iraklion, 23-30 settembre 2000)*, Padova 2004, σ. 193-223.
- Σιδηρόπουλος Κλ., «Κνωσός, Colonia Iulia Nobilis Cnosus, Μακρυτοίχος: τα νομισματικά ίχνη της ιστορίας», στο Ν. Γιγουρτάκης (επ.), *Το Ηράκλειο και η περιοχή του: Διαδρομή στο χρόνο*, Ηράκλειο 2004, 635-671.
- Σιδηρόπουλος Κλ. «Αργύριον Αξικόν: νομισματικές εκδόσεις και θησαυροί», *πρακτικά συνεδρίου: Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα έως σήμερα: περιβάλλον, αρχαιολογία, ιστορία, λαογραφία, κοινωνιολογία*, (Πάνορμος 24-30 Οκτωβρίου 2003), Ρέθυμνο 2006, 147-165
- Smith C., "A Roman chamber tomb on the South-East slopes of Monasteraki-Kephala Knossos", *ABSA 77*, 1982, 256-292.
- SNG Copenhagen, The Royal collection of coins and medals*, Danish National Museum.
- Σπανάκης Στ., *Η Κρήτη, τουρισμός-ιστορία-αρχαιολογία*, τ. Α-Β', Ηράκλειο 1964.
- Spyridakis St., *Ptolemaic Itanos and Hellenistic Crete*, Berkeley 1970.

- Spyridakis S., "The Roman Involvement in Crete" στο *Cretica: Studies on ancient Crete*, New York 1992, 129-140. (Ανατύπωση από: *Κρητολογία*, 1979).
- Σταμπολίδης Ν., (επ.), *Ελεύθερνα, Πόλη- Ακρόπολη- Νεκρόπολη*, (κατάλογος Έκθεσης), Αθήνα 2004.
- Στεφανάκη Β., «Η οικονομική ανάπτυξη της Ιεράπυτνας στο τέλος της Ελληνιστικής εποχής: Η αρχαιολογική και νομισματική μαρτυρία», *Πρακτικά Θ' Κρητολογικού συνεδρίου*, (Ελούντα 2001), Ηράκλειο 2006, 303-318.
- Stefanakis M., *Studies in the coinages of Western Crete with particular reference to Cydonia*, (phD), London 1997.
- Stefanakis M., "The Introduction of Coinage in Crete and the Beginning of Local Minting", στο Chaniotis A. (ed.), *From Minoan farmers to Roman traders: sidelights on the economy of ancient Crete*, Stuttgart 1999.
- Στεφανάκης Μ., «Πολυρρήνια, Όρειοι και Κάντανος, μία νομισματική συμμαχία του δεύτερου μισού του τρίτου αιώνα π.Χ.», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ηράκλειο 1996), Ηράκλειο 2000, σ. 249-259.
- Stefanakis M., "Kydon the oikist or Zeus Cretagenes Kynotraphes? The problem of interpreting Cretan coin types", *Ευλιμένη 1*, 2000, 79-89.
- Στεφανάκης Μ., "Ptolemaic Coinage and Hellenistic Crete", στο Α. Καρέτσου (επ.), *Κρήτη-Αίγυπτος πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών: μελέτες*, Αθήνα 2000, 195-207.
- Στεφανάκης Μ., «Αριστουργήματα της αρχαίας Κρητικής νομισματοκοπίας», *Ημερολόγιο 2000*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Κρήτης.
- Στεφανάκης Μ., «Η τέχνη και οι καλλιτέχνες των Κρητικών νομισμάτων», *Κρητική Εστία περ.Δ. 9*, Χανιά 2002, σ. 43-57.
- Στεφανάκης Μ., «Η επιστροφή των ελεφάντων», *Κρητικό Πανόραμα*, τεύχος 1, Οκτ.-Νοεμβ. 2003.
- Στεφανάκης Μ.,-Στεφανάκη Β., «Ρόδος και Κρήτη. Νομισματικές συναλλαγές, επιρροές και επιδράσεις στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ.», *Οβολός 8*, 2006, 165-186.
- Στεφανάκης Μ., «Δικτυνναίον, ένα μεγαλειώδες πανελλήνιο ιερό», *Κρητικό Πανόραμα*, τεύχος 17, Σεπτ.-Οκτωβ. 2006.
- Stillwell-MacDonald-McAllister, *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton 1976 (συμβολή Blackman D.J.).
- Sutherland C.H.V., *Coinage in the Roman Imperial Policy*, London 1951, 1971²
- Sutherland C.H.V., *The Emperor and the coinage*, London 1976.

- Svoronos I., *Numismatique de la Crete ancienne: accompagnée de l'histoire, la geographie et la mythologie de l'île*, Macon 1890.
- Σβορώνος Ι., *Τα νομίσματα του Κράτους των Πτολεμαίων*, Αθήνα 1904.
- Sweetman R., "Roman Knossos: The nature of a globalised city", *AJA* 111, 2007, 61-81.
- Thompson M., O. Mørkholm, C.M. Kraay, *An Inventory of Greek coin hoards*, New York 1973
- Τουράτσογλου Ι.-Σιδηρόπουλος Κλ., «Οι νομισματικοί θησαυροί της Ρωμαϊκής Κρήτης: Μία πρώτη προσέγγιση». *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Ηράκλειο 1996), Ηράκλειο 2000, σ. 287-296.
- Τσουγκαράκης Δ., «Ρωμαϊκή Κρήτη», στο Παναγιωτάκης Ν. (επ.), *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, Ηράκλειο 1987.
- Τσούρτη Ηώς, «Συμβολή στην κυκλοφορία Αθηναϊκών τετραδράχμων Νέας τεχνοτροπίας στην Εύβοια», *Χαρακτήρ*, Αθήνα 1996, 287-296.
- Verbruggen H., *Le Zeus Cretois*, Paris 1981.
- Weigel R. D., "A Note on P. Lepidus", *Classical Philology*, Vol. 73, No. 1, Jan., 1978, 42-45
- Willetts R., *Aristocratic society in ancient Crete*, London 1955
- Willetts R.F., *Cretan Cults and festivals*, London 1962.
- Willetts R.F., *The civilization of ancient Crete*, London 1977.
- Wroth W., "Crete and the Aegean Islands", *B.M.C.* 9, London 1886.
- Χανιώτης Αγγ., «Κλασική και Ελληνιστική Κρήτη» στο Παναγιωτάκης Ν. (επ.), *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, Ηράκλειο 1987.
- Χρυσός Ε., «Η επιβίωση του Κοινού των Κρητών στην Πρωτοβυζαντινή εποχή», *Πρακτικά Δ' Κρητολογικού συνεδρίου*, (Ηράκλειο 1976), Αθήνα 1981, 537-549.
- Zanker P., *Augustus und die Macht der Bilder*, München 1987. (μτφρ) *The power of Images in the Age of Augustus*, Jerome Lectures 16, Michigan 1988. (μτφρ. Πάγκαλος Γ.-Πεχλίβανος Μ.) *Ο Αύγουστος και η δύναμη των εικόνων*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006.
- Ζερβογιάννης Ν., «Η τροφός του Διός Αμάλθεια», *Πρακτικά ΣΤ' Κρητολογικού συνεδρίου*, Α1, (Χανιά 1986), Χανιά 1991, 339-353.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τομ. Στ', *Ελληνισμός και Ρώμη* (κυρίως συμβολές Bowersock G.W., σελ. 112-137, Συμεωνίδη Σ., σελ. 365-371), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1976.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ:

AR=Άργυρος, AE= Χαλκός, Αξ. =Άξονας.

Εμπρ.: Εμπροσθότυπος. Οπ.: Οπισθότυπος. Αρ. =αριστερά, δ. = δεξιά.

Το βάρος υπολογίζεται κατά μ.ο.

Ο άξονας εμπρ.-οπ. υπολογίζεται με βάση τους δείκτες ρολογιού. ①

Η παρουσίαση των νομισμάτων γίνεται χρονολογικά,
ανά περίοδο, αυτοκράτορα και τόπο έκδοσης.

Στην παρουσίαση των πόλεων ακολουθείται αλφαβητική σειρά.

Η αρίθμηση αντιστοιχεί με αυτή των εικόνων.

Σε παρένθεση δίδεται ο αριθμός σωζόμενων παραδειγμάτων κάθε τύπου
με βάση το *RPC* αλλά και νεότερα ανασκαφικά δεδομένα.

Για έγχρωμες εικόνες χρησιμοποιήθηκαν οι εξής ιστοσελίδες:

www.coinarchives.com, www.forumancientcoins.com, www.wildwinds.com,

www.ancient-art.com/romprov.htm, www.krassanakis.com,

<http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/> (RPC on Line: Περίοδος Αντωνίωνων).

www.ancient-coins.com/

Με έντονο επισημαίνεται η πηγή της εικόνας.

Περίοδος Res Publica (67-31 π.Χ):

Τετράδραγμα Μετέλλου:

Γόρτυνα, μεταξύ. 66 -63 π.Χ.

1α). AR. 28mm, 13.98g, Αξ: 12, (5)

Εμπρ: ΡΩΜΑΣ; κρανοφόρος κεφαλή Ρώμης προς τα δ., με έμβλημα κεφαλή
ελέφαντα στο κράνος και φτερά. Μονόγραμμα ΚΑ στο πεδίο.

Οπ: ΓΟΡΤΥΝ; Άρτεμις Εφεσία, εντός στεφάνου, στο πεδίο μέλισσα και κεφαλή
ελέφαντα.

RPC I 901, Sv. 190 Gortyna (11,99g), *RPC Supplement* 2 (15,94g), βλ. Dressel, *ZfN* 21,
1898, p. 214, n. 2.

1.B Friedlaender (*ZfN* X, 1883, p. 119) 2.NY (14.44g). 1 & 2 από το ίδιο ζεύγος σφραγίδων.

1β). Εμπρ: Ομοίως,

Οπ: Ο ίδιος τύπος, αλλά στο πεδίο γράμμα Ε πάνω από πρόωρα.

RPC I 902, Sv.191.

1.L (Price, *INJ*, 1983, pl. 21:1) (15.12g) 2.P. (14.36g). Από την ίδια σφραγίδα εμπροσθοτύπου.

1γ). Εμπρ: Ομοίως,

Οπ.: Ο ίδιος τύπος, αλλά γράμμα Ν στο πεδίο.

RPC I 903 (M. Ηρακλείου).

Κυρηναϊκή και Κρήτη:

Γόρτυνα; μετά το 67 π.Χ.

2α). AE. 22-23mm, 13.20g, Αξ: ποικίλει., (10)

Εμπρ.: κρανοφόρος κεφαλή Ρώμης προς τα δ.

Οπ.: μέλισσα.

RPC I 904.

1L (*BMC Cyr.* Pl. xxxix, 4), 2Leningrad (*BMC Ia* p.cci).

2β). Εμπρ: ΡΩΜΙ; κρανοφόρος κεφαλή Ρώμης προς τα αρ.

Οπ: μέλισσα.

RPC I 905.

1L (*BMC Cyr.* pl. xxxix, 1), 2P, 3Karlsruhe, 4Padua.

2γ). Εμπρ: ΚΡΗΤ; κρανοφόρος κεφαλή Ρώμης προς τα δ.

Οπ: μέλισσα; αρ. και δ. Κ Υ

P A

RPC I 906.

1-2P, 3B I-B (*BMCCyr* pl. xxxix,3), 4Cop. (*BMCCyr* pl. xxxix,2).

Κρήτη, περ. 43 π.Χ.

3). ΑΕ. 14-19mm, 3.94g, Αξ. 6, (8)

Εμπρ: P LEPIDIUS PRO Q; κεφαλή Λιβύης προς τα δ.

στο πεδίο ΛΙΒΥΗ.

Οπ: P LEPIDIUS P F PRO Q; κεφαλή Αρτέμιδος

με τόξο και φαρέτρα προς τα δ., ΚΡΗΤΑ κάτω από την προτομή
ή στο πεδίο (ΚΡ-ΗΤΑ).

RPC I 907.

1-2L (*BMC Cyr* pl. xxxix,5-6), 3-4L (Cameron), 5V, 6B (Grant, *FITA* pl.II,15), 7P (Price 1983, pl. 21:3), 8 Falghera coll.

Σύμφωνα με τον Grant (*FITA* p. 35) προτείνεται η ανάγνωση *LICINIUS PRO Q* στην εμπρός όψη.

Κνωσσός; L. Lollius, περ. 40-37 π.Χ.

4). ΑΕ. 30-1mm, 21.46g, Αξ. 12, (17).

Εμπρ: κεφαλή Διός Δικταίου με διάδημα προς τα δ., εμπρός γράμμα Β και σκήπτρο.

Οπ: L LOLLIUS; κάθισμα συγκλητικού (*sella curulis*), ανάμεσα στα πόδια γράμμα
από Β έως Θ.

RPC I 908, BMC Cyr. p. cciv.

Β: 1V (*BMC Cyr* pl. xxxix,7)

Γ: 1P (*BMC Cyr* pl. xxxix,8), 2V, 3G.

Δ: 1V, 2B (*BMC Cyr* pl. xxxix,9).

ΣΤ: 1L (*BMC Cyr* xxxix,10), 2P, 3 NY, 4 Boston.

Η: 1L, 2 Mi (*BMC Cyr* xxxix, 11)

Θ: 1V, 2B (*BMC Cyr* xxxix, 12), 3JPR

Αδιάγνωστο: 1B I-B, 2B Rauch.

5). ΑΕ. 26-28mm, 10.65g, Αξ. 12, (92).

Εμπρ: κεφαλή Αρτέμιδος Δίκτυνας προς τα δ.,

με τόξο και φαρέτρα στον ώμο, εντός στικτού κύκλου;

στο πεδίο είτε χωρίς γράμμα είτε Β, Γ.

Οπ: L LOLLIUS; ελάφι στέκει προς τα δ.,

ανάμεσα στα πόδια του γράμμα από Β ως ΙΖ.

RPC I 909

χωρίς γράμμα/χ.γ. 1-3L, 4L (Cameron), 5-7P D'Ailly, 8-11V

12Cop, 13G, 14A, 15Tunis, 16New Haven,

17Priv Coll., 18B I-B.

χωρίς γράμμα/Β: 1L, 2P, 3Be, 4B a. B.

B/Γ: 1L (Cameron), 2 Cop, 3St.
 B/Δ: 1L, 2V, 3 Tunis, 4B Gansauge, .5 Ιδαίων άντρο n.9
 B/E: 1L (*BMC Cyr* pl. XL,3), 2G, 3-4NY.
 B/ΣΤ: 1L (*BMC Cyr* pl. XL,4), 2-3P D' Ailly, 4O, 5-6V, 7B Lobb. 8 Ιδαίων άντρο n.10
 B/Z: 1P,
 B/H: 1L (Cameron), 2P, 3P D' Ailly, 4G.
 Γ/I: 1Mi (*BMC Cyr* pl. XL,7).
 Γ/IB: 1-2L, 3P, 4V, 5A, 6RWS, 7B.
 Γ/IG: 1L (*BMC Cyr* pl. XL,9), 2L, 3P, 4V, 5C, 6NY, 7 B Rauch, 8 Μουσείο Κισάμου N.490.
 Γ/ΙΔ: 1L (*BMC Cyr* pl. XL.10), 2-3L, 4V, 5O, 6A., 7. Κατάλογος Ελεϑθερνας (αρ.31).
 Γ/ΙΣΤ: 1L, 2P, 3P D' Ailly, 4O, 5G, 6 Tunis, 7PV, 8B.
 Γ/ΙΖ: 1L, 2P, 3 Cop, 4G, 5 JRW, 6 B Lobb.
 Αδιάγνωστα: 1-2 C, 3-4 Mu, 7O, 8NY, 9-11 RWS, 12 B Fox.

6). AE. 16-18mm, 4.42g, Αξ. 12, (17).

Εμπρ: L LOLLIUS, ρόπαλο, κάτω αρ. γράμμα (B, Γ).

Οπ: στεφάνι δάφνης περιβάλλει γράμμα Γ, ή Δ.

RPC I 910.

B/Γ: 1L

B/Δ: 1L, 2P, 3V, 4NY, 5B I-B

Γ/Γ: 1L

Γ/Δ: 1-3L, 4O, 5NY, 6B Lobb.

Αδιάγνωστο: 1P, 2A, 3NY, 4 B I-B.

Κυρήνη (Λόλλιος):

7). AE. 31-32mm, 18.83g, Αξ. 6, (40)

Εμπρ: κεφαλή Διός Άμμωνα δ. εμπρός σκήπτρο, πίσω γράμμα B.

Οπ: ΛΟΛΛΙΟΥ; sella curulis, ανάμεσα στα πόδια, η στο πεδίο γράμμα (A-KH).

RPC I 911.

8). AE. 26-8mm, 10.31g, Αξ. 6, (18)

Εμπρ: κεφαλή Απόλλωνα δ.; τόξο και φαρέτρα στον ώμο, κάτω από το πρόσωπο γράμμα B.

Οπ: ΛΟΛΛΙΟΥ; Καμήλα-υποζύγιο, κάτω από το σώμα της γράμμα (B-IH).

RPC I 912.

9). AE. 15-16 mm, 4.14g Αξ. 12, (6).

Εμπρ: κεφαλή Λιβύης δ.; γράμμα (A-B)

Οπ: ΛΟΛΛΙΟΥ; κηρύκειο με στάχυα, στο πεδίο γράμμα (A,B).

RPC I 913.

Κνωσός; Crassus, περ. 37 π.Χ.

10). AE. 25-26mm, 11.88g, Αξ. 12 ή 6, (46).

Εμπρ: κροκόδειλος δ.

Οπ: CRAS; πρόρα δ.

RPC I 914, Sv 1903, Bahrfieldt, JIAN 1908, 227,1, BMC Cyr 24 pl. xlii.8.

11). AE. 21mm, 7.23g, Αξ. 12, (13).

Εμπρ: κεφαλή Απόλλωνα δαφνοστεφής δ.
Οπ: CRA; Fasces (δέσμη ράβδων με πέλεκυ).

RPC I 915.

1L (*BMC Cyr* pl. XLII,9), 2L, 3-4L, 5-6P, 7V, 8NY, 9Go, 10-11R, 12A, 13Princeton.

Πτολεμαῖς, Κράσσοι:

12). AE. 29-30mm, 13.5g, Αξ. 12, (4).

Εμπρ: ΠΤΟΛΕΜΑΙ; κεφαλή Τύχης, με πυργόσχημο στέμμα δ.

Οπ: ΚΡΑΣ; κροκόδειλος δ.

RPC I 916.

1V (*BMC Cyr* pl. XLII, 10), 2A.

Κυρήνη, Κράσσοι:

13). AE. 28-9mm, 12.82g, Αξ. ποικίλει. (7).

Εμπρ: ΚΥΡΑ; κεφαλή Λιβύης, δ.

Οπ: ΚΡΑΣ; κροκόδειλος δ.

RPC I 917. *BMC Cyr* 25

14). AE. 14-15mm, 3.03g, Αξ. 12 ή 6, (11)

Εμπρ: ΚΡΑ; ό.π. (n 13).

Οπ: ΚΥΡΑ; σίλφιο.

RPC I 918.

1L (*BMC Cyr* pl. XLII, 12).

Κύδας Κρητάρχης, Γόρτυνα; 43 π.Χ.

15). AR. 26mm, 11.64g, Αξ. 12, (2).

Εμπρ: μυστική κίστη (*cista mystica*), με μισάνοιχτο κάλυμμα, απ' όπου ξεπροβάλλει ένα φίδι; εντός στεφάνου.

Οπ: ΚΥΔΑΣ ΚΡΗΤΑΡΧΑΣ; Ο Δίας στέκει σε κατατομή δ., κρατώντας ψηλά κεραυνό στο δεξί χέρι και αετό στο αριστερό, ανάμεσα σε δύο φίδια κουλουριασμένα με σηκωμένα κεφάλια; στο πεδίο, ΚΡΗΤΑΙ/ΕΩΝ.

RPC I 926. Sv. pl. XXXII, 1.

1P, 2N.

Χάλκινες κοπές Κνωσού, 40-30 π.Χ.

Χωρίς όνομα άρχοντα:

16). AE. 13-14mm, 3.06g, Αξ. 12, (10).

Εμπρ: προτομή Αρτέμιδος δ.

Οπ: ΚΝΩΣΙΩΝ; φτερωτό κηρύκειο.

RPC I 927. Sv. 173. 1-4L, 5-6P, 7-10B.

17). AE. 20-2mm, 8.24g, Αξ. 12, (13).

Εμπρ: ομοίως.

Οπ: ΚΝΩΣΙΩΝ; διασταυρούμενα τόξο και φαρέτρα.

RPC I 928. Sv. 171-2. Chapman, *N.C.* (1968), 16, pl. 2:6, το αποδίδει στον Μνησίθεο. (Η εικ. 17var φαίνεται να έχει επιγραφή ΝΜΗ ΚΝΩΣΙΩΝ Β).

1-3L, 4-7P, 8-9B, 10G, 11Winterhur, 12B, 13B I-B.

Μνησίθεος:

18) AE. 25-9 mm, 12.95g, Αξ. 12, (26)
Εμπρ: ΚΝΩΣΙΩΝ; κεφαλή Διός δ., εμπρός κεραυνός.
Οπ: ΜΝΕ(Α)ΣΙΘΕΟΣ ή ΚΝΩΣΙΩΝ ΝΗΜ, ή ΝΗΗ;
Αετός με ανοιχτά φτερά δ..
RPC I 929, Sv. 133-41.

1-4L, 5-10P, 11-12V, 13-17O, 18-19G, 20Tübingen, 21-22H, 23B, 24B Lobb, 25B I-B, 26-27. Ιδαίων άντρο αρ.26, 27. Το 26 φέρει επισήμανση με συμπίλημα.

Θαρσυδίκας:

19). AE. 25-9 mm, 16.43g, Αξ. 12, (18)
Εμπρ: κεφαλή Διός δ.
Οπ: ΘΑΡΣΙΔΙΚΑΣ; Αετός με ανοιχτά φτερά δ.
RPC I 930, Sv. 153-8.
1-3L, 4-8P, 9-10V, 11-13O, 14-15A, 16B Rauch, 17B, 18Laffaille coll.

20). AE. 19-21 mm, 7.75g, Αξ. 12, τεμ. (10).
Εμπρ: κεφαλή Αρτέμιδος δ.
Οπ: ΘΑΡΣΙΔΙΚΑΣ; φαρέτρα.
RPC I 931, Sv. 170.
1-2L, 3-5P, 6-7V, 8H, 9B Lobb, 10B I-B.

Ταυριάδας:

21). AE. 25-6 mm, 14.05g, Αξ. 12, (13)
Εμπρ: κεφαλή Διός δ., εμπρός κεραυνός
Οπ: ΤΑΥΡΙΑΔΑΣ; αετός με ανοιχτά φτερά δ.
RPC I 932, Sv. 160-4, **Chapman A., NC 1968**.
1-4L, 5-6P, 7-8V, 9O, 10 ανασκαφή Κνωσού 1982 (επισήμανση στον εμπροσθότυπο), 11-14B.

22) AE. 20-2 mm, 6.82g, Αξ. 12, τεμ. (16).
Εμπρ: κεφαλή Αρτέμιδος δ.,
Οπ: ΤΑΥΡΙΑΔΑΣ; φαρέτρα.
RPC I 933, Sv. 167-9.
1-6L, 7-8P, 9-10V, 11-13A, 14Cop, 15Mu, 16B Lobb.

Κύδας:

23). AE. 25-7 mm, 13.13g, Αξ. 12, τεμ. (72).
Εμπρ: κεφαλή Διός δ., εμπρός κεραυνός.
Οπ: ΚΥΔΑΣ; αετός με ανοιχτά φτερά δ.
RPC I 934, Sv. 142-51.
1-19L, 20-27P, 28-31V, 32-33Mu, 34-35O, 46-47Cop, 48-52A, 53-56H, 57-59G, 60C, 61McGill, 62-67B, 68Padua, 69-70P, 71L, 72V. ορισμένα φέρουν υστερόσημο (βλ. *RPC I*, και Ashton, *ABSA* 84 1989, p.50).

Σαυρομάτας:

24). AE. 25-6 mm, 15.58g, Αξ. 12, (1)

Εμπρ: κεφαλή Διός δ., εμπρός κεραυνός.
Οπ: ΣΑΥΡΟΜΑΤΑΣ; αετός με ανοιχτά φτερά δ.
RPC I 935. Chapman, *NC* 1968, pl. VII, 9.
1B Lobb.

Αριστίων:

25). AE. 26-9 mm, 14.58g, Αξ. 12, (15)
Εμπρ: κεφαλή Διός δ., εμπρός κεραυνός.
Οπ. ΑΡΙΣΤΙΩΝ; αετός με ανοιχτά φτερά δ.
RPC I 936, Sv. 159.
1L, 2-3P, 4-6V, 7-9O, 10A, 11Cop, 12G, 13Winterhur, 14-15B. (Επισημάνση στον εμπροσθότυπο σε 4 και 9).

25β-γ) Επισημάνσεις σε νομίσματα της Κνωσού. Βλ. Metenidis N., “Überlegungen zu einigen frühkaiserzeitlichen Gegenstempeln auf knossischen Münzen”, στο Kluge-Weisser (eds), *XII Int. Numismatischer Kongress, Akten I*, Berlin 2000, 693-697.

[] μένις:

26) AE. 23 mm, 9,33g, Αξ. 12, (2)
Εμπρ: κεφαλή Διός δ.
Οπ: [] ΜΕΝΙΣ; αετός με ανοιχτά φτερά δ.
RPC I 937.
1P, 2NY.
Θεωρείται ελληνιστικό λόγω διαφορετικής μετρολογίας και απόδοσης των τύπων. Βλ. Σιδηρόπουλος Κλ., *Creta Romana*, 202 εικ.4 και Metenidis N., “Überlegungen...”, στο Kluge-Weisser (eds), *XII Int. Numismatischer Kongress, Akten I*, Berlin 2000, 693-4, σημ.19, το αποδίδει στη Λύττο.

Αυτοκρατορική περίοδος: 31 π.Χ.-161 μ.Χ.

Οκταβιανός Αύγουστος: (31 π.Χ.-14 μ.Χ.)

Αποικία Κνωσού (colonia).

M. Aimili(us)- T Fufius Iiviri

27). Κράμα Χαλκού-μολύβδου. 16-21mm, 6.14g, Αξ. 12, (41), 5 σφραγίδες εμπρ.
Εμπρ: C I N C E X D D; κεφαλή Αγρίππα; δ. λαβύρινθος αρ.
Οπ: M AIMI(LI) T FUFIVS (FUFIO) II VIR; κεφαλή Αυγούστου δ.
RPC I 976, Sv. 180-3 pl.viii.12, FITA 262 (1), BMC Crete 72-73.
1-6L, 7-12P, 13-17V, 18-21B, 22Cop, 23-25Mu, 26N, 27-29O, 30-34O, 35C McClean, 36-37G, 38
Franke coll .39. JSW, 40 PV, 41RW. Ανάλυση απορρόφησης νετρονίων στο αρ. 7

C Petronius- M Antonius Iiviri

28). AE. 19-22 mm, 6,54g, Αξ. 6, (50), 2 σφραγίδες εμπροσθοτύπου.
Εμπρ: C I N CN; κεφαλή Αυγούστου δ.
Οπ: C PETRONIO M ANTONIO(S) II VIR EX D D; τετράγωνος Λαβύρινθος.
RPC I, 977, Sv. 188-9 pl.viii, 13-14. Grant, FITA 262 (2), BMC Crete 74-76.
1-6L, 7-11P, 12-14V, 15-18B, 19-20Mu, 21-22Go, 23-24Cop, 25Oslo, 26-28Mi (Brera), 29N Fiorelli,
30-34A, 35-40O, 41-43C, 44-46NY, 47-48Evelpidis, 49 Howgego coll, 50 Artemis coll.

Aeshinus Caes L iter- Plotius Pleb Iiviri

29). AE. 21-22 mm, 6.85g, Αξ. 12, (18), 2 σφραγίδες εμπροσθοτύπου.
Εμπρ: AUGUSTUS (AUGUSTO) C N I CNOS EX D D; κεφαλή Αυγούστου δ.
Οπ: AESHINO CAES L ITER PLOTINUS PLEB II VIR; Ρώμη που φοράει κοντό
χιτώνα (tunic), στέκει προς τα αρ. κρατώντας Νίκη και δόρυ (hasta), στο πεδίο
ROMA.
RPC I 978, Sv. 190-1 pl.viii, 15-16, FITA 262 (3).
1-3L, 4P, 5V, 6-7B, 8-9Go, 10Cop, 11Mi (Brera), 12Mu, 13-14O, 15G, 16-17NY, 18PV.

M At [] II vir. Μετά το 2 π.Χ.

30). Κράμα Χαλκού- μολύβδου. 18-20 mm, 5.00 g, Αξ. 12, (20), 4 σφραγίδες εμπρ.
Εμπρ: AUGUSTUS P P C C I N C; κεφαλή Αυγούστου.
Οπ: επιγραφή όχι ευδιάκριτη, αντωπές κεφαλές Γάιου και Λούκιου, εγγονών του
Αυγούστου. Στο πεδίο C. L. (Caius-Lucius).
RPC I 979, Sv. 193-5 pl. viii, 17. Grant, FITA 262 (4, 5).
1-3L, 4-7P, 8V, 9-11B, 12A, 13Karlsruhe, 14-19O. (Ανάλυση απορρόφησης νετρονίων στο αρ. 5).
20Μουσείο Χανίων N.474.

C Iuve Ti Tarius Iiviri.

31). AE. 18-19 mm, 4.53 g, Αξ. 12, (6), 1 σφραγίδα εμπρ.
Εμπρ: AUGUS; κεφαλή Αυγούστου δ.
Οπ: C IVE TI TARIO II VIR D D, σε τρεις γραμμές εντός στεφάνου.
RPC I 980, Ashton, ABSA (1975), 7-9.
1L Seager, 2L Cameron, 3NY, 4 ανασκαφές Κνωσού- Ιερό Δήμητρας (Jackson, *ABSA* suppl.8, 106, n.
148), 5 ανασκαφές Κνωσού 1972, Royal Road (Ashton, *ABSA*, 84, 1989, 53). 6JSW.

Ti Caesar Iivir M Aemilius Prae Labeo II vir

32). Κράμα Χαλκού- μολύβδου. 18-19 mm, 6.48 g, Αξ. 12, (6), 1 σφραγίδα εμπρ.
Εμπρ: TI CAESARE IIV; ανδρική κεφαλή δ. Αύγουστος;
Οπ: M AEMIL PRAE LABEONE II; ανδρική κεφαλή δ., Τιβέριος; στο πεδίο Δ Δ.
RPC I 981, Grant, *FITA* 262 (9)
1-3P, 4V, 5Br, 6NY. Ανάλυση απορρόφησης νετρονίων στο αρ. 1.

Ti Caesar Iivir iter M Aemili Prae Labeo II vir

33). AE. 17-20 mm, 4.83 g, Αξ. 12, (16), 2 σφραγίδες εμπρ.
Εμπρ: TI CAESARE IIVIR ITER D D; ανδρική κεφαλή αρ.
Οπ: M AEMILI PRAE LABEO IIVIR; ανδρική κεφαλή δ. ή αρ.
RPC I 982, Grant, *FITA* 262, (10-11)
1-2L, 3-4L Cameron, 5P, 6Cop, 7Mu, 8A, 9O, 10-16B.

Pollio iter Labeo F Iiviri

34). Κράμα Χαλκού- μολύβδου. 15-17 mm, 3.76 g, Αξ. 12, (22), 1 σφραγίδα εμπρ.
Εμπρ: TI CAESAR. ανδρική κεφαλή, Τιβέριος;
Οπ: POLLIONE ITER LABEONE F IIVIR; ελάφι όρθιο δ.
RPC I 983, Sv. 199-200, Grant, *FITA* 262, (7,8)
1-6L, 7P, 8B, 9B I-B, 10-11A, 12-18O, 19C McClean, 20-22NY. Ανάλυση απορρόφησης νετρονίων στο αρ. 7.

35). AE. 13 mm, 2.43 g, Αξ. 12, (5), 2 σφραγίδες εμπρ.
Εμπρ: D D; πρόρα.
Οπ: σε 4 γραμμές: POLLIONE ITER LABEONE F IIVIR.
RPC I 984, Sv. 201.
1L, 2A, 3-4O, 5NY.

Χωρίς όνομα αρχής.

36). AE. 13-15 mm. 2.79 g. Αξ. 12 ή 6. (8), 1 σφραγίδα εμπρ.
Εμπρ: D D AUG; Άροτρο.
Οπ: Λαβύρινθος.
RPC I 985, Sv. 185.
1-2L, 3A, 4-5O, 6NY, 7Howgego coll. 8 Μουσείο Κισάμου N.498.

Κυδωνία:

37). AE. 20-21 mm, 5.63 g, Αξ. 12, (9)
Εμπρ: ΚΑΙΣΑΡ ΑΥΓ(Ο)ΥΣΤΟΣ; κεφαλή Αυγούστου δ.
Οπ: ΚΥΔΩΝΙΑΤΑΝ; βρέφος Μίλητος στα αρ., θηλάζει σκυλίτσα στα δ.
RPC I 1010, Sv.94 (pl. X.12), *BMC Crete* 34.
1-2L, 3-4P, 5V, 6B, 7Cop, 8G, 9NY.

38). AE. 20-21 mm, 4,77 g, Αξ. 12 ή 6, (14).
Εμπρ: ΚΑΙΣΑΡ; κεφαλή ίσως Τιβερίου αρ.
Οπ: ΚΥΔΩΝΙΑΤΑΝ; βρέφος Μίλητος αρ., θηλάζει σκυλίτσα στα δ..
RPC I 1011, Sv. 100-4 (pl. X.14), 119
1-2L, 3-7P, 8-9B, 10-11O, 12NY, 13 πρώην συλλογή Τσιμπουράκη, 14. Μουσείο Χανίων N.240.

Λάππα:

Αύγουστος ή Τιβέριος:

39). AE.18 mm, 4.22g, Αξ. 12 ή 6, (7).
Εμπρ: ΘΕΩ ΚΑΙΣΑΡΙ ΣΕΒΑΣΤΩ; κεφαλή Αυγούστου δ.
Οπ: ΛΑΙΠΠΑΙΩΝ; Απόλλων μετωπικά, με ποδήρη χιτώνα, κρατώντας plectrum και λύρα.
RPC I 1020, Sv. 25.
1-3L, 4P, 5V, 6O, 7NY.

40). AE. 14 mm, 2.14g, Αξ. 6, (1)
Εμπρ: σε δύο γραμμές: ΣΕΒΑΣΤΟΥ
Οπ: εντός στεφάνου: ΛΑΠ
RPC I 1021, Jenkins, *NC* (1949), pl. VII, 63. (Cameron).

41) Ένα νόμισμα που αποδίδεται στη Γόρτυνα επί Αυγούστου από τον Jenkins (*NC*, 1949, p.46, n.52 και pl. VI, 52) θεωρείται με βάση το *RPC I* n. (5466) αβέβαιης προέλευσης:

AE. 14 mm, 2.77g, Αξ.6. (1).
Εμπρ: ΣΕΒΑ; κεφαλή Αυγούστου δ.
Οπ. ΓΟΡΤ-ΥΝ?; Άρτεμις όρθια δ. κρατώντας τόξο, κάτω αρ. αστέρι.

Τιβέριος: (14 μ.Χ.-37 μ.Χ.)

Αργυρές εκδόσεις:
Cornelius Lupus.

Αξός:

42). AR. (Τρίδραχμο): 25-26 mm, 7.65 g, Αξ. 12, (1).
Εμπρ: ΤΙ ΚΑΙ ΣΕΒΑΣΤΟΣ Ε ΚΟ ΛΥ.; δαφνοστεφής κεφαλή Τιβερίου δ.
Οπ: ΚΡΗΤΕΣ ΑΞΙ ΣΥΓΚΛΗΤΩ; γενειοφόρος κεφαλή Συγκλήτου με κάλυμμα κεφαλής δ.
RPC I 950, Sv. 40 (pl. III, 14). 1P.

Γόρτυνα:

43). AR. (δραχμή) 17 mm, 2.68g, Αξ. 6, (2), 2 ζεύγη μητρών.
Εμπρ: ΤΙΒΕΡΙΩ ΚΑΙΣΑΡΙ ΣΕΒΑΣΤΩ ΓΟΡΤΥΝΙΩ; δαφνοστεφής κεφαλή Τιβερίου δ.
Οπ: ΚΑΙΣΑΡΙ ΣΕΒΑΣΤΩ Ε(ΠΙ) ΚΟΡ ΛΥ(ΠΩ); ακτινωτό κεφάλι του θεοποιημένου Αυγούστου αρ.
RPC I 954, Sv. 192, (pl. xvii, 1).
1P. 2 Cop. (ΣΕΒΑΣΤΩ Κ Κ αποδίδεται στο Κοινό των Κρητών, αλλά δεν είναι πιθανό, διότι το κοινό δεν υπογράφει επί Ιουλίων-Κλαυδίων. Οι σφραγίδες προέρχονται από τον ίδιο χαρακτή, άρα μάλλον ΓΟ αντί Κ Κ.)

Ελεύθερνα:

44). AR. (δραχμή) 15-16 mm, 2.22g, Αξ. 12, (1)
Εμπρ: ΤΙ ΚΑΙ ΣΕΒΑΣΤΟΣ ΚΟΡ ΛΥ; δαφνοστεφής κεφαλή Τιβερίου δ.
Οπ: ΘΕΩ ΣΕΒΑΣΤΩ ΚΡΗΤΩΝ ΕΛΕΥΘ.; ακτινωτό κεφάλι του θεοποιημένου Αυγούστου δ.
RPC I 953, 1L (*BMC Crete* 18, pl. xii, 8).
Ο Walker (*Metrology* p. 78, n.25) το θεωρούσε αρχαία πλαστογραφία, με πυρήνα από σίδηρο και κάλυψη αργύρου..
Sv. 48-49-50. Αναφέρει άλλα δύο τεμάχια (Vaillant, Mionnet και *Mus. Theur.*), με επιγραφή στην ονομαστική: ΘΕΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ ΕΛΕΥΘ(Ε), τα οποία θεωρούνται λάθος αναγνώσεις με βάση το *RPC* I p. 231. Όμως η αναζήτηση στο Internet, (www.coinarchives.com.) φανερώνει ότι όντως υπάρχουν και άλλα τεμάχια (εικ. 44β).

Ιεράπυτνα:

45). AR. (τετράδραχμο) 26-7 mm, 8.93 g, Αξ. 6, (1)
Εμπρ: ΘΕΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ ΚΡΗΤΩΝ ΕΠΙ ΚΟΡΝΗΛ ΛΥ.; ακτινωτό κεφάλι του θεοποιημένου Αυγούστου δ.
Οπ: ΤΑΝ ΚΡΗΤΑΓΕΝΗΣ ΙΕΡΑ.; κεφαλή Διός με ταινία δ.
RPC I 955, Sv. 45, pl. xviii, 2. 1Go.

46). AR. (δραχμή) 15-16 mm, 2.37g, Αξ. 12, (3), 3 ζεύγη μητρών.
Εμπρ: ΤΙΒΕΡΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒΑΣΤΟΣ Ε ΚΟΡ ΛΥ.; δαφνοστεφής κεφαλή Τιβερίου δ.

Οπ: ΘΕΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ ΚΡΗΤΕΣ ΙΕΡΑ.; ακτινωτό κεφάλι του θεοποιημένου Αυγούστου αρ.

RPC I 956, Sv. 47, pl. xviii, 4.

1B, 2L, 3V. Ο Σβορώνος απέδωσε το 3 στην Κυδωνία (Sv.116), αλλά είναι πιο πιθανή η απόδοση στην Ιεράπυτνα, λόγω την επιγραφής στην ονομαστική και του Άξονα 12, όχι 6.

Κυδωνία:

47). AR. (Τρίδραχμο): 22 mm, 7.13g, Αξ. 6, (2), 1 ζεύγος μητρών.

Εμπρ: ΤΙΒΕΡΙΩ ΚΑΙΣΑΡΙ ΣΕΒΑΣΤΩ ΕΠΙ ΚΟΡ ΛΥΠΙΩ; δαφνοστεφής κεφαλή Τιβερίου δ.

Οπ: ΣΥΓΚΛΗΤΩ ΚΡΗΤΕΣ ΚΥ; γενειοφόρος κεφαλή Συγκλήτου με κάλυμμα κεφαλής δ.

RPC I 951, 1P. (Sv.110, pl. x.15), 2L (*BMC Crete* 37.)

48). AR. (δραχμή): 15-16 mm, 2.50g, Αξ. 6, (1)

Εμπρ: ΤΙ ΚΑΙ ΣΕΒΑΣΤ(Ω) ΚΡΗ ΚΥ; δαφνοστεφής κεφαλή Τιβερίου αρ.

Οπ: ΣΕΒΑΣ [ΚΡΗΤ]ΕΣ Ε ΚΟΡ ΛΥ; ακτινωτό κεφάλι του θεοποιημένου Αυγούστου αρ. στο πεδίο ΚΥ.

RPC I 952, Sv. 115, pl. x.20.

1B I-B.

Πολυρρήνια:

49). AR. (τετράδραχμο) 24-26 mm, 9.45g, Αξ. 12, (1)

Εμπρ: ΘΕΟ[Σ ΣΕΒΑΣ]ΤΟΣ ΕΠΙ ΚΟΡΝΗΛΙΟΥ ΛΥΠΟΥ, μονόγραμμα; Ακτινωτό κεφάλι του θεοποιημένου Αυγούστου αρ.

Οπ: ΤΑΝ Κ[ΡΗΤΑΓΕ]ΝΗΣ ΠΟΛΥΡ.; δαφνοστεφής κεφαλή Διός Κρηταγενούς δ.

RPC I 957, Sv. 52, pl. xxvi, 30.

1P. Το μονόγραμμα αντιστοιχεί σε ΑΝΘΥΠΑΤΟΣ.

Αβέβαιη πόλη:

50). AR. (δραχμή) 16mm, 2.14g, Αξ.12, (1)

Εμπρ: ΤΙΒΕΡΙΩ ΚΑΙΣΑΡΙ ΣΕΒΑΣΤΩ; δαφνοστεφής κεφαλή Τιβερίου δ.

Οπ: ΚΑΙΣΑΡΙ ΣΕΒΑΣΤΩ ΚΡΗΤΩΝ Ε ΚΟΡ ΛΥ; .ακτινωτό κεφάλι του θεοποιημένου Αυγούστου δ.

RPC I 958, Sv. 48 (Ιεράπυτνα), pl. xviii, 5.

1P. Η απόδοση στην Κυδωνία είναι πιθανή, διότι έχει την ίδια φτωχή τεχνοτροπία με *RPC I 952*, στην επιγραφή εμπροσθοτύπου δοτική και ίδια μορφή σίγμα.

Cornelius Lupus ή Laches.

Λάππα:

51). AR. (δραχμή) 16mm, 1.87g, Αξ. 12, (1)

Εμπρ:]CAP CEBA; δαφνοστεφής κεφαλή Τιβερίου δ.

Οπ:]OC CEBA[] ΛΑΠ.; ακτινωτό κεφάλι του θεοποιημένου Αυγούστου αρ.

RPC I 959, Sv. 26, pl. xx.13. 1P.

Αργυρές εκδόσεις:
Laches

Ιεράπυτνα:

52). AR. (δραχμή): 17 mm, 2.46g, Αξ.6, (3), 2 σφραγίδες εμπρ.
Εμπρ: ΤΙΒΕΡΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒΑΣΤΟΣ ΕΠΙ ΛΑΧΗ.; δαφνοστεφής κεφαλή
Τιβερίου δ.
Οπ: ΘΕΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ ΚΡΗΤΕΣ ΙΕΡΑΠ(ΥΤΝΙΟΙ); ακτινωτό κεφάλι του
θεοποιημένου Αυγούστου αρ.
RPC I 961, Sv. 109, pl. xviii, 3.
1P (RN 1885, 159,2, pl. viii,5). 2L, 3L. 1-2 από την ίδια σφραγίδα.

Κυδωνία:

53). AR. (Τρίδραχμο): 22 mm, 7,36g, Αξ. 6, (1)
Εμπρ: ΤΙΒΕΡΙΩ ΚΑΙΣΑΡΙ ΣΕΒΑΣΤΩ ΕΠΙ ΛΑΧΗΤΙ; δαφνοστεφής κεφαλή Τιβερίου
δ.
Οπ: ΣΥΓΚΛΗΤΩ ΚΡΗΤΕΣ ΚΥΔΩΝΕΑΤΩΝ; γενειοφόρος κεφαλή Συγκλήτου δ. με
κάλυμμα κεφαλής.
RPC I 960, Sv. 109, pl. x.16. 1P.

Χάλκινα Κνωσού (colonia):

Fuscus Maximus Iiviri

54). AE. 26-30mm, 11.96g, Αξ. 6 ή 12, (6), 1 σφραγίδα εμπρ.
Εμπρ: MAXIMO IIVIR DIVOS AUG; ανδρική κεφαλή αρ. Θεοποιημένος
Αύγουστος;.
Οπ: FUSCO IIVIR IULIA AUGUS; γυναικεία μορφή καθιστή δ. (Λιβία;).
Στο πεδίο D D.
RPC I 986, 1L, (Cameron), 2L, 3-4V, 5πρώην συλλογή Grant, 6Doukas

55). AE. 17-20 mm, 5.37g, Αξ. 12 ή 9, (6), 1 σφραγίδα εμπρ.
Εμπρ: TI CA(E)S AUGUS; ανδρική κεφαλή αρ. Τιβέριος;.
Οπ: σε τέσσερις γραμμές: FUSCO ET MAXIMO IIVIR.
RPC I 987, 1L(Cameron), 2V, 3B, 4NY, 5Trade, 6 ανασκαφές Κνωσού 1982.

C Apronius Doius Iiviri

56α). AE. 14-15mm, 3.11g, Αξ. 12 ή 6, (6),
2 νομίσματα από 1 σφραγίδα εμπρ.
Εμπρ: IULIA AUG; κεφαλή Λιβίας δ.
Οπ: σε τρεις γραμμές στο πεδίο C APRON DOIO IIVIR.
RPC I 988, Ashton, NC 1973, 40, 1-2.
1B I-B, 2 O (Cameron).

4 νομίσματα από 1 σφραγίδα
56β). Εμπρ: TI CAESAR AUG; ανδρική κεφαλή αρ., Τιβέριος.
Οπ: σε τρεις γραμμές στο πεδίο C APRON DOIO IIVIR.
RPC I 989, Ashton, NC (1973), 41, 3-4.

1L, 2O, 3Cop, 4 ανασκαφή Κνωσού 1972/17, (Ashton, *ABSA* 84, 1989, 54), 5B.

Χωρίς ονόματα αρχόντων:

57). AE. 11 mm, 1.68g, Αξ. 12 ή 6, τεμ. (6).

Εμπρ: ανδρική κεφαλή δ., Τιβερίος;

Οπ: C I C εντός στεφάνου.

RPC I 990, Jenkins, *NC* 1949, pl. vi, 17.

1-2L 3-4-5L, 6JSW.

Χάλκινα Κυδωνίας:

58α) AE. 20 mm, 4.78g, Αξ. 12, (8)

Εμπρ: ΚΑΙCΑΡ; κεφαλή Τιβερίου δ.

Οπ: ΚΥΔΩΝ; βρέφος Μίλητος ή Κύδων στα αρ., θηλάζει σκυλίτσα στα δ.

RPC I 1012, Sv. 105, *BMC Crete*, 35-36.

1-2L, 3-4V, 5B, 6-7O. 1-3 και 5-7 από την ίδια σφραγίδα εμπροσθοτύπου. 8 Μουσείο Χανίων N.343.

58β). AE. 19-20 mm, 5.57g, Αξ. 4, (2)

Εμπρ: ΚΑΙCΑΡ; ακτινωτό κεφάλι θεοποιημένου Αυγούστου δ.

Οπ: ΚΥΔΩΝΙΑΤΑΝ; βρέφος Μίλητος ή Κύδων στα αρ., θηλάζει σκυλίτσα στα δ.

RPC I 1014, Sv. 96, (Grant, *FITA* pl. xii,7).

1V, 2N.

58γ). AE. 17 mm, 5.42 g, Axis 6, (2)

Εμπρ: ΚΑΙCΑΡ; κεφαλή Τιβερίου δ.,

Οπ: ΚΥΔΩΝ[; βρέφος Μίλητος ή Κύδων στα αρ., θηλάζει σκυλίτσα στα δ.,

RPC I 1015, Sv. 97.

1V, 2B, από το ίδιο ζεύγος σφραγίδων.

58δ). AE. 17-18 mm, 5.22 g, Αξ. 6 ή 12, (11).

Εμπρ: ΚΑΙCΑΡ; κεφαλή Τιβερίου αρ.

Οπ: ΚΥΔΩΝΙΑΤΑΝ; βρέφος Μίλητος ή Κύδων στα αρ., θηλάζει σκυλίτσα στα αρ. ή δ.

RPC I 1016, Sv. 106-7. (Jenkins, *NC* 1949, n.42, επισήμανση NE).

59). AE. 22 mm, 9.03g, Αξ. 12, (4).

Εμπρ: ΚΑΙCΑΡ; ακτινωτό κεφάλι θεοποιημένου Αυγούστου αρ.

Οπ: ΤΙΒΕΡΙΟΥ [ΚΥΔΩΝ]ΙΑΤΑΝ; εξάστυλος ναός.

RPC I 1013, Sv. 117, (pl. x.17).

1-2P, 3B, 4O. 1-4 από την ίδια σφραγίδα εμπροσθοτύπου.

Γάιος Καλιγούλας (37-41 μ.Χ.)

Αργυρές εκδόσεις:

Λάχης:

Αξός:

60). AR. (δραχμή): 18 mm, 2.15 g, Αξ. ? (1)

Εμπρ: ΓΑΙΩ ΚΑΙΣΑΡΙ ΣΕΒΑΣΤΩ ΚΡΗΤΗΣ ΑΞΙΩΝ; δαφνοστεφής κεφαλή
Καλιγούλα αρ.

Οπ: ΓΕΡΜΑΝΙΚΩ ΚΑΙΣΑΡΙ ΣΕΒΑΣΤΩ ΕΠΙ ΛΑΧ.; δαφνοστεφής κεφαλή
Γερμανικού δ.

RPC I 962. 1 Hirsch. Η αυθεντικότητα του νομίσματος αμφισβητείται. Διαφέρει στη θεματογραφία από τα άλλα νομίσματα του Λάχης και επιπλέον η επιγραφή του οπισθοτύπου αποδίδει τον τίτλο Σεβαστός στον Γερμανικό, κάτι που είναι δύσκολα αποδεκτό.

Χωρίς όνομα proconsul:

Κοινού Κρητών:

Γόρτυνα?:

61). AR. (τετράδραχμο): 24 mm, 9.59g, Αξ. 12, (8), 4 σφραγίδες εμπρ.

Εμπρ: ΓΑΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒ ΓΕΡΜ ΑΡΧ ΜΕΓ ΔΗΜ ΕΞΟΥ ΥΠΑ; κεφαλή
Καλιγούλα δ., με μανδύα και σκήπτρο πίσω από το λαιμό.

Οπ: άγαλμα θεοποιημένου Αυγούστου, με τήβεννο, κρατώντας σκήπτρο και φιάλη, τοποθετημένο πάνω σε άρμα που σύρουν τέσσερις ελέφαντες, με τους οδηγούς τους προς τα αρ. στο πεδίο επτά αστέρια.

RPC I 963, Sv. 3, (pl. xxxii, 3).

1P, 2-3V, 4 B Fox, 5B I-B, 6Cop, 7 C Leake (*SNG IV*), 8 πρώην συλλογή Μητσotάκη. 3,4, 5,7, από την ίδια μήτρα εμπροσθοτύπου, 1,3, από την ίδια μήτρα οπισθοτύπου.

62). AR (τρίδραχμο): 22-3 mm, 7.55 g, Αξ. 12, (13), 7 σφραγίδες εμπρ.

Εμπρ: Γ(ΑΙΟΣ) ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒ ΓΕΡ(Μ) ΑΡΧ ΜΕΓ ΔΗΜ ΕΞΟΥ ΥΠΑ.; κεφαλή
Καλιγούλα ό.π.

Οπ: άγαλμα Αυγούστου σε κάθισμα συγκλητικού προς τα αρ., με τήβεννο, κρατώντας φιάλη και σκήπτρο, πατάει σε υποπόδιο, στο πεδίο επτά αστέρια.

RPC I 964, Sv. 2, (pl. XXXII, 2).

1-2L, (*BMC Crete* 1, 2), 3L, 4P, 5V, 6B,7Cop, 8-9C, 10NY, 11Mi (Brera), 12Hirsch, 13 Ιδαίων Άντρο (n.12).

63). AR (δραχμή): 16-17 mm, 2.40 g, Αξ. 6, (43).

Εμπρ: Γ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒ ΓΕΡ(Μ) ΑΡΧ ΜΕΓ ΔΗΜ ΕΞΟΥ ΥΠΑ; κεφαλή Καλιγούλα
ό.π.

Οπ: ακτινωτό κεφάλι θεοποιημένου Αυγούστου αρ., στο πεδίο επτά αστέρια.

RPC I 965, Sv. 4, (pl. xxxii, 4),

1L, (*BMC Crete* 3), 2-6L, 7-9P, 10-15V, 16-19B, 20A, 21-22Cop, 23-25Mu, 26-28O, 29-30C Leake, 31-32C McClean, 33-34C (*SNG*), 35-36G, 37Munz Zentrum, 38-41 Ιδαίων Άντρο αρ. 13-16. 42-43 Μουσείο Κισάμου N.974, N.912.

Χάλκινα Κνωσού (colonia):

Dossenus Pulcher Iiviri

64α). AE. 21-22 mm, 6,06g, Αξ. 6, (21), 3 σφραγίδες εμπρ.
Εμπρ: C CAESAR AUG GERMANICUS; κεφαλή Καλιγούλα δ.
Οπ: GER CAESAR DOSSENO PULCHRO IIVI(R); κεφαλή Γερμανικού δ.
RPC I 991, Sv. 208.
1-2L, 3-4G, 5-6P, 7-8V, 9-10B, 11Mu, 12Zurich, 13A, 14O, 15-16G, 17-18NY, 19-20Trade.
Επισήμανση Γο (Γόρτυνα?) στο v. 2. Jenkins, (NC 1949, 44, n. 39). 21 Μουσείο Κισάμου N.926.

64β). AE. 20-21 mm, 6. 39g, Αξ. 6 ή 12, (18), 2 σφραγίδες εμπρ.
Εμπρ: C CAESARI AUG GERMANICO; κεφαλή Καλιγούλα αρ.
Οπ: CAESAR DOSSEN(O) PULCHR IIVI(R); δαφνοστεφής κεφαλή Γερμανικού
στα δ.
RPC I 992, Sv. 210.
1L, 2-3P, 4-5V, 6-8B, 9-11Mu, 12Go, 13A, 14Br, 15-16O, 17-18NY.

64γ). AE. 21-3 mm, 7.33 g, Αξ. 6 ή 12, (4), 2 σφραγίδες εμπρ.
Εμπρ: κεφαλή Καλιγούλα αρ. ή δ. επιγραφή ό.π.
Οπ: CERM CAESAR DOSSENN PULCHER IIVIR; .δαφνοστεφής κεφαλή
Γερμανικού δ.
RPC I 993, Sv. 209.
1P, 2V, 3A, 4Ball

Pulcher III Varius Iiviri

65α). AE. 20-2 mm, 6.05 g, Αξ. 6, (17), 6 σφραγίδες εμπρ.
Εμπρ: C CAESAR AUG GERMANICUS; κεφαλή Καλιγούλα δ.
Οπ: GER CAESAR PULCHRO III VARIO IIVIR. δαφνοστεφής κεφαλή Γερμανικού
δ.
RPC I 994, Sv. 202.
1-2L, 3-6P, 7B, 8B Friedlaender, 9B I-B, 10B Lobb, 11V, 12-15O, 16-17C McClean.

65β). AE. 19-21 mm, 5.44g, Αξ. 6, (30), 2 σφραγίδες εμπρ.
Εμπρ: C CAESAR AUG GERMANICUS; δαφνοστεφής κεφαλή Καλιγούλα δ.
Οπ: GER CAESAR PULCHRO III VARIO IIVIR; δαφνοστεφής κεφαλή Γερμανικού
δ.
RPC I 995, Sv. 205.
1-3L, 4-6P, 7-10V, 11-12B, 13-14Go, 15-17A, 18Bern, 19O, 20C, 21G, 22NY, 23Evelpidis, 24Barlett,
25Artemis coll, 26Heynen, 27 πρώην συλλογή Mazzini, 28Waddell, 29Birkler, 30 Trade.

65γ). AE. 20-3 mm, 6,38 g, Αξ. 6, (48), 3 σφραγίδες εμπρ.
Εμπρ: C CAESAR AUG GERMANICUS; δαφνοστεφής κεφαλή Καλιγούλα δ..
Οπ: GERM CAESAR PULCHRO III VARIO IIVIR; δαφνοστεφής κεφαλή
Γερμανικού δ.
RPC I 996, Sv. 204.
1-4L, 5-14P, 15-17V, 18-22B, 23Cop, 24-25A, 26Mu, 27-29Go, 30Basel, 31-35O, 36-38C, 39G,
40NY, 41N, 42McGill, 43Evelpidis, 44-48 ιδιωτικές συλλογές.

Χωρίς ονόματα αρχόντων:

65δ). AE. 20-1 mm, 5.65 g, Αξ. 12, (4), 3 σφραγίδες εμπρ.

Εμπρ: C CAESAR GERMANICUS AUG; κεφαλή Καλιγούλα δ.,
Οπ: GERMANICUS CAESAR κεφαλή Γερμανικού δ.
RPC I 999, 1-2P, 3Mu, 4JSW.

Pulcher-Vario:

66). AE. 15 mm, 3.81 g, Αξ. 12, (3).
Εμπρ: κεφαλή Νέρωνα Καίσαρα δ., [NER CAE]SAR PULCHER II VIR
Οπ: κεφαλή Δρούσου Καίσαρα δ., DRU CAESAR C I P V SE II VIR.
RPC I 997. 1P, 2 ανασκαφή Κνωσού 1982, 140, 3 Go.

67). AE. 12-13 mm, 2.30 g, Αξ. ?, (1).
Εμπρ: C I C N D D; άροτρο
Οπ: C I P V SE II VI; λαβύρινθος.
RPC I 998, 1O.

Χωρίς όνομα αρχόντων:

68). AE. 16-17 mm, 3.57g, Αξ. 12, (3), 1 σφραγίδα εμπρ.
Εμπρ: C CAESAR GERMANICUS; δαφνοστεφής κεφαλή Καλιγούλα δ.
Οπ: AGRIPPINA; κεφαλή δ., Αγριππίνας I, μητέρας Καλιγούλα,
RPC I 1000, Sv. 211,
1O, 2B I-B (Trillmich), 3A.

Χάλκινα νομίσματα επί Καλιγούλα με το όνομα του ανθύπατου
Αυγουρέινου.
Με τη μεσολάβηση του Κοινού των Κρητών

Γόρτυνα:

69α). AE. 20-21 mm, 6,29 g, Αξ. 6 ή 12, (40).
Εμπρ: ΓΑΙΟΝ ΚΑΙΣΑΡΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΝ ΣΕΒΑΣΤΟΝ; δαφνοστεφής κεφαλή
Καλιγούλα αρ.
Οπ: ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΝ ΚΑΙΣΑΡΑ ΕΠΙ ΑΥΓΟΥΡΕΙΝΩ ΓΟΡΤ(Υ); δαφνοστεφής
κεφαλή Γερμανικού δ.
RPC I 1022, Sv. 193-4, *BMC Crete* 80-83.
1-7L, 8-11P, 15V, 16-22B, 23-24Cop, 25-31O, 32-33C McClean, 34G, 35-38NY, 39Padua, 40
ανασκαφές Κνωσού 1972 (Ashton, *ABSA* 84, 1989, 54)

69β). AE. 20 mm, 5.09 g, Αξ. 12, (1)
Εμπρ: Ομοίως.
Οπ: ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΝ ΚΑΙΣΑΡΑ ΓΟΡΤΥΝΙΩΝ; δαφνοστεφής κεφαλή Γερμανικού
προς δ.
RPC I 1023, Sv. 195, 1P.

Ιεράπυτνα:

70α). AE. 20-1 mm, 5.95 g, Αξ. 12 ή 6, (16)
Εμπρ: ΓΑΙΟΝ ΚΑΙΣΑΡΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΝ ΣΕΒΑΣΤΟΝ; δαφνοστεφής κεφαλή
Καλιγούλα δ.

Οπ: ΙΕΡΑΠΥΤΝΙΩΝ ΕΠΙ ΑΥΓΟΥ; αετός με ανοικτά φτερά, πάνω σε κεραυνό αρ. πίσω φοίνικας.

RPC I 1024, Sv. 49, xviii, 6.

1-5L, 6P, 7-8V, 9-11B, 12Cp, 13-15O, 16NY.

70β). ΑΕ. 20-1 mm, 4.19 g, Αξ. 12, τεμ. (1)

Εμπρ: Ομοίως.

Οπ: όμοια επιγραφή; αετός στέκεται προς τα δ., δίπλα σε φοίνικα στα δ.

RPC I 1025, Sv. 49 var.

1L Ίδια σφραγίδα εμπρ. με 70α/5 (*RPC 1024*).

Λατώ:

71). ΑΕ. 20-21 mm, 5.52 g, Αξ. 6, (4).

Εμπρ: ΓΑΙΟΝ ΚΑΙΣΑΡΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΝ ΣΕΒΑΣΤΟΝ ΚΑ; δαφνοστεφής κεφαλή Καλιγούλα δ.

Οπ: ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΝ ΚΑΙΣΑΡΑ ΕΠΙ ΑΥΓΟΥΡΕΙΝΩ ΛΑΤΙ; δαφνοστεφής κεφαλή Γερμανικού δ.

RPC I 1026. 1L, 2L, 3 L, 4 C McClean. ΚΑ στον εμπροσθότυπο σημαίνει Λατώ Καμάρα, για διάκριση προς την Λατώ Ετέρα.

Λύττος:

72). ΑΕ. 21 mm, 6.44 g, Αξ. 6, (5)

Εμπρ: ΓΑΙΟΝ ΚΑΙΣΑΡΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΝ ΣΕΒΑΣΤΟΝ; δαφνοστεφής κεφαλή Καλιγούλα δ.

Οπ: ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΝ ΚΑΙΣΑΡΑ ΕΠΙ ΑΥΓΟΥ; δαφνοστεφής κεφαλή Γερμανικού δ. πίσω του ΛΥΤ. μονόγραμμα Χ-Ρ.

RPC I 1027, Sv. 88-9 (AR),

1L, 2L, 3L (Seager), 4L (Cameron), (Jenkins *NC*, 1949, pl. vii, 72), 5B.

Πολυρρήνια:

73). ΑΕ. 18 mm, 5.86g, Αξ. 12, (10)

Εμπρ: ΓΑΙΟΝ ΚΑΙΣΑΡΑ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΝ ΣΕΒΑΣΤΟΝ; δαφνοστεφής κεφαλή Καλιγούλα αρ.

Οπ: ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΝ ΚΑΙΣΑΡΑ ΕΠΙ ΑΥΓΟΥΡΕΙΝΩ ΠΟΛ; δαφνοστεφής κεφαλή Γερμανικού δ.

RPC I 1028, Sv. 53 ,

1L (*BMC Crete 23*), 2-3L, 4P, 5-6V, 7B Lobb, 8B Kassel, 9-10 C McClean.

Κλαύδιος (41-54 μ.Χ.):

Αργυρή νομισματοκοπία:
Κοινό Κρητών.

74α). AR. (τετράδραχμο): 24-26 mm, 9.95 g, Αξ. 12, (11), 7 μήτρες εμπρ.
Εμπρ.: ΤΙ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕ ΓΕΡΜ ΑΡΧ ΜΕΓ ΔΗΜ ΕΞΟΥ ΥΠ(Α).; κεφαλή
Κλαυδίου αρ.

Οπ: άγαλμα θεοποιημένου Αυγούστου, με τήβεννο, κρατώντας σκήπτρο και φιάλη,
τοποθετημένο πάνω σε άρμα που σύρουν τέσσερις ελέφαντες προς τα αρ., με τους
οδηγούς τους. Στο πεδίο επτά αστέρια. (Όπως το αρ. 61 /RPC 963).

RPC I 966, Sv. 7, xxxii, 8.

1L (*BMC Crete* 4), 2P, 3 Marseille, 4V, 5B Lobb, 6Mu, 7O, 8 Ratto, 9 Cop. 10 Sant. Sign. 11 NY.

74β). AR. (τετράδραχμο): 24 mm, 8.87 g, Αξ. 12, (1).

Εμπρ: ΤΙ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕ [] Γ ΔΗ ΕΞΟΥ ΥΠΑ.; δαφνοστεφής κεφαλή
Κλαυδίου δ.

Οπ: ό.π. αρ. 74α/(RPC 966)

RPC I 967. 1B Lobb.

75). AR. (τρίδραχμο): 24-5 mm, 7.43 g, Αξ. 12, (7), 4 σφραγίδες εμπρ.

Εμπρ: κεφαλή Κλαυδίου αρ. Επιγραφή Όπως αρ. 74.

Οπ: άγαλμα Αυγούστου καθιστού σε κάθισμα συγκλητικού προς τα αρ.,
με τήβεννο, κρατώντας φιάλη και σκήπτρο, πατάει σε υποπόδιο,
στο πεδίο επτά αστέρια. (όπως αρ. 62/ RPC 964).

RPC I 968, Sv. 6,

1L (*BMC Crete* 5), 2P, 3V, 4Cop, 5C, 6Mu, 7H. 1,4 και 7 από την ίδια σφραγίδα εμπρ.

76). AR. (δραχμή): 15 mm, 2.18 g, Αξ. 12, (2), 1 σφραγίδα εμπρ.

Εμπρ: ΤΙ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙ ΣΕ ΓΕΡΜ ΑΡΧ ΔΗ ΕΞΟΥ Υ[ΠΑ; κεφαλή Κλαυδίου δ.

Οπ. ακτινωτό κεφάλι θεοποιημένου Αυγούστου αρ., στο πεδίο επτά αστέρια.

RPC I 969, Sv. 8, (pl. xxxii,5). 1V, 2 πρώην συλλογή Μητσοτάκη.

77). AR. (τετράδραχμο): 24 mm, 9.87 g, Αξ. 12 ή 6, (2), 2 σφραγίδες εμπρ.

Εμπρ: ΤΙΒΕΡΙΟΥ ΚΛΑΥΔΙΟΥ[Υ Σ]ΕΒΑΣΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ. Δαφνοστεφής
κεφαλή Κλαυδίου δ.

Οπ: Ζευς, γυμνός, όρθιος αρ., κρατώντας κεραυνό και σκήπτρο, στο πεδίο επτά
αστέρια. .

RPC I 970, 1L, 2O (Walker), το 2 αναγράφει ΤΙΒΕΡΙΟΣ.

78). AR. (δραχμή): 16 mm, 2.45 g, Αξ. 12, (1).

Εμπρ: ΤΙ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒΑΣ ΓΕΡΜ.; δαφνοστεφής κεφαλή Κλαυδίου δ.

Οπ: δύο Κορύβαντες/Κουρήτες χορεύουν και χτυπούν τις ασπίδες τους.

RPC I 971, Sv. 9 (pl. xxxii, 11). 1B I-B.

Νομισματοκοπία χωρίς όνομα αρχόντων στη Γόρτυνα ?
Κοινού Κρητών.

79) AE. 28-31 mm, 20.89g. Αξ. 12, (7).

Εμπρ: ΤΙ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ. Κεφαλή Κλαυδίου αρ.
Οπ: ΘΕΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ. Θεοποιημένος Αύγουστος, καθιστός σε κλισμό προς αρ.
πατάει σε υποπόδιο, κρατώντας σκήπτρο στο αρ. χέρι και άκρο πλώρας πλοίου
(άφλαστον- acrostolium ή aplustre) στο δ.

RPC I 1029, Sv. 13, pl. xxxii. 12.

1L, (Weber), 2L (Cameron), 3-4 P, 5B (*ZfN* 1885, 133, pl. iv.7), 6Cop. 7 Waddell.

80). AE. 20-1 mm, 4.48g, Αξ. 6, (25)

Εμπρ: ΤΙ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΓΕΡΜ ΣΕΒΑ; κεφαλή Κλαυδίου αρ.

Οπ: ΘΕΑ ΣΕΒΑΣΤΑ; γυναικεία κεφαλή δ. με διάδημα, Λιβία?

RPC I 1030 (ως Λιβία), *Sv. 26, pl. xxxii, 13* (Μεσσαλίνα),

1L, (BMC Crete 6). (Αντωνία?). 2-5L, 6-10P, 11-12V, 13-14B, 15-16A, 17Cop, 18-19O, 20C, 21NY, 22-25 Ιδαίον Άντρο (αρ. 18-21).

81). AE. 22-5 mm, 9.58g, Αξ. 6, (17).

Εμπρ: ΤΙ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΓΕΡΜ ΣΕΒΑΣΤΟΣ; δαφνοστεφής κεφαλή Κλαυδίου δ.,

Οπ: ΔΡΟΥ ΚΛΑΥ ΓΕΡ(Μ) πάνω; ΑΝΤΩΝΙΑ κάτω. Αντωπές κεφαλές Αντωνίας με κάλυμμα κεφαλής δ. και Δρούσου αρ., γονέων του Κλαυδίου.

RPC I 1031, Sv. 21-3, 1-2 L(BMC 7-8), 3-5P, 6V, 7V, 8B, 9B, 10B, 11B, 12-15O, 16NY, 17 Ιδαίον Άντρο αρ. 17.

82). AE. 20-1 mm, 5.46g, Αξ. 6, (14)

Εμπρ: ΤΙ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΓΕΡΜΑ ΣΕΒΑ; κεφαλή Κλαυδίου αρ.

Οπ: ΟΥΑΛΕΡΙΑ ΜΕΣΣΑΛΕΙΝΑ; προτομή Μεσσαλίνας δ.

RPC I 1032, Sv. 27,

1-3L (BMC Crete 9-11), 4L, 5P, 6V, 7A, 8-10B, 11C, 12NY, 13-14O.

83α) AE. 16 mm, 2.41g, Αξ. 6, (3).

Εμπρ: ΤΙ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ; κεφαλή Κλαυδίου αρ.

Οπ: ΚΛΑΥ ΟΚΤΑΙΑ ΚΛΑΥ ΑΝΤΩΝΙΑ. προτομές Οκταβίας και Αντωνίας δ.

RPC I 1033, Sv. 27

1L (*BMCCrete* 12) ως Οκταβία-Βρετανικό ΚΛΑΥ ΟΚΤΑΙΑ ΚΛΑΥ...., 2L (Cameron), 3NY. (Το 2L: αποκτήθηκε από τη συλλογή Rauch, Berliner Blatter I, 1862, 259, pl. viii.6.). Για την τελική ταύτιση: Imhoof-Blumer, *NZ* 1915, 89.

83β) AE. 16mm.

Εμπρ: ΒΡΕΤΑΝΝΙΚΟΣ ΚΑΙΣΑΡ; Κεφαλή Βρετανικού, γιου του Κλαυδίου.

Οπ: ΟΥΑΛ ΜΕΣΣΑΛΙΝΑ ΣΕΒΑΣΤΗ; Κεφαλή της Μεσσαλίνας.

*Sv. 28, p. 339. Mionnet*VI, 680, 457- Eckhel, *Cat Mus. Caes.*, II, p. 305.

Περίπου 50 μ.Χ.

84α). AE. 17-18mm, 4.11g, Αξ. 12 ή 6, (31).

Εμπρ: ΤΙ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ ΣΕ ΓΕΡΜΑΝΙΚ; κεφαλή Κλαυδίου αρ.

Οπ: ΑΓΡΙΠΠΙΝΗ ΓΥ(N) ΤΙ ΚΛΑΥΔΙΟΥ ΚΑΙ(ΣΑ); προτομή Αгриππίνας ενδεδυμένη δ.

RPC I 1034, Sv. 24, (pl. xxxii, 23).

1L, 2-5P, 6V, 7A, 8O,

84β) ό.π.

Εμπρ: ομοίως. ΤΙ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙ ΣΕ ΓΕΡΜΑΝΙ.

Οπ: ομοίως

RPC I 1035, Sv. 24.
1-2L, 3-4P, 5-7B, 8A, 9Waddell, 10NY.

84γ). ό.π.

Εμπρ: ομοίως, ΤΙ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙ ΓΕΡ ΣΕΒΑΣ

Οπ.: ομοίως.

RPC I 1036, Sv. 24.
1-2P, 3-5B, 6-7A.

Χάλκινα Αποικίας Κνωσού (colonia):

Capito Cytherus Πiviri, πριν το 48 μ.Χ.

85α). ΑΕ. 19-20 mm, 5.44 g, Αξ. 6 ή 12, (9), 1 σφραγίδα εμπρ.
Εμπρ: ΤΙ CLAUDIUS CAESAR AUG GERMANICUS; κεφαλή Κλαυδίου αρ.
Οπ: VALERIA MESSALINA CAPITONE [] CYTHERO ΠIVIR.; κεφαλή
Μεσσαλίνας δ.
RPC I 1001, Sv. 214.
1L, 2-3P, 4-5V, 6-7B, 8O, 9Mu.

85β). ΑΕ. 19-20 mm, 5.21g, Αξ. 6. (33), 4 σφραγίδες εμπρ.
Εμπρ: ομοίως.
Οπ: VALERIA MESSALINA CYTHERO CAPITONE; κεφαλή Μεσσαλίνας δ.
RPC I 1002, Sv. 212.
1-3L, 4-8P, 9-11V, 12-13B, 14Mu, 15-18O, 19NY, 20 Leningrad, 21Zurich, 22-23Karlsruhe, 24G,
25Glendinning, 26C, 27-33 ιδιωτικές συλλογές.

Capito Cytherus Πiviri iter.

86α). ΑΕ. 24-6 mm, 8.69g, Αx 12 ή 6, (28), 2 σφραγίδες εμπρ.
Εμπρ: DIVUS AUGUSTUS CAPITONE ITER ΠIVIR; ακτινωτό κεφάλι
Θεοποιημένου Αυγούστου με ταινία αρ.
Οπ: Νίκη κρατώντας στεφάνι και κλαδί φοίνικα αρ. VICTORIA AUG CYTHERO
ITER ΠIVIR.
RPC I 1003, Sv. 215.
1L *BMC* 540 (Corinth), 2-3L, 4-6P, 7-10V, 11-13B, 14-15Mi, 16-17Mi R, 18A, 19-20O, 21-22C, 23-
24G, 25Bartlett Wells, 26Corinth IV, II, (1932), 27 ανασκαφή Κνωσού 1972/19, (Ahston, *ABSA*, 84,
1989, 54). 28. Ιδαίον Άντρο αρ. 29.

86β). ΑΕ. 24-6 mm, 9,11g, Αξ. 12 ή 6, (12), 7 σφραγίδες εμπρ.
Εμπρ: DIVUS AUGUSTUS CYTHERO ITER ΠIVIR. ακτινωτό κεφάλι Θεοποιημένου
Αυγούστου αρ.
Οπ: VICTORIA AUG CAPITONE ITER ΠIVIR; Νίκη κρατώντας στεφάνι και κλαδί
φοίνικα αρ.
RPC I 1004. Amandry *B.C.H.* 1977, 242.
1L, 2-4P, 5-6N, 7Mi, 8O, 9-10NY, 11Stuttgart, 12B.

Κυδωνία:

87) ΑΕ. 27-8 mm, 13.09g, Αξ. 12 ή 6, (4).
Εμπρ: ΤΙ ΚΛΑΥ ΚΑΙ(ΣΑΡ) (ΣΕΒΑ.); κεφαλή Κλαυδίου δ.

Οπ: ΘΕΑ ΑΓΡΙΠΠΙ[] ΚΥΔΩΝ[]; Ζευς καθιστός δ., ενδεδυμένος, με σκήπτρο και φιάλη.

RPC I 1017, Sv. 129, 19, (pl. x. 19).

1P, 2B, 3B, 4V. 1-2 ίδια μήτρα εμπρ.: ΤΙ ΚΛΑΥ ΚΑΙ ΣΕΒΑ, 3-4 ίδια μήτρα εμπρ.: ΤΙ ΚΛΑΥ ΚΑΙ ΣΑΡ. Επισήμανση ΝΕ σε εμπροσθότυπο αρ. 2, αστέρι σε αρ. 3.

88). ΑΕ. 23 mm, 6.53g, Αξ. 6, (12).

Εμπρ: κεφαλή Κλαυδίου δ. ΤΙ ΚΛΑ ΚΑΙ ΣΕΒ ΓΕΡ.

Οπ: εξάστυλος ναός σε βάθρο (podium), ΚΥΔΩΝΙΑΤΑΝ ΕΠΙ ΕΤΕΑΡΧΟΥ.

RPC I 1018, Sv. 122-8, (pl. x. 18).

1-3L, 4-5P, 6-8B, 9Gο, 10O, 11G, 12JSW.

Επισήμανση ΝΕ σε αρ. 1 και 8, εξάκτινο αστέρι σε αρ. 3, 7, 11.

Νέρων (54-68 μ.Χ.)

Αργυρές εκδόσεις:

Κοινό Κρητών:

89). ΑΡ. (δραχμή): 15 mm, 2.56g, Αξ. 6, (1).

Εμπρ: δαφνοστεφής κεφαλή Νέρωνα δ. ΝΕΡΩΝ ΚΛ[

Οπ: δύο Κορύβαντες/ Κουρήτες χορεύουν.

RPC I 971A.. 1G.

90α). ΑΡ. (δραχμή): 16 mm, 2.20g, Αξ. 12, (3), 1 ζεύγος μητρών.

Εμπρ: СЕΒАС ΑΓΡΙΠΠΕΙΝΗΝ СЕΒАС ΓΥΝΑΙΚΑ; προτομή Αγριππίνας II, ενδεδυμένης, δ.

Οπ: φαρέτρα, βέλος, τόξο και πυρσός.

RPC I 972, Sv. 30, (pl. xxxii, 25).

1L, 2O, 3A.

90β). ΑΡ. (δραχμή): 17mm, 2.49g, Αξ. 12, (1)

Εμπρ: СЕΒΑΣΤ[]; ενδεδυμένη προτομή Αγριππίνας II δ.,

Οπ: πυρσός, φαρέτρα, τόξο και δύο βέλη.

RPC I 973, 1B.

91) ΑΡ. (τετράδραχμο): 22-3 mm, 8.55g, Αξ. 6, (4), 3 σφραγίδες εμπρ.

Εμπρ: ΝΕΡΩΝ ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΚΑΙ ΣΑΡ ΣΕΒ(Α) ΓΕΡΜ (ΑΝΙ); κεφαλή Νέρωνα δ.

Οπ: Ζευς, φορώντας ιμάτιο στο κάτω τμήμα σώματος, κρατώντας κεραυνό και σκήπτρο αρ., στο πεδίο επτά αστέρια και αετός αρ.

RPC I 974, Sv. 35, (pl. xxxii, 21.),

1L (ΣΕΒΑ ΓΕΡΜΑΝΙ), 2P, 3V, 4C Leake (*SNG IV*, 4002), 3-4 από την ίδια μήτρα εμπροσθ.

92). ΑΡ. 21-3 mm, 8.40g, Αξ. 6 ή 12, (6), 4 μήτρες εμπρ.

Εμπρ: ΝΕΡΩΝ ΚΛΑΥΔΙ ΚΑΙ ΣΑΡ ΣΕΒΑΣΤΟ(Σ) ΓΕΡΜ(ΑΝ); κεφαλή Νέρωνα δ.,

Οπ: Ζευς όρθιος, γυμνός, κρατώντας κεραυνό και σκήπτρο αρ., στο πεδίο επτά αστέρια.

RPC I 975, Sv. 34, (pl. xxxii, 21),

1L, 2V, 3G, 4H, 5NY, 6 πρώην συλλογή Μητσοτάκη. 2-3 από την ίδια μήτρα εμπροσθ.

Χάλκινα Κοινοῦ Κρητῶν:
Χωρίς ὄνομα ἀξιωματοῦχου
Γόρτυνα?

93) AE. 24-5 mm, 11.54g, Ἀξ. 6, (3).
Εμπρ: ΝΕΡΩΝ ΚΛΑΥ[; κεφαλὴ Νέρωνα δ.,
Οπ: ΤΙ [] ΚΑΙΣΑΡ ΣΕΒΑΣ; κεφαλὴ Θεοποιημένου Κλαυδίου δ.,
RPC I 1037. 1L, 2L (Cameron) (Jenkins, *NC* 1949, pl. v.2), 3V.

94). AE. 21-2 mm, 7.74g, Ἀξ. 6, τεμ. (7)
Εμπρ: [] ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ; κεφαλὴ Νέρωνα δ.,
Οπ: [] ΔΙΟ [] ΚΑΙ ΑΓΡΙΠΠΙΝΗ ΣΕΒ(ΑΣ) ΓΕΡ; κεφαλὴ Αгриππίνας με κάλυμμα
κεφαλῆς αρ., κεφαλὴ Θεοποιημένου Κλαυδίου δ., αντωπά.
RPC I 1038. 1L (Cameron) (Jenkins, *NC* 1949, pl. v.1), 2L, 3L, 4-6P, 7O.

95). AE. 20-22 mm, 5.31g, Ἀξ. 6, τεμ. (13).
Εμπρ: ΝΕΡΩΝ ΚΑΙΣΑΡ; κεφαλὴ Νέρωνα δ.,
Οπ: ΖΕΥΣ; κεφαλὴ Διός δ.,
RPC I 1039, Sv. 36, pl. xxxii, 29.
1L, 2-3L, 4P (Cos), 5B, 6B Rauch, 7B I-B, 8Cop, 9-10 O, 11NY, 12-13G.

Χάλκινα ἀποικίας Κνωσοῦ (colonia):

Volumnius Lupinus Πiviri, περ. 55-60 μ.Χ.

96α). AE. 26-28 mm, 10.21g, Ἀξ.6, (13), 4 μήτρες εμπρ.
Εμπρ: NERO CLAV CAES AVG IMP VOLUMNIO LUPINO II; κεφαλὴ Νέρωνα
δ., με μανδύα στον αρ. ὦμο και σκήπτρο.
Οπ: NERO CLAVD CAES AVG IMP ET OCTAVIA AVGVSTI; κεφαλές Οκταβίας
δ., και Νέρωνα αρ. αντωπά. Ημισέληνος πάνω από το κεφάλι Οκταβίας και ἀστέρι-
ήλιος πάνω από το κεφάλι Νέρωνα.
RPC I 1005, Sv. 217.
1L, 2P, 3P, 4P, 5B, 6B, 7B, 8-9A, 10Mi, 11Mi, 12O., 13 Ιδαίον Άντρο αρ. 30.

96β). AE. 26-8 mm, 9.82g, Ἀξ. 6, (52), 14 μήτρες εμπρ.
Εμπρ: ομοίως, NERO CLAV CAES AVG IMP LUPINO VOLUMNIO II
Οπ: ομοίως.
RPC I 1006,
1L, 2L, 3L, 4L, 5-6L, 7L, 8-10G, 11-13P, 14-16P, 17P, 18B 19 B, 20B I-B, 21B, 22B, 23B, 24-27V,
28-29Mi, 30Mi, 31-35Mu, 36-43O, 44-45G, 46Hamburg, 47A, 48A Credit Bank, 49Karlsruhe, 50-
52NY.

97). AE. 20-2 mm, 4.88g, Ἀξ.6, (27), 3 μήτρες εμπρ.
Εμπρ: NERO CLAV CAES AVG IMP LUPIN(O) VOLUMNIO II V(IR) (I); κεφαλὴ
Νέρωνα δ., με μανδύα στον αρ. ὦμο.
Οπ: DIVUS CLAVDIUS VOLUMNIO LVPINO II V(IR)(I); κεφαλὴ Θεοποιημένου
Κλαυδίου δ.
RPC I 1007, Sv. 216.
1-2L, 3L, 4L, 5P, 6-8P, 9P, 10B I-B, 11V, 12-13V, 14V, 15N F, 16Mi, 17-19O, 20C, 21Mu, 22NY,
23JWS, 24Franke, 25B lobb, 26 ανασκαφή Κνωσοῦ 1972/20, (Ashton, *ABSA* 84, 1989, 54), 27.
Κατάλογος Ελεύθερνα, αρ. 33.

98) Κράμα χαλκού μολύβδου. 16 mm, 2.95g, Αξ.6, (5).

Εμπρ: NERO CLAVD[]Ο ΠΙVI; κεφαλή Νέρωνα δ.,

Οπ: C. C.; άροτρο

RPC I 1008, Sv. 184, (αποδιδόταν στον Αύγουστο).

1L (*BMC Crete* 77), 2L, 3L (Jenkins, *NC* 1949, 44, n.40), 4P, 5G.

99). ΑΕ. 13 mm, 2.28g, Αξ. 12 ή 9, (6).

Εμπρ: C. C.; άροτρο.

Οπ: D. D.; λαβύρινθος.

RPC I 1009, Sv. 186, (αποδιδόταν στον Αύγουστο),

1L (*BMC* 71), 2L, 3-4O, 5Cor, 6A.

Χάλκινα Κυδωνίας:

100) ΑΕ. 17-18mm, 4.81g, Αξ. 12 ή 6, (14).

Εμπρ: ΝΕΡ ΚΛΑ ΚΑΙ ΣΕΒ; κεφαλή Νέρωνα δ.

Οπ: ΚΥΔΩΝ; βρέφος Μίλητος ή Κύδων στα αρ. θηλάζει σκυλίτσα στα δ.

RPC I 1019, Sv. 131-4.

1L, (*BMC Crete* 38 Κλαύδιος?), 2P, 3P, 4V, 5B Lobb, 6B, 7B, 8B, 9-10O, 11-12O, 13C McClean, 14Cor. Επισήμανση ΝΕ σε n. 7, 10, 12; αστέρι στο αρ. 4.

Δυναστεία Φλαβίων (69-96 μ.Χ.):

Βεσπασιανός : 69-79 μ.Χ.

Κοινό Κρητών:

Πρώτη έκδοση: Σίλων ανθύπατος:

101). Κράμα χαλκού-μολύβδου: 30-31 mm, 20.18g, Αξ. 6, (2).
Εμπρ: ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΟΥΕΣΠΑΣΙΑΝΟΣ ΣΕ; κεφαλή Βεσπασιανού δ.
Οπ: ΕΠΙ ΑΝΘΥΠΑΤΟΥ ΣΙΛΩΝΟΣ; όρθια ανδρική μορφή ημίγυμνη, με ακτινωτό στεφάνι (Divus Augustus?) αρ., με το δ. χέρι υψωμένο, κρατώντας σκήπτρο στο αρ.
RPC II 1, Sv. 37 (pl. xxxiii.1),
1L (*BMC Crete 13*), 2P. Από την ίδια μήτρα εμπροσθοτύπου.

102α). ΑΕ. 34 mm, 19.88g, Αξ.6, (1)
Εμπρ: ΑΥΤΟΚ [] ΟΥΕΣΠΑΣΙΑ; κεφαλή Βεσπασιανού δ, με μανδύα στον αρ. ώμο.
Οπ: ΕΠΙ ΑΝΘ[] ΣΙΛΩΝΟΣ; ακτινωτό κεφάλι Θεοποιημένου Αυγούστου αρ.
RPC II 2. 1B Lobb.

102β). ΑΕ. 24-6 mm, 21.20g, Αξ. 6, (1)
Εμπρ: [] ΟΥΕΣΠΑΣΙΑΝΟΣ ΣΕΒΑΣ; κεφαλή Βεσπασιανού δ, με μανδύα στον αρ. ώμο.
Οπ: [] ακτινωτό κεφάλι Θεοποιημένου Αυγούστου αρ.
RPC II 3, 1L.

103α). ΑΕ. 24-6 mm, 10.29g, Αξ. 6 ή 12, τεμ.(9)
Εμπρ: ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΟΥΕΣΠΑΣΙΑΝΟΣ ΣΕ; (Δαφνοστεφής) κεφαλή Βεσπασιανού δ.,
Οπ: [] ΥΠΑΤΟΥ ΣΙΛΩΝΟΣ; Δίας καθιστός αρ., κρατώντας σκήπτρο και κεραυνό.
RPC II 4, Sv. 38, (pl. xxxiii.2, 3).
1L (*BMC Crete 14*), 2-3L, 4P, 5B, 6NY, 7Venice 8V, 9Niggeler. 1,3,4,7 ίδια σφραγίδα εμπρ. με δαφνοστεφή κεφαλή Βεσπασιανού. 2,5 ίδια σφραγίδα Εμπρ., με ακόσμητο πορτραίτο.

103β). ΑΕ. 25 mm, 8.99g, Αξ. 6, (4)
Εμπρ: [] ΠΑΣΙΑΝΟΣ Σ[]; κεφαλή Βεσπασιανού αρ.
Οπ: ΕΠΙ ΑΝΘΥΠ[] ΣΙΛΩΝ[]; Δίας καθιστός αρ., κρατώντας σκήπτρο και κεραυνό.
RPC II 5, 1L, 2L, 3-4V.

104α). ΑΕ. 25 mm, 6.45g, Αξ. 6, (1).
Εμπρ: κεφαλή Βεσπασιανού δ., []
Οπ: [] ΣΙΛΩΝΟΣ; κεφαλή Διός αρ. με ταινία,
RPC II 6, Sv. 40, (pl. xxxiii.6). 1B I-B.

104β). ΑΕ. 25mm, 10.22g, Αξ.6, (10)
Εμπρ: ΑΥΤΟΚΡΑ[] ΠΑΣ[] κεφαλή Βεσπασιανού αρ.,
Οπ: ΕΠΙ ΑΝΘΥΠΑΤΟΥ ΣΙΛΩΝΟΣ; κεφαλή Διός αρ.,
RPC II 7, Sv. 39. (pl. xxxiii.4,5).
1B I-B, 2-3B, 4-7L, 8-9P, 10V.

105α). ΑΕ. 20 mm, 4.55 g, Αξ. 6, (2)
Εμπρ: ΑΥΤΟΚ[] ΠΑΣΙΑΝ; κεφαλή Βεσπασιανού δ.,
Οπ: ΕΠ Α[] ΣΙΛΩΝΟΣ; Άρτεμις με τόξο, βαδίζει προς δ.
RPC II 8, Sv.41. 1L, 2L. Από την ίδια μήτρα εμπροστούπου. 2 ίδια μήτρα οπισθοτύπου με *RPC* 9/1-2.

105β). Κράμα χαλκού-μολύβδου. 20 mm, 6.49g, Αξ.6, τεμ. (3)
Εμπρ: ΑΥ[] ΟΥΕΣΠΑΣΙΑΝΟΣ ΣΕ; κεφαλή Βεσπασιανού δ.
Οπ: [] ΣΙΛΩΝΟΣ. Ομοίως,
RPC II 9, Sv. 41. 1L, 2P, 3NY. 1-2 ίδια μήτρα εμπρ. και ίδια μήτρα οπ. με *RPC* 8/2.

Δεύτερη έκδοση: 77 μ.Χ.
Ο Βεσπασιανός Ύπατος VIII,
ο Τίτος Ύπατος VI, ο Δομιτιανός Ύπατος V.

106α). Χαλκός: 21 mm, 7.48g, Αξ. 12 ή 6, (9)
Εμπρ: ΑΥΤ ΚΑΙ ΣΕΒ ΟΥΕΣΠ ΥΠΑ ΤΟ Η.; κεφαλή Βεσπασιανού δ.
Οπ: χωρίς επιγραφή, Δίας καθιστός αρ., κρατώντας κεραυνό στο δ. χέρι και σκήπτρο στο αρ.
RPC II 10, Sv. 42 (pl. xxxiii.9)
1-3L, 4P, 5-6B, 7-8A, 9G, 1-4 ίδια σφραγίδα Εμπρ.

106β). Χαλκός: 22 mm, 7.85g, Αξ.6, (4)
Εμπρ: ΑΥΤ ΚΑΙ ΟΥΕΣΠ ΥΠΑ ΤΟ Η κεφαλή Βεσπασιανού δ.,
Οπ: ομοίως.
RPC II 11, Sv. 43.
1L, 2V, 3Mu, 4Cop. 1,2,4 ίδια σφραγίδα Εμπρ. Και ίδια με *RPC II* 12/1-7.

107α). ΑΕ. 19 mm, 4.12g, Αξ.6, (7)
Εμπρ: ομοίως.
Οπ: Άρτεμις με τόξο σε έντονο διασκελισμό, χωρίς επιγραφή.
RPC II 12, Sv. 44, xxxiii, 7.
1-3L, 4-5P, 6-7V. 1-7 ίδια σφραγίδα. Εμπρ. Και ίδια με *RPC II* 1/1,2 και 4.

107β). Χαλκός: 18-9 mm, 3.97g, Αξ. 12, (11)
Εμπρ: ό.π. αλλά η επιγραφή διαβάζεται προς τα έσω δεξιόστροφα.
Οπ: : Άρτεμις με τόξο, σε αργό διασκελισμό, χωρίς επιγραφή.
RPC II 13, Sv.44.
1-5L, 6P, 7-8A, 9NY, 10-11Cop. 1-11 ίδια σφραγίδα Εμπρ.

107γ). ΑΕ. 18 mm, 4.60 g, Αξ. 6, (1)
Εμπρ: ΑΥΤ ΚΑΙ ΣΕΒ ΟΥΕΣΠ ΥΠ[]; κεφαλή Βεσπασιανού δ.,
Οπ: ομοίως.
RPC II 14, 1NY.

108). ΑΕ. 30-2 mm, 25.11g, Αξ. 6, (3)
Εμπρ: ΑΥΤΟ ΤΙΤΟ[]; δαφνοστεφής κεφαλή Τίτου δ.
Οπ: Δίας όρθιος γυμνός σε διασκελισμό δ., κρατώντας κεραυνό στο υψωμένο δ. χέρι, αστέρια εκατέρωθεν στο πεδίο.
RPC II 15, Sv. 45 (pl. xxxiii.10). 1P, 2V, 3B. 1-3 από το ίδιο ζευγάρι μητρών.

109). ΑΕ. 21 mm, 8.90g, Αξ. 6, (2)

Εμπρ: ΑΥΤ ΤΙΤΟΣ ΣΕΒ[] ΣΤ'; δαφνοστεφής κεφαλή Τίτου δ.,
Οπ: χωρίς επιγραφή; δύο Κουρήτες/Κορύβαντες χορεύουν.
RPC II 16, Sv. 48, pl. xxxiii, 14, 1P, 1V, ίδιο ζευγάρι μητρών.

110). Χαλκός: 19-20mm, 3.89g, Αξ. 6. ή 12, (11).
Εμπρ: ΑΥΤ ΤΙΤΟΣ ΣΕΒ ΥΙΟΣ ΥΠΑ ΤΟ ΣΤ; δαφνοστεφής κεφαλή Τίτου δ.
Οπ: Άρτεμις με τόξο, χωρίς επιγραφή.
RPC II 17, Sv. 47.
1P, 2-4L, 5-6B, 7-8V, 9Mu, 10NY, 11A. Στο 11 η επιγραφή προς τα έσω.

111). ΑΕ. 23 mm, 9.10 g, Αξ. 6, (2)
Εμπρ: ΚΑΙΣΑΡ ΔΟΜ ΣΕΒ ΥΙΟΣ ΤΟ Ε; δαφνοστεφής κεφαλή Δομιτιανού δ.,
Οπ: Δίας καθιστός αρ., κρατώντας κεραυνό δ. και σκήπτρο αρ., χωρίς επιγραφή.
RPC II 18, Sv. 50 και 46? (pl. xxxiii.12). 1A, 2Mu.

112α). ΑΕ. 22 mm, 8.01g, Αξ.6, (8)
Εμπρ: ομοίως.
Οπ: χωρίς επιγραφή, δύο Κουρήτες/ Κορύβαντες χορεύουν- ορχούνται.
RPC II 19, Sv. 52.
1P, 2L, 3-4V, 5-7B, 8A.

112β) ό.π. (2)
Εμπρ: ομοίως, αλλά η επιγραφή διαβάζεται προς τα έσω.
Οπ. ομοίως.
RPC II 20, Sv. 52. 1L, 2V.

113) ΑΕ. 18 mm, 4.17g, Αξ. 6, (3)
Εμπρ: ό.π.
Οπ: χωρίς επιγραφή, Άρτεμις σε διασκελισμό δ. με τόξο στο τεντωμένο αρ. χέρι τραβάει βέλος με δ.
RPC II 21, Sv. 51 (pl. xxxiii.13).
1A, 2L, 3V.

Τρίτη Έκδοση:

114) Κράμα χαλκού-μολύβδου. 23-24 mm, 10.26g, Αξ. 6, (3)
Εμπρ: δαφνοστεφής κεφαλή Βεσπασιανού αρ. []
Οπ: δαφνοστεφής κεφαλή Τίτου δ., ΑΥΤΟ ΤΙΤ[
RPC II 22. 1L, 2V. 3 Μουσείο Κισάμου N.472

115) ΑΕ. 23-4 mm, 11.77g, Αξ.6 (3)
Εμπρ: δαφνοστεφής κεφαλή Τίτου δ., ΤΙΤΩ ΚΑΙΣΑΡΙ ΣΕΒΑΣΤΩ
Οπ: δαφνοστεφής κεφαλή Δομιτιανού αρ., ΚΑΙΣΑΡΙ ΔΟΜΙΤΙΑΝΩ.
RPC II 23.
1P, 2L, 3A. 1-3, ίδιο ζεύγος μητρών.

116). ΑΕ. 22 mm, 7.34g, Αξ. 6, (6)
Εμπρ: δαφνοστεφής κεφαλή Βεσπασιανού δ., ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΚΑΙΣΑ ΟΥΕ[]
Οπ: χωρίς επιγραφή, Δίας καθιστός αρ., κρατώντας κεραυνό δ. και σκήπτρο αρ.
RPC II 24.
1L, 2L, 3L, 4V, 5NY, 6Lindgen.

Κυδωνία:

Ο Σβορώνος αναφέρει εκδόσεις Κυδωνίας επί Βιτελλίου και Βεσπασιανού, με οπισθότυπο, βρέφος Δία καθιστό σε αίγα και επιγραφή: ΚΥΔΩ.
Sv. n. 137 και 138. Όμως δεν αναφέρονται στο *RPC I-II*.

Τίτος: (79-81 μ.Χ.)

117α). Κράμα χαλκού-μολύβδου. 21 mm, 7.13g, Αξ. 6, (2)
Εμπρ: ΑΥΤ [] ΚΑΙΣΑΡΙ ΣΕΒΑΣΤΩ; δαφνοστεφής κεφαλή Τίτου δ.,
Οπ: ΙΟΥΛΙΑ ΣΕΒΑΣΤΗ; προτομή Ιουλίας με κάλυμμα κεφαλής,
RPC II 25,
1L, 2V. 1-2 από το ίδιο ζεύγος μητρών, στο 2, το ΙΟΥΛΙΑ έχει μετατραπεί σε ΔΟΜΙΤΙΑ.

117β). ΑΕ. 19 mm, 5.13g, Αξ. 6, (5)
Εμπρ: δαφνοστεφής κεφαλή Τίτου δ., ΑΥΤΟ ΤΙΤΟ ΚΑΙΣΑΡΙ []
Οπ: προτομή Ιουλίας με κάλυμμα κεφαλής, ΙΟΥΛΙΑ ΣΕΒΑΣΤΗ.
RPC II 26, Sv. 49 (pl. xxxiii, 11).
1-2L, 3P, 4B I-B, 5V, 6NY.

Δομιτιανός: (81-96 μ.Χ.)

Πρώτη έκδοση:

118α). ΑΕ. 29-30 mm, 16.96 g, Αξ. 6, (4)
Εμπρ: ΔΟΜΙΤΙΑΝΟΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ; δαφνοστεφής και θωρακοφόρος προτομή
Δομιτιανού δ.
Οπ: ΕΥΘΗΝΙΑ ΣΕΒΑΣΤΗ; Δύο διασταυρούμενα κέρατα αμαλθείας με κηρύκειο στο
κέντρο.
RPC II 27, Sv. 53, pl. xxxiii 15,
1 πρώην συλλογή Μητσοτάκη, 2V, 3P, 4B.

118β). ΑΕ. 29-30 mm, 14. 29g, Αξ. 6, (1)
Εμπρ: [] ΣΕΒΑΣΤΟΣ; δαφνοστεφής και θωρακοφόρος προτομή Δομιτιανού αρ.,
Οπ: ό.π. (118^α).
RPC II 28, Sv. 54, pl. xxxiii, 16

119α). Κράμα χαλκού-μολύβδου. 20-1 mm, 8.48g, Αξ. 6 ή 12, (4)
Εμπρ: ΔΟΜΙΤΙΑΝΟΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ; δαφνοστεφής προτομή Δομιτιανού δ.
Οπ: ΔΙΟΣ ΙΔΑΙΟΥ; αετός με σώμα προς δ., κοιτώντας αρ., με ανοικτά φτερά,
RPC II, 29, Sv. 61.
1P, 2L, 3-4B, 5-6V, 7G.

119β) ΑΕ. 22 mm, 9.08 g, Αξ. 6, (3).
Εμπρ: ομοίως.
Οπ: ΔΙΟΣ ΙΔΑΙΟΥ; αετός κατά μέτωπο, κοιτώντας δ.
RPC II 30, Sv. 61
1L, 2P, 3V. 1 ίδια σφραγίδα Εμπρ. Με *RPC 29/2*, 2 ίδια σφραγίδα Εμπρ. με *RPC II, 29/1/*

119γ). ό.π.

Εμπρ: ομοίως.
Οπ: ΔΙΟΣ ΙΔΑΙΟΥ; Αετός αρ.
RPC II 31. 1A, 2P.

119δ) ό.π.
Εμπρ: ομοίως.
Οπ: ΔΙΟΣ ΙΔΑΙΟΥ; Αετός κατά μέτωπον, κοιτώντας δ.
RPC II 32, Sv. 61.
1L, 2P, 3B.

120). ΑΕ. 18-19 mm, 4.14 g, Αξ. 6, (14).
Εμπρ: ΔΟΜΙΤΙΑΝΟΣ ΑΥΓΟΥΣ; δαφνοστεφής προτομή Δομιτιανού δ.
Οπ: ΔΙΟΣ ΑΓΟΡΑΙΟΥ; κυλινδρικός βωμός με φλόγα.
RPC II, 33, Sv. 62.
1-6L, 7-8P, 9V, 10-12B, 13NY, 14 Ιδαίων Άντρο αρ. 24.

Δεύτερη έκδοση,
Δομιτιανός Γερμανικός, 83 μ.Χ. ή αργότερα.

121). ΑΕ. 28-9 mm, 18.10g, Αξ. 12, (2)
Εμπρ: [] ΙΑΝΟΣ ΓΕΡΜΑ ΚΑΙ []; δαφνοστεφής κεφαλή Δομιτιανού δ., με αιγίδα.
Οπ: ΔΙΚΤΥΝΝΑ ΣΕΒΑΣΤΗ; Θεά Δίκτυννα, βαδίζοντας προς δ., με τόξο, τη συνοδεύει σκύλος.
RPC II 34, Sv. 55 (pl. xxxiii 17). 1 NY, 2L. 1-2 ίδιο ζεύγος μητρών, ίδια μήτρα εμπροσθοτύπου με *RPC II* 35/1-2, 36/1, και 37/1-6..

122). Κράμα χαλκού-μολύβδου. 27-8 mm, 15.97g, Αξ. 6, (2)
Εμπρ: ομοίως.
Οπ: Δήμητρα καθιστή αρ., με δύο στάχυα και porpy.
RPC II 35. Sv. 56, pl. xxxiii 18.
1L, 2V. Ίδιο ζεύγος μητρών.
Επιγραφή δυσανάγνωστη, ο Σβορώνος διάβασε [KOINON] ΚΡΗΤ[ΩΝ]

123α). ΑΕ. 30 mm, 16.72g, Αξ. 12, (1)
Εμπρ: ομοίως.
Οπ: [] Α σε έξεργο. Η Γερμανία προσωποποιημένη καθιστή αρ.
RPC II 36, Sv. 59, pl. xxxiii. 19. 1P. Ο Σβορώνος ταύτισε τη μορφή με ΜΥΣΙΑ. Ως Μυσία ταυτίζεται η μορφή και στο *Gortina V.3*, p. 659, n.11.

123β). ΑΕ. 27-8 mm, 13.68 g, Αξ. 12 ή 6, (7)
Εμπρ: ομοίως.
Οπ: Η Γερμανία καθιστή δ.
RPC II 37, Sv. 60.
1-2L, 3P, 4V, 5Giessener, 6Lindgren, 7Falghera.

124). Κράμα χαλκού-μολύβδου. 24-5mm, 12.27 g, Αξ. 6, (1)
Εμπρ: [] ΚΑΙΣΑΡ []; δαφνοστεφής κεφαλή Δομιτιανού; δ.,
Οπ: Η Αθηνά προχωράει δ., υψώνοντας δόρυ με το δ. χέρι και κρατώντας ασπίδα στο αρ.
RPC II 38, 1L.

125). Κράμα χαλκού-μολύβδου. 24-5 mm, 8.38 g, Αξ. 6, (2).

Εμπρ: [] *ΚΑΙΣΑΡ* []; δαφνοστεφής κεφαλή Δομιτιανού; δ.
Οπ: *ΔΙΟΣ ΙΙΔΑΙΟΥ*; Δίας γυμνός, όρθιος αρ., κρατώντας φιάλη και σκήπτρο πάνω από βωμό.
RPC II 39. 1L, 2B.

126). Κράμα χαλκού-μολύβδου. 21 mm, 5.98 g, Αξ. 12, (1)
Εμπρ: δαφνοστεφής κεφαλή Δομιτιανού; δ.
Οπ: Ασκληπιός όρθιος μετωπικά, κεφαλή αρ., κρατώντας ραβδί με φίδι πλεγμένο.
RPC II 40. 1L (Cameron), Jenkins, N.C. 1949, p. 38, n.6.

127). ΑΕ. 19 mm, 4.68 g, Αξ. 6, (1)
Εμπρ: ΔΟΜΕΤΙ [] ΣΑΡ; δαφνοστεφής κεφαλή Δομιτιανού; δ.
Οπ: κυλινδρικός βωμός με προσφορές.
RPC II 41, Sv. 62. 1L.

128) ΑΕ. 16-17 mm, 2.91 g, Αξ. 6 ή 12, (4)
Εμπρ: δαφνοστεφής κεφαλή Δομιτιανού; δ. ΔΟΜΙΤΙ[]
Οπ: κοράκι στέκεται δ., σε κλαδί δάφνης, χωρίς επιγραφή.
RPC II 42. 1-3L, 4 Ιδαίον άντρο, αρ. 25.

Ύστερος 1^{ος} αι. μ.Χ.

129α). ΑΕ. 16 mm, 2.62 g, Αξ. 6, (7)
Εμπρ: ΔΙΚΤΥΝΝΑ; ελάφι στα δ.
Οπ: ΕΥΘΗΝΙΑ ΣΕΒΑΣΤΗ; τρία στάχια.
RPC II 43, Sv. 1-2 (pl. Xi,1), (Δίκτυννα).
1-4L, 5O, 6 πρώην συλλογή Μητσοτάκη, 7Cor.

129β). ΑΕ. 16mm, 2.32 g, Αξ. 12 ή 6, (3).
Εμπρ: ομοίως.
Οπ: ΕΥΘΗΝΙΑ ΣΕΒΑΣΤΗ; δύο στάχια.
RPC II 44, Sv. 3 (Δίκτυννα).

130). ΑΕ. 15-16 mm, 2.37 g, Αξ. 6, (8)
Εμπρ: ΑΡΤ ΣΕΒΑ; προτομή Αρτέμιδος δ.,
Οπ: ελάφι στα αρ., χωρίς επιγραφή.
RPC II 45.
1 συλλ. Δούκα, 2-5L (Εφεσος), 6P, 7O, 8C.

Κυδωνία επί Δομιτιανού:

Νεόκυδος Θάρσα:

131). Κράμα χαλκού-μολύβδου. 27-9 mm, 15.57 g, Αξ. 11, (17)
Εμπρ: ΚΑΙΣΑΡ ΔΟΜΙΤΙΑΝΟΣ; δαφνοστεφής κεφαλή Δομιτιανού δ.,
Οπ: ΕΠΙ ΝΕΟΚΥΔΟΥ ΘΑΡ; Δίας καθιστός αρ, κρατώντας στάχια και σκήπτρο,
RPC II 46, Sv. 139-140, pl. x, 22.
1-3L, 4-7P, 8B, 9Mu, 10-15V, 16NY, 17Cor. Επισήμανση βουκράνιο σε αρ. 3 και 7.

132α). ΑΕ. 21-3 mm, 6.59 g, Αξ. 11/12, (11)
Εμπρ: ομοίως.
Οπ: ΕΠΙ ΝΕΟΚΥΔΟΥ ΘΑ; εξάστυλος ναός με ασπίδα στο αέτωμα,

RPC II 47, Sv. 141, (pl. x. 24)
1L, 2-4P, 5-6B, 7-8V, 9-10NY. 11. Μουσείο Κισάμου N.911, N.449?.

132β) ΑΕ. 22mm, 6.40g, Αξ. 12, (7)
Εμπρ: ΔΟΜΙΤΙΑΝΟΣ ΚΑΙΣΑΡ; Δαφνοστεφής προτομή Δομιτιανού δ.,
Οπ: ΕΠΙ ΝΕΟΚΥΔΟΥ ΘΑΡΚΑ; εξάστυλος ναός με ασπίδα στο αέτωμα.
RPC II 48, Sv. 142.
1-2L, 3P, 4B, 5V, 6Leiden, 7Cop.

Αγάθων:

133). Κράμα χαλκού-μολύβδου. 27-9 mm, 10.83 g, Αξ. 5. ή 11, (4)
Εμπρ: δαφνοστεφής κεφαλή Δομιτιανού δ., ΚΑΙΣΑΡ ΔΟΜΙΤΙΑΝΟΣ.
Οπ: Δίας καθιστός αρ, κρατώντας στάχια και σκήπτρο, ΕΠΙ ΑΓΑΘΩΝΟΣ.
RPC II 49, Sv. 143/144. 1L, 2P, 3V, 4B.

134). ΑΕ. 21-3 mm, 7.11 g, Αξ.5, (4)
Εμπρ: ομοίως.
Οπ: ΑΓΑΘΩΝΟΣ; εξάστυλος ναός, ασπίδα στο αέτωμα.
RPC II 50, Sv. 145. 1-2P, 3B, 4V.

Έλβιος:

135). ΑΕ. 18 mm, 3.52 g, Αξ. 6 ή 12, (4)
Εμπρ: ΚΑΙΣΑΡ ΔΟΜΙΤΙΑΝΟΣ; δαφνοστεφής κεφαλή Δομιτιανού δ.
Οπ: ΕΠΙ ΕΛΒΙΟΥ; βρέφος Μίλητος ή Κύδων αρ., θηλάζει σκυλίτσα στα δ.
RPC II 51, Sv. **147**, pl. **x.21**.
1-2P, 3L, 4V, 5N. 1-5 ίδιο ζεύγος σφραγίδων και ίδια σφραγίδα Εμπρ. με **RPC II 52/1-2**.

135β). Κράμα χαλκού-μολύβδου. 18 mm, 3.51 g, Αξ. 12/1, (3)
Εμπρ: ομοίως.
Οπ: ΚΥΔΩΝ. ό.π.
RPC II 52, Sv. 148/149. 1L, (**BMC Crete 39**), 2P, 3B. 1-2 ίδιο ζεύγος σφραγίδων.

Λάππα:

136α). ΑΕ. 25-28 mm, 17.31g, Αξ. 6, 1, (3).
Εμπρ: ΔΟΜΕΤΙΑΝΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ; δαφνοστεφής κεφαλή Δομιτιανού δ.
Οπ: ΛΑΠΠΑΙΩΝ; Αθηνά όρθια δ., με δόρυ και ασπίδα
RPC II 53, Sv. **27**, pl. **xx. 15**.
1P, 2L, 3B. 1-3 ίδιο ζεύγος μητρών, και ίδια μήτρα εμπροσθοτύπου με **RPC II 54/1-2**.

136β). ΑΕ. 26 mm, 13.21 g, Αξ. 6, (2)
Εμπρ: ΔΟΜΕΤΙΑΝΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΣ; προτομή Δομιτιανού δαφνοστεφής και με
μανδύα δ.,
Οπ: ΛΑΠΠΑΙΩΝ; Αθηνά όρθια δ., με κράνος δόρυ και ασπίδα.
RPC II 54, Sv. 27. 1L, 2B I-B. Ίδιο ζεύγος σφραγίδων.

137). ΑΕ. 21-3 mm, 6.78 g, Αξ. 6, 12, (5)
Εμπρ: ομοίως.
Οπ: Απόλλων όρθιος δ., κρατώντας plectrum και λύρα. ΛΑΠΠΑΙΩΝ.
RPC II 55, Sv. **28**, pl. **xx. 16**. 1-2L, 3B Rauch, 4V, 5P.

138). Κράμα χαλκού-μολύβδου. 13 mm, 3.13 g, Αξ. 6, (3)
Εμπρ: προτομή Δομιτιανού δαφνοστεφής και με μανδύα δ., χωρίς επιγραφή.
Οπ: ΛΑΠΠΑΙΩΝ; τρία στάχια,
RPC II 56, **Sv. 31, pl. xx. 17.** 1-2L, 3B Fox.

139). Κράμα χαλκού-μολύβδου. 18-19 mm, 5.66 g, Αξ. 6, (7)
Εμπρ: ΔΟΜΙΤΙΑ ΑΥΓΟΥΣΤΑ; προτομή Δομιτίας με μανδύα,
Οπ: ΛΑΠΠΑΙΩΝ; Άρτεμις όρθια δ., με τόξο (Αγροτέρα).
RPC II 57, **Sv. 32, 33 pl. xx.18.**
1-2L, 3P, 4V, 5B, 6-7NY. 1-7 ίδια μήτρα εμπρ.

Υιοθετημένοι Αυτοκράτορες-Αντωνίνοι (96 μ.Χ.-161 μ.Χ.)

Τραϊανός: (98-117 μ.Χ.)

Κοινό Κρητών:

140). AR. 24 mm, 3,25 g, (8).

Εμπρ: IMP CAES TRAIAN OPTIM AUG GER DAC PARTH.; δαφνοστεφής κεφαλή Τραϊανού δ.

Οπ: Νύμφη με κοντό χιτώνα, καθισμένη σε βράχο αρ., κρατώντας βέλος στο δ., χέρι, στην αρ. πήχη στηρίζει το νήπιο Δία, εκατέρωθεν από ένας Κουρήτης οπλισμένος. ΔΙΚΤΥΝΝΑ πάνω, ΚΡΗΤ στο έξεργο.

Sv. 4, (Δίκτυννα), pl. xxxiii, 23, 24. *BMC Crete* n.15, 16, pl. 1.9

Ο Σβορώνος δεν παραθέτει στοιχεία βάρους και αριθμό σωζόμενων παραδειγμάτων κάθε τύπου. Εκκρεμεί η δημοσίευση του τόμου *RPC III*, απ' όπου θα προκύψουν νεότερα δεδομένα και εικόνες.

141). AE. 32 mm

Εμπρ: ΚΑΙΣΑΡ ΤΡΑΙΑΝΟΣ; δαφνοστεφής κεφαλή Τραϊανού δ.,

Οπ: Άρτεμις όρθια δ., βγάζει βέλος από τη φαρέτρα με το δ. χέρι, ενώ με το αριστερό κρατάει τόξο, πίσω της ελαφάκι αρ.,

Sv., 63, pl. xxxiv, 1.

142). AE. 30 mm

Εμπρ: ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΑΥΓ ΤΡΑΙΑΝΟΣ ΓΕΡ ΔΑΚΙ.; δαφνοστεφής κεφαλή Τραϊανού δ.,

Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Ζευς, ένθρονος αρ., κρατάει Νίκη στο δ. χέρι, το αριστερό στηρίζεται σε σκήπτρο.

Sv. 64, pl. xxxiv, 2. *BMC Crete*, n. 17.

143). AE. 30 mm,

Εμπρ: ομοίως.

Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Κυβέλη, ένθρονη προς αρ., ανάμεσα σε δύο λιονταράκια, κρατώντας φιάλη στο δ. χέρι, το αρ. χέρι στηρίζεται σε κύμβαλο.

Sv. 65, pl. xxxiv, 3. *BMC Crete*, n.18.

144α). AE. 30 mm

Εμπρ: ομοίως.

Οπ: Μορφή ποτάμιας θεότητας ξαπλωμένη προς αρ., στο δ. χέρι κρατάει κλαδί, το αρ. στηρίζεται σε αγγείο απ' όπου τρέχει νερό. ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ από κάτω.

Sv. 66, pl. xxxiv, 4.

144β). AE. 25 mm

Εμπρ: Ίδιος τύπος αλλά με επιγρ. ΑΥ ΤΡΑΙΑΝΟΣ ΓΕΡ ΔΑΚΙΚΟ.

Οπ: ομοίως.

Sv. 67, pl. xxxiv. 6. *BMC Crete* n.25, pl. 1, 11.

145). AE 30 mm

Εμπρ: Όπως 142.

Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Ο αυτοκράτορας στραμμένος αρ., κρατάει στο δ. χέρι στεφάνι, στηρίζει το αρ. σε hasta. Πίσω του η Νίκη που τον στεφανώνει.

Sv. 68, pl. xxxiv. 5

146). AE 30 mm

Εμπρ: ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΑΥ ΤΡΑΙΑΝΟΣ ΓΕΡ ΔΑΚΙ ΠΑΡΘΙ.; προτομή Τραϊανού
δαφνοστεφής και θωρακοφόρος δ.,
Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Δίας ένθρονος αρ., κρατώντας φιάλη στο δ. χέρι, το αρ.
στηρίζεται σε σκήπτρο.
Sv. 69, pl. xxxiv, 7.

147). AE. 30 mm

Εμπρ: ομοίως.
Οπ: ΠΑΡΘΙΑ.; Προσωποποίηση Παρθίας καθιστής σε ασπίδα να θρηγεί, στηρίζει το
κεφάλι με το δ. χέρι στα δ. τρόπαιο.
Sv. 70, pl. xxxiv, 9.

148). AE 30mm

Εμπρ: ομοίως.
Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Άρτεμις κυνηγέτις προχωρεί δ.,
Sv. 71, pl. xxxiv, 10. *BMC Crete* n.22.

149). AE. 30 mm

Εμπρ: ομοίως.
Οπ: Μορφή ποτάμιας θεότητας ξαπλωμένη προς αρ., στο δ. χέρι κρατάει κλαδί, το
αρ. στηρίζεται σε αγγείο απ' όπου τρέχει νερό. ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ από κάτω.
Sv. 72, pl. xxxiv, 8.

150). AE. 30 mm,

Εμπρ: ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΑΥΓ ΤΡΑΙΑΝΟΣ ΓΕΡ ΔΑΚΙ.; προτομή Τραϊανού προς αρ.
δαφνοστεφής και ενδεδυμένη.
Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Κυβέλη ένθρονη αρ., ανάμεσα σε δύο λιονταράκια, κρατάει
στο δ., χέρι φιάλη, στηρίζει το αρ. σε κύμβαλο.
Sv. 73, pl. xxxiv, 11.

151) AE 30 mm.

Εμπρ: ομοίως.
Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Νύμφη με πυργόμορφο στέμμα, σώμα μετωπικά, κοιτώντας
δ., κρατάει με το αρ. βρέφος Δία, στα πόδια της δ. αετός, αρ. κέρας Αμαλθείας.
Sv. 74, pl. xxxiv, 12.

152). AE. 30 mm.

Εμπρ: ομοίως.
Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Ζευς καθιστός σε κλισμό αρ. κρατάει Νίκη στο δ. χέρι, το
αριστερό στηρίζεται σε σκήπτρο. Στα πόδια του αετός.
Sv. 75, pl. xxxiv. 13

153). AE 30 mm

Εμπρ: ομοίως.
Οπ: Ευρώπη κάθεται σε ταύρο, ο οποίος καλπάζει πάνω στο νερό προς δ., από κάτω
δελφίни κολυμπάει δ. ΚΟΙΝΟΝ πάνω, ΚΡΗΤΩΝ κάτω.
Sv. 76, pl. xxxiv. 14.

154). AE. 30 mm.

Εμπρ: ομοίως.

Οπ: KOINON KPHΤΩΝ; Άρτεμις κυνηγέτις προς δ., συνοδεύεται από σκύλο που τρέχει στα δ.

Sv. 77, pl. xxxiv, 15. *BMC Crete* n.21.

155). AE. 30 mm.

Εμπρ: ομοίως.

Οπ: KOINON KPHΤΩΝ; Διόνυσος όρθιος με κοντό χιτώνα, στραμμένος αρ., κρατάει κάνθαρο στο δ. χέρι και θύρσο στο αρ. Εμπρός του πάνθηρας.

Sv. 78, pl. xxxiv, 16. *BMC Crete* n.19, 20.

156). AE. 30 mm.

Εμπρ: ομοίως.

Οπ: KOINON KPHΤΩΝ; Ασκληπιός ημίγυμνος, στραμμένος αρ. κοιτάει δ., κρατάει βακτηρία, πάνω της περιπλέκεται φίδι. Εμπρός του γυναικεία μορφή με χιτώνα, η Υγεία, κρατώντας φίδι στο αρ. το ταΐζει από φιάλη στο δ. χέρι.

Sv. 79, pl. xxxiv. 17

157). AE. 30 mm.

Εμπρ: Ομοίως.

Οπ: KOINON KPHΤΩΝ; Ασκληπιός στηρίζεται στη βακτηρία του στην οποία περιστρέφεται φίδι.

1. Sv. 80. (χωρίς εικόνα). 2. **Jenkins K., N.C. 1949, p. 38, n. 8** (AE 21mm, 3.30g, Αξ. 6- εκ. 157)

158). AE 30 mm.

Εμπρ: ομοίως.

Οπ: Ο Αυτοκράτορας με στρατιωτικό ένδυμα, προς αρ. κρατάει στο δ. χέρι ένα αετό, στο αρ. Hasta. Εμπρός του η Αρμενία καθιστή στη γη, σε στάση αιχμαλώτου στα αρ. Πίσω από τον αυτοκράτορα η Νίκη στα αρ., τον στεφανώνει, ανάμεσα τους τόξο και θώρακας. Στο έξεργο: ARMENIA.

Sv. 81, pl. xxxiv, 19.

159α) AE. 30 mm

Εμπρ: ομοίως.

Οπ: Η Αρμενία σε στάση αιχμαλώτου, πεσμένη στο έδαφος, ανάμεσα σε τρόπαιο αρ., και τον αυτοκράτορα προς αρ., με στρατιωτική στολή, φέροντας Νίκη στο δεξί χέρι, στηρίζοντας το αρ. σε hasta. Στο έξεργο ARMENIA.

Sv. 82, pl. xxxiv, 20.

159β) AE 30 mm,

Εμπρ: ομοίως.

Οπ: Γυναικεία μορφή που θρηνεί (Δακία), Καθιστή στα πόδια πλάι σε τρόπαιο. ΔΑΚΙΑ.

Sv. 83 (χωρίς εικόνα).

160). AE. 30 mm.

Εμπρ: ομοίως.

Οπ: ΓΟΡΤΥC; Ο ήρωας Γόρτυς, προχωρεί αρ., οπλισμένος με κράνος, ασπίδα και δόρυ, λυγισμένα γόνατα, κλίση εμπρός, στον ώμο φοράει χλαμύδα, στη μέση ζώνη, στα πόδια υποδήματα.

Sv. 84, pl. xxxiv. 18.

161) ΑΕ 30mm,
Εμπρ: Ομοίως.
Οπ: Ποτάμια θεότητα.
Sv. pl. xxxiv, 21.

162α). ΑΕ. 25 mm.
Εμπρ: ΑΥΤ ΑΥΓ ΤΡΑΙΑΝΟΣ ΓΕΡ ΔΑΚΙ.; δαφνοστεφής κεφαλή Τραϊανού αρ.
Οπ: Νήπιο Δίας καθιστός σε υδρόγειο σφαίρα, υψώνει τα χέρια, αρ. μία αίγα, από πάνω τα επτά άστρα της Μεγάλης Άρκτου. ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ από κάτω.
Sv. 85, pl. xxxv.1

162β). ΑΕ. 25 mm.
Εμπρ: ομοίως.
Οπ: ο Δίας καθιστός σε αίγα, κρατώντας στο δ. χέρι μία σφαίρα. Όμοια επιγραφή.
Sv. 86. (χωρίς εικόνα).

163α) ΑΕ. 25 mm.
Εμπρ: ομοίως.
Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Ζευς ένθρονος αρ., το αρ. χέρι του στηρίζεται σε σκήπτρο, στο δ., κρατάει Νίκη. Εμπρός στα πόδια του αετός αρ. τον κοιτάει.
Sv. 87, pl. xxxv, 2. *BMC Crete*, n 24.

163β). ό.π.
Εμπρ: Ομοίως.
Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; ίδιος τύπος αλλά στο δ. χέρι του Δία κάθεται αετός αντί Νίκης. (Δίας αετοφόρος).
1. Sv. 88, pl. xxxv. 3.
2. Jenkins K., N.C. 1949, p. 38, n.9 (ΑΕ. 21mm, 5.80g, Αξ.6)

164). ΑΕ. 25 mm.
Εμπρ: ομοίως.
Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Ευρώπη πάνω σε ταύρο δ.,
Sv. 89, pl. xxxv. 4. *BMC Crete* n.23.

165) ό.π.
Εμπρ: Ομοίως.
Οπ.: Ποτάμια θεότητα, ανακλιμένη προς αρ. κρατώντας στο δ. χέρι κλαδί, στηρίζει την αρ. πήχη πάνω σε αγγείο, απ' όπου τρέχει νερό. ΚΟΙΝΟΝ πάνω, ΚΡΗΤΩΝ κάτω.
Sv. 90, pl. xxxv, 5.

166) ό.π.
Εμπρ: Ομοίως.
Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Θεά Τύχη προς αρ. φορώντας διπλό χιτώνα, κρατάει φιάλη στο δ. χέρι, στο αρ. κέρασ αμαλθείας. Εμπρός, στο πεδίο αναμμένος βωμός.
Sv. 91, pl. xxxv, 6.

167) ό.π.
Εμπρ: Ομοίως.
Οπ: ΓΟΡΤΥΣ. Πολεμιστής βαδίζει προς τα αρ.
Sv. 93, pl. xxxv, 7.

167β) ό.π
Εμπρ: Ομοίως.
Οπ: ο ίδιος τύπος, αλλά επιγραφή Κ Κ.
Sv. 94.

168) ό.π.
Εμπρ: Ομοίως.
Οπ: ARMENIA; Προσωποποιημένη Αρμενία καθιστή αρ., ως αιχμάλωτος, εμπρός
τρόπαιο, πίσω ο αυτοκράτορας αρ., με στρατιωτική αμφίεση, κρατώντας Νίκη στο δ.,
χέρι, και hasta στο αρ..
Sv. 92, pl. xxxv. 8.

169) ΑΕ. 18 mm. 3,26g.
Εμπρ: ΤΡΑΙΑΝΟΣ ΚΑΙCΑΡ; κεφαλή Τραϊανού αρ.
Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Αθηνά Άλκις δ., με κράνος δόρυ και ασπίδα.
Jenkins K., (Cameron coll.), N.C. 1949 n. 10.

Κυδωνία:

170α). ΑΕ. 30 mm.
Εμπρ: ΤΡΑΙΑΝΟΣ ΚΑΙCΑΡ; κεφαλή δαφνοστεφής Τραϊανού δ.
Οπ: Ζευς καθιστός σε κλισμό δ., κρατάει σκήπτρο. Επισήμανση που εικονίζει
βουκράνιο. ΕΠΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΑΡΙCΤΑΡ
ΥΟΧ.
Sv. 150. (χωρίς εικόνα).

170β) Ό.π.
Εμπρ: Ομοίως, επισήμανση με τετράγωνο.
Οπ: Ομοίως.
Sv. 151.

170γ). ΑΕ 24.
Εμπρ: Ομοίως.
Οπ: Ίδια παράσταση, (το Ο στη μορφή Θ)
Sv. 152. pl. x. 25.

171). ΑΕ. 21 mm,
Εμπρ: ΤΡΑΙΑ[ΝΟΣ] ΚΑΙ[CΑΡ]; δαφνοστεφής κεφαλή Τραϊανού δ.
Οπ: ΕΠΙ ΑΛΕΞΑΝ[ΔΡΟΥ ΑΡΙCΤΑΡΧΟΥ]; εξάστυλος ναός, με ασπίδα στο αέτωμα.
Sv. 152. pl. x. 25. (Κατάλογος έκθεσης: *Ελεύθερνα: Πόλη-Ακρόπολη-Νεκρόπολη*, σελ. 164, αρ. 34).

172) ΑΕ. 19 mm.
Εμπρ: Ομοίως.
Οπ: ΚΥΔΩΝ; βρέφος θηλάζει σκυλίτσα δ.
Sv. 153, pl. x. 26.
Μουσείο Κισάμου N.889.

Αδριανός: (117-138 μ.Χ.)

173). ΑΕ. 26 mm,

Εμπρ: ΑΥΤ ΚΑΙΣ ΤΡΑΙ ΑΔΡΙΑΝΟΣ ΣΕΒΑ; προτομή Αδριανού δαφνοστεφής και θωρακοφόρος.

Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ πάνω, ΓΟΡΤΥΣ κάτω. Έφιππη Ανδρική μορφή, με μακρύ χιτώνα, προχωρεί αρ., σηκώνει το δ. χέρι.

Sv. 95, pl. xxxv, 9.

174). Ο.π.

Εμπρ: Ομοίως.

Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; ανδρική μορφή γυμνή, στα δ., κρατώντας στο αρ. χέρι αετό, στο δ. ρόπαλο?

Sv. 96, pl. xxxv. 10.

Jenkins K., *NC* 1949, n. 12 (μικρότερη υποδιαίρεση: ΑΕ. 19mm, 5.80g Αξ. 11)

175). ΑΕ. 28 mm,

Εμπρ: ομοίως.

Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Αθηνά όρθια προς δ., με κράνος, στο αρ. χέρι κρατάει ασπίδα, σηκώνει το δ. χέρι κρατώντας ψηλά δόρυ.

Sv. 97, pl. xxxv. 11.

176). ΑΕ. 28 mm,

Εμπρ: ομοίως.

Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Άρτεμις κυνηγέτις σε διασκελισμό δ., κρατώντας τόξο στο αρ. χέρι, τραβάει βέλος με το δ., συνοδεύεται από κυνηγετικό σκύλο δ.

Sv. 99, pl. xxxv. 12. BMC Crete, n.26.

Jenkins K., *NC* 1949, n. 13 (ΑΕ. 24mm, 8.70g, Αξ. 6).

177) ΑΕ. 26 mm,

Εμπρ: ομοίως.

Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Άρτεμις κυνηγέτις τρέχει αρ. πατάει πάνω σε ταύρο, καθισμένο στη γη, προς αρ., γυρίζει και την κοιτάει.

Sv. 98, pl. xxxv, 13.

178) ΑΕ. 26 mm,

Εμπρ: ομοίως.

Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Απόλλων όρθιος προς τα αρ., πάνω σε ομφαλό, κρατώντας ελαφάκι στο δ. χέρι, τόξο στο αρ.

Sv. 100, pl. xxxv. 14.

179α). ΑΕ. 28 mm,

Εμπρ: ομοίως.

Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Ασκληπιός ημίγυμνος, μετωπικά, κρατώντας στα χέρια του φίδι που περιστρέφεται γύρω του.

Sv. 101

179β). ΑΕ. 26 mm,

Εμπρ: ομοίως.

Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ Ασκληπιός ημίγυμνος, προς αρ., κρατώντας τη βακτηρία του στην οποία περιστρέφεται φίδι. Υγεία στα δ., δίπλα του, με διπλό χιτώνα, ταΐζει φίδι.

Sv. 102, pl. xxxv. 15.

180) AE 26 mm,

Εμπρ: ομοίως.

Οπ: Ποτάμιος θεός, ημίγυμνος, ανακεκλιμένος αρ., κρατώντας κλαδί στο δ. χέρι, στηρίζει το αρ. σε αγγείο απ' όπου τρέχει νερό. ΚΟΙΝΟΝ πάνω ΚΡΗΤΩΝ κάτω.

Sv. 103, pl. xxxv. 17.

181). AE. 25 mm

Εμπρ: ΑΥ ΚΑΙ ΤΡΑΙ ΑΔΡΙΑΝΟΣ; δαφνοστεφής προτομή Αδριανού δ.

Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Θεότητα με πέπλο μετωπικά, κρατώντας στο δ. χέρι φιάλη και στο αρ., σκήπτρο.

Sv. 104, pl. xxxv. 16.

182). AE 22 mm.

Εμπρ: ΑΥ ΚΑΙ ΤΡΑΙ ΑΔΡΙΑΝΟΣ ΣΕΒΑ; δαφνοστεφής προτομή Αδριανού δ.

Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Οπλίτης βαδίζει προς αρ., με κράνος και υποδήματα, φορεί *parazonium*, στο αρ. χέρι κρατάει ασπίδα, στο δ. κρατάει δόρυ εμπρός στραμμένο με κλίση πάνω. ΓΟΡΤΥΣ.

Sv. 105, pl. xxxv. 18.

Jenkins K., N.C. 1949, n. 14a (AE. 25mm, 7.95g, Αξ. 6), n. 14b (AE. 21mm, 6.09g, Αξ.6)

183) AE 22 mm,

Εμπρ: ομοίως.

Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Δίας ημίγυμνος, ένθρονος προς αρ., κρατάει φιάλη στο δ. χέρι, στηρίζει το αρ. σε σκήπτρο. Εμπρός στα πόδια του αετός.

Sv. 106, pl. xxxv. 20. *BMC Crete* n. 27.

184) AE. 22 mm,

Εμπρ: ομοίως.

Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Ασκληπιός ημίγυμνος, μετωπικά, κρατώντας στα χέρια του φίδι που περιστρέφεται γύρω του.

Sv. 107-108, pl. xxxv. 19. (βλ. Sv. 101).

Jenkins K., N.C. 1949, n. 15 (AE. 27mm, 8.42g, Αξ.6).

185) AE 16 mm

Εμπρ: ΑΥΤ ΚΑΙΣ ΤΡΑΙ ΑΔΡΙΑΝΟΣ ΣΕΒ; δαφνοστεφής προτομή Αδριανού δ.

Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Κυβέλη ένθρονη αρ., ανάμεσα σε δύο λιονταράκια, κρατάει στο δ. χέρι φιάλη, στηρίζει το αρ. χέρι σε κύμβαλο.

Sv. 109.

186). AE 18 mm.

Εμπρ: ΑΥΤ ΚΑΙ ΤΡΑ ΑΔΡΙΑΝΟΣ ΣΕΒΑ; .δαφνοστεφής προτομή Αδριανού δ.

Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Νύμφη με πυργόμορφο στέμμα, δ., κρατώντας νήπιο Δία στην αρ. πήχη του χεριού.

Sv. 110, pl. xxxv. 21.

187). AE. 18 mm.

Εμπρ: ομοίως.

Οπ: Ζευς Νικηφόρος, ένθρονος προς αρ., στηρίζει το αρ. χέρι σε σκήπτρο.
Sv. 111.

188) AE 18 mm,
Εμπρ: ΑΥΤ ΚΑΙC ΤΡΑΙ ΑΔΡΙΑΝΟΣ ΣΕΒΑ; .δαφνοστεφής προτομή Αδριανού δ.
Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Άρτεμις κυνηγέτις σε διασκελισμό δ., κρατώντας τόξο στο
αρ. χέρι, τραβάει βέλος με το δ., συνοδεύεται από κυνηγητικό σκύλο δ.
Sv. 112, pl. xxxv. 22.

189) AE 18 mm,
Εμπρ: ΑΥΤ ΚΑΙ ΤΡΑΙ ΑΔΡΙΑΝΟΣ; .δαφνοστεφής προτομή Αδριανού δ.
Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Ασκληπιός μετωπικά σε contraposto, γυμνός, κοιτάζει αρ.,
στηρίζεται σε βακτηρία.
Sv. 113, pl. xxxv. 23.
Μουσείο Κισάμου Ν.908.

190) AE 17 mm.
Εμπρ: ΑΥΤΟΚΡΑ ΣΕΒΑΣ ΑΔΡΙΑΝΟΣ; δαφνοστεφής προτομή Αδριανού δ.,
Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Νίκη προχωρεί αρ., κρατώντας στο δ. χέρι διάδημα, και στο
αρ. κλαδί φοίνικα.
Sv. 114, pl. xxxv. 26.

191α) AE 18 mm.
Εμπρ: ΑΥΤ ΚΑΙ ΤΡΑ ΑΔΡΙΑΝΟΣ ΣΕΒ; δαφνοστεφής κεφαλή Αδριανού δ.
Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Τύχη προς αρ., δίπλα σε μόδιο, κρατάει στο δ. χέρι
πηδάλιο, και στο αρ. που στηρίζεται πάνω σε κίονα φέρει κέρασ αμαλθείας.
Sv. 115, pl. xxxv. 24.
Jenkins, *NC* 1949, n. 11 (Εμπρ: κεφαλή Τραϊανού, όπως 169/ Οπ.: όπως 191α, μικρότερη υποδιαίρεση
ΑΕ. 18mm, 3.14g, Αξ. 6)

191β) AE 18 mm.
Εμπρ: Ομοίως.
Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡΗΤΩΝ; Τύχη που κρατάει στο δεξί χέρι φιάλη και στο αρ. κέρασ
Αμαλθείας. Πλάι στα πόδια της αναμμένος βωμός.
Sv. 116, pl. xxxv. 25.

192) AE. 17 mm, 2,70g.
Εμπρ: CEBAC ΑΔΡΙΑΝΟ; Κεφαλή Αδριανού δ.
Οπ: ΚΟΙΝΟΝ ΚΡ.; .Εκάτη όρθια μετωπικά, κρατώντας πυρσούς.
Jenkins K., (Cameron coll.) N.C. 1949, n. 16, pl. V.16.

193α) AE 15 mm.
Εμπρ: ΑΥΤΟΚ ΑΔΡΙΑΝΟΣ; δαφνοστεφής κεφαλή Αδριανού δ.,
Οπ: Κ Κ; .Απλός βωμός που φέρει καρπούς.
Sv. 117, pl. xxxv. 27. BMC Crete n. 31, pl. 1.12
Μουσείο Κισάμου Ν.976.

193β). AE 15 mm.
Εμπρ: Ομοίως.
Οπ: Κ Κ; στολισμένος βωμός με γιρλάντες και άνθη,
πάνω του βρίσκονται προσφορές.
Sv. 118, pl. xxxv. 28. (**Κατάλογος έκθεσης: Ελεύθερνα, σ. 164, n. 35).**

193γ) ΑΕ 15 mm.

Εμπρ: Ομοίως.

Οπ: Κ Κ; βωμός στολισμένος σε βάση κοσμημένη με γιρλάντες.
Sv. 119, pl. xxxv. 29.

193δ) ΑΕ 15 mm.

Εμπρ: Ομοίως.

Οπ: Κ Κ.; βωμός στολισμένος στηρίζεται σε τρία πόδια.
Sv. 120, pl. xxxv. 30-31. *BMC Crete* n. 31, pl. 1.13.

193ε) ΑΕ 15 mm.

Εμπρ: Ομοίως.

Οπ: Κ Κ; βωμός στολισμένος με δύο κίονες.
Sv. 121, pl. xxxv. 36.

193στ) ΑΕ 15 mm.

Εμπρ: ομοίως

Οπ: Κ Κ; βωμός στολισμένος σε τέσσερις κίονες.
Sv. 122, pl. xxxv. 37.

194 α-β) ΑΕ 15 mm.

Εμπρ: Ομοίως.

Οπ: Κ. Κ; Κάλαθος ή λέβης, φέρει φύλλα και καρπούς, στηρίζεται σε κωνική βάση με τρία πόδια.
Sv. 123, pl. xxxv. 32, 33, 34, 35. *BMC Crete* n. 33, pl. 1.14.

195) ΑΕ 15 mm.

Εμπρ: Ομοίως.

Οπ: Κ Κ; τρίποδας με οριζόντια στηρίγματα φέρει καρπούς.
Sv. 124, pl. xxxv. 38.

196). ΑΕ 15 mm.

Εμπρ: Ομοίως.

Οπ: Κ Κ. πάνω. Αετός προς δ., στρέφει το κεφάλι του αρ.,
Sv. 125, pl. xxxv. 39.

Λάππα:

197) ΑΕ 15 mm,

Εμπρ.: ΑΥΤ ΚΑΙ ΤΡΑ ΑΔΡ[ΙΑΝΟΣ]; κεφαλή Αδριανού δ.
Οπ: ΛΑΙΠΠΑΙΩΝ; Αθηνά όρθια δ. με δόρυ και ασπίδα.
Sv. 35 (Lappa), pl. xx. 19.

Αντωνίνος Ευσεβής: (138-161 μ.Χ.)

198) AE. 15-16 mm. 3.54 g, Αξ. 6, (11).

Εμπρ: ΑΥ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ; δαφνοστεφής κεφαλή Αντωνίνου δ.

Οπ: Κ Κ; Άρτεμις κυνηγέτις προχωρεί προς δ., συνοδευόμενη από σκύλο. Με το δ. χέρι τραβάει βέλος από φαρέτρα στον ώμο και με το αρ. κρατάει τόξο.

Sv. 126. Price M, *INJ*, 1983, pl. 22:31.

RPC on Line.

1	P 698 (σκύλος δεν φαίνεται)
2	Trade (Rollin & Feuarent)
3	Mu 7
4	A (στον οπ. Άρτεμις με δόρυ)
5	L 1947-6-6-748
6	L 1947-6-6-750
7	NY 1944.100.40918 (φθαρμένο)
8	B (Löbb)
9	O
10	O
11	C 1948/809

199) AE. 15mm, 2.91 g, Αξ. 6, (2)

Εμπρ: Ομοίως.

Οπ: Κ Κ.; Δήμητρα προς αρ., κρατώντας κέρας Αμαλθείας, εμπρός της αναμμένος βωμός.

Sv. 127, pl. xxxv. 47.

RPC on line.

1	P 697 (πρώην 2414 = Sv 127, pl. XXXV.47 (οπ.))
2	Cat. Welzl, no. 4445

200). AE. 16 mm, 3.12 g, Αξ. 6, (7)

Εμπρ: Ομοίως.

Οπ: Κ Κ.; Τύχη αρ. κρατώντας πηδάλιο στο δ. χέρι, και στο αρ. κέρας Αμαλθείας.

Sv. 128, pl. xxxv. 46.

RPC on line.

1	Πρώην συλλογή Μητσοτάκη (= Sv 128, pl. XXXV.46 (οπ.))
2	V 14521
3	P (Delepierre, πρώην συλλογή. S. Boutin, πρώην Rollin & Feuarent)
4	Πρώην συλλογή Σιγανού
5	Cor 589 (επιγραφή εμπρ. δυσανάγνωστη)
6	O
7	O

201). AE. 16 mm, 3.00 g, Αξ. 6, (13)

Εμπρ: Ομοίως.

Οπ: Κ Κ.; Οπλίτης Γόρτυς στραμμένος αρ. με ασπίδα, κράνος, δόρυ, σπαθί.

Sv. 129, pl. xxxv. 45.

RPC on line.

1	Πρώην συλλογή Μητσοτάκη (= Sv 129, pl. XXXV.45 (οπ.))
2	NY 1944.100.40919 (φθαρμένο)
3	L 1926-1-16-62
4	L 1927-3-10-10
5	L 1947-6-6-744
6	L 1947-6-6-746
7	L 1947-6-6-1287
8	B (Löbb)
9	Ο
10	Ο
11	Ο
12	V 14519
13	V 14520 (επιγραφή εμπρ. ασαφής)

202α) AE. 15mm.

Εμπρ: Ομοίως.

Οπ: Κ Κ.; Αετός προς δ., γυρίζει το κεφάλι του αρ.

Sv. 130, pl. xxxv. 40.

202β) AE. 15 mm, 3.43 g, Αξ. Ποικίλει, (7)

Εμπρ: Ομοίως.

Οπ: Κ Κ.; Αετός προς δ., με ανοικτά φτερά. Κρατάει στεφάνι στο ράμφος του.

Sv. 131, pl. xxxv. 40-41.

RPC On line.

1	P 695 (πρώην 2412 = Sv 131, pl. XXXV.41 (οπ.))
2	L 1927-3-10-9
3	L 1947-6-6-743
4	NY 1944.100.40922
5	NY 1947.97.347
6	V 14517 (ως «Αδριανού»)
7	Ο

203α) AE. 15 mm, 2.81 g, Αξ. 6, (2)

Εμπρ: Ομοίως.

Οπ: Κ. Κ.; κόκορας, προχωρεί προς δ.

Sv. 132, pl. xxxv. 42.

RPC On line.

1	B (I-B = Sv 132, pl. XXXV.42 (οπ.))	15 mm	2.81 g	6
---	-------------------------------------	-------	--------	---

2	L 1947-6-6-749	15 mm	2.81 g	6
---	----------------	-------	--------	---

203β) ΑΕ. 15mm, 2.78 g, Αξ. 6, (1)

Εμπρ. Ομοίως.

Οπ. Κ.Κ.; κόκορας στέκεται δ.

RPC On line.

1	L 1947-6-6-1424
---	-----------------

204). ΑΕ. 16mm, 2.69 g, Αξ. 6, (5)

Εμπρ: Ομοίως.

Οπ: Κ.Κ.; βωμός, στην κορυφή του οποίου κάθεται ένα κοράκι δ. και κρατάει φίδι.

Sv. 133, pl. xxxv. 43.

RPC On line.

1	L = BMC 37, pl. I.15 (οπ.) (= Sv 133, pl. XXXV.43 (οπ.))
2	P 699 (πρώην 2416)
3	NY 1944.100.40926
4	NY 1944.100.40927
5	O

205α) ΑΕ. 16 mm, 3.65 g, Αξ.6, 1.

Εμπρ: ΑΥΤΟΚΡΑ[; δαφνοστεφής κεφαλή Αντωνίνου δ.

Οπ: Κ.Κ; βωμός

RPC On line.

1	L 1947-6-6-1423
---	-----------------

2. Μουσείο Κισάμου Ν.299.

205β) ΑΕ. 15mm, 2.73 g, Αξ.6, (1)

Εμπρ: ΑΥ ΑΝΤΩΝΕ[ΙΝΟΣ]; δαφνοστεφής κεφαλή Αντωνίνου δ.

Οπ. Κ.Κ.; βωμός με δύο κιονίσκους.

RPC On line.

1	B 21423
---	---------

205γ) ΑΕ. 16mm, 2.91 g, Αξ. Ποικίλει, (14)

Εμπρ: Ομοίως.

Οπ.: Κ.Κ.; διακοσμημένος βωμός.

Cop 591

RPC On Line

1	L 1947-6-6-745
2	P (ως Κρήτη-Κυκλάδες: νέα αποκτήματα)
3	P (Delepierre)
4	Cop 591
5	Mu 7a (14588)
6	Mu 7b
7	C 1950/416
8	NY 1944.100.40923

9	NY 1944.100.40924
10	NY 1944.100.40925
11	NY 1948.4.104
12	O
13	O
14	Be (Righetti 512)

205δ) AE. 16mm, 3.51 g, Αξ.6, (4)

Εμπρ.: Ομοίως.

Οπ.: Κ.Κ.; θυμιατήριο; Βωμός στηριζόμενος σε τρία πόδια.

RPC On Line

1	L 1921-1-10-28
2	P (Duplicates)
3	O (επιγραφή εμπρ. ασαφής)
4	B (χωρίς αριθμό, επιγραφή εμπρ. ασαφής)

206) AE. 16mm, 3.25 g, Αξ.6, (10)

Εμπρ.: Ομοίως.

Οπ.: Κ.Κ.; Αγγείο σε σχήμα καρποδόχης, με υπόστατο, φέρει καρπούς.

Sv. 135, pl. xxxv. 44. BMC 36, Cop 590

RPC On Line

1	Winterthur
2	B 1920/704
3	L = BMC 36
4	P 696 (πρώην 2413 = Sv 135, pl. XXXV.44 (οπ.))
5	A
6	Cop 590
7	NY 1944.100.40928
8	C McClean II, 7223, pl. 245.4
9	C McClean II, 7224, χωρίς εικόνα
10	O
11	O

207) AE. 15mm.

Εμπρ.: Ομοίως

Οπ.: Κ. Κ.; μυστική κίστη απ' όπου ξεπροβάλλει φίδι.

Sv. 136

208) AE. 16mm, 3.44 g, Αξ. Ποικίλει, (5)

Εμπρ.: ΑΥ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟΣ; Δαφνοστεφές πορτραίτο Αντωνίνου δ., σε προχωρημένη ηλικία.

Οπ.: Κ.Κ; Αθηνά με κράνος όρθια δ. σε κατατομή κρατώντας ασπίδα και δόρυ.

RPC On Line.

1	L 1947-6-6-747
2	NY 1944.100.40921 (φθαρμένο)
3	NY 1949.172.11
4	O
5	G II, 167, no. 29, pl. 40.11 (οπ.) (= SNG I, no. 366)

209) AE. 12 mm.

Εμπρ: AY AN.; δαφνοστεφές πορτραίτο Αντωνίνου στα δ.

Οπ: Κ. Κ.; κέρας Αφθονίας,

Sv. 137, pl. xxxv. 48.

Κυδωνία:

210). AE 26 mm.

Εμπρ: δαφνοστεφής κεφαλή Αντωνίνου δ.

Οπ: KYΔΩN.; Δίας νήπιος, καθιστός σε αίγα.

Sv. 154, (Cydonia) (χωρίς εικόνα).

Οι εκδόσεις:

I) Κομμόδου στη Λάππα (Sv.36), II) Ιουλίας Δόμνας στην Κυδωνία (Sv. 155) και III) του Ελαγάβαλου στο Κοινό των Κρητών (Sv. 138) είναι αβέβαιες. Αναφέρονται σε παλαιούς Καταλόγους νομισμάτων (όπως των Mionnet, Vaillant, *Num. Graeca*, Sestini, *Desc. del Mus. Fontana*).

Δεν είναι γνωστά νομίσματα Κρητικής κοπής μετά τον Αντωνίνο τον Ευσεβή. (Με βάση νεότερες αρχαιολογικές έρευνες και Καταλόγους Μουσείων).

Μάρκος Αυρήλιος (Ελαγάβαλος) και Ιουλία Παύλα.

ΑΕ. 11 mm. Εμπρ: ΙΟΥΛΙΑ ΚΟΡ ΠΑΥΛΑ ΣΕΒ; κεφαλή Ι. Παύλας.

Οπ: ΚΟΙΝΟ[N ΚΡ]ΗΤΩΝ; Άρτεμις κυνηγέτις προχωρεί προς δ., συνοδευόμενη από σκύλο.

Sv. 138.

Ιουλία Δόμνα:

Κυδωνία:

ΑΕ. 21 mm. Εμπρ: ΙΟΥ ΔΟΜΝΑ ΣΕΒΑΣΤΗ; προτομή Ιουλίας Δόμνας δ.

Οπ: ΚΥΔΩ; ημισέληνος με ένα άστρο στο μέσο.

Sv. 155. (Cydonia).

Συντομογραφίες Καταλόγου:

A: Athens, Numismatic Museum

B: Berlin, Staatliche Museen.

B I-B: the first Imhoof-Blumer collection, acquired in 1900

B Lob: the collection of A. Löbbecke

B Rauch: = the two collections of von Rauch, acquired in 1853 and 1878

Be: Bern, Historisches Museum

BMC Cyr: Robinson E.S.G., "Cyrenaica" A Catalogue of Greek Coins in the British Museum, London (1927).

BMC Crete: Wroth W., "Crete and the Aegean Islands", B.M.C. 9, London (1886).

Br: Brussels, Bibliothèque Royale

C: Cambridge, Fitzwilliam Museum

Cop: Copenhagen, Danish National Museum (completely published in SNG, 1942-79)

Evelpidis: SNG Grèce, Collection Réna H. Evelpidis I (1970), II (1975)

FITA: Grant M., From Imperium to Auctoritas, Cambridge, 1946.

G: Glasgow, Hunterian Museum (G. MacDonald, Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Collection, University of Glasgow,

Go: Gotha (previously known also as Depositum München)

JIAN: Journal International d'Archéologie Numismatique

Ιδαίον Άντρο: Μ. Λαγογιάννη, «Τα νομίσματα του Ιδαίου Άντρου», Α.Ε. (2003), 1-64. (Μουσείο Ηρακλείου).

H: Hague (now Leiden, Penningkabinet)-Amsterdam

L: London, British Museum (part published in BMC = British Museum Catalogue of Greek Coins)

Mi: Milan,

Mionnet: T.E. Mionnet, Description des Médailles Antiques, Grecques et Romaines (1806-37).

Mu: Munich, Staatliche Münzsammlung

N: Naples, Museo Archaeologico Nazionale- (Fiorelli: A. Fiorelli, Catalogo del Museo Nazionale di Napoli. Medagliere I. Monete Greche (1870)

NY: New York, American Numismatic Society

O: Oxford, Ashmolean Museum

Price 1983: Price M.J., "Crete, Cyrene and Dio LII.30.9." INJ 6-7 (1982-3), 118-127.

P: Paris, Bibliothèque Nationale (including the Delepierre collection)-PV coll.

St: Stockholm, National Museum of Monetary History

R: Rome, Museo Nazionale Romano

V: Vienna, Kunsthistorisches Museum.

Συντομογραφίες:

ABSA: Annual of the British School at Athens.

ΑΔ: Αρχαιολογικό Δελτίο.

ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίδα.

AJA.: American Journal of Archaeology.

ANSMN: American Numismatic Society Museum Notes.

BAR: British Archaeological Reports.

BCH: Bulletin de Correspondance Hellénique.

BMC.: Catalogue of Greek Coins in the British Museum.

CAH: Cambridge Ancient History.

CIL: Corpus Inscriptionum Latinarum.

CRWLR: A.M. Burnett and M.H. Crawford (eds), "The Coinage of the Roman World in the Late Republic, Proceedings of a colloquium held at the British Museum in September 1985", BAR International Series 326, London 1987.

DNR: Der neue Pauly.

ΙΕΕ: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους.

IC.: M. Guarducci, Inscriptiones Creticae, I-IV, Roma 1939-1950.

IG.: Inscriptiones Graecae.

IGCH: Thompson M.-Morkholm O.-Kraay C., An Inventory of Greek coin Hoards, New York, 1973.

INJ: Israel Numismatic Journal.

JfN: Zeitschrift für Numismatik.

JRS: Journal of Roman Studies.

LGPV: P.M. Fraser and E. Matthews, Lexicon of Greek Personal Names I-III, Oxford 1987-2000.

LIMC: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae.

NC: Numismatic Chronicle.

ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

RBN: Revue Belge de Numismatique.

RE: Pauly-Wissowa-Kroll, Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft.

RIC.: Mattingly H.-Sutherland C.H.V-Carson R.A.G., Roman Imperial coinage I-X, London 1923-1994.

RPC I: Burnett A.M.-Amandry M.-Ripolles P.P., *Roman Provincial Coinage, Volume I*, London-Paris 1992.

RPC II: Burnett A.M.-Amandry M.-Carradice I., *Roman Provincial Coinage, Volume II*, London-Paris 1999.

RRC: Crawford M.H., *Roman Republican Coinage*, Cambridge 1974.

SNG: *Sylloge Nummorum Graecorum*.

*Syll*³ : Dittenberger W., *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, Leipzig 1915-1927.

(Sv.)=Svoronos: J.-N. Svoronos, *Numismatique de la Crète ancienne*, Macon 1890.

TRAPA: *Transactions of the American Philological Association*.

(Στις υποσημειώσεις όταν ένα έργο αναφέρεται για πρώτη φορά, δίδεται ο πλήρης τίτλος, στη συνέχεια η συντομογραφία. Όταν το έργο έχει αναφερθεί λίγο πριν χρησιμοποιείται το ό.π.).

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες, χρησιμοποιήθηκαν και οι ακόλουθες:

Bowsky M., *Business*: Baldwin -Bowsky M., “The Business of Being Roman: The Prosopographical Evidence”, στο Chaniotis A. (ed.), *From Minoan farmers to Roman traders: sidelights on the economy of ancient Crete*, Stuttgart 1999, 305-345.

Bowsky M., *Antonii*: Baldwin -Bowsky M., “Gortynians and Others, the case of the Antonii”, *Ευλιμένη* 2, 2001, 97-119.

Bowsky M., *Z' Κρητολογικό*: Baldwin-Bowsky M., “Roman Crete: no provincial backwater”, *πρακτικά Ζ Κρητολογικού συνεδρίου*, 1995, 41-68.

Bowsky M., *Territorial*: Baldwin -Bowsky M., “Territorial reorganization West of Mount Ida (Crete): From Worry to Worship”, *πρακτικά συνεδρίου: Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα έως σήμερα: περιβάλλον, αρχαιολογία, ιστορία, λαογραφία, κοινωνιολογία*, (Πάνορμο 24-30 Οκτωβρίου 2003), Ρέθυμνο 2006, 253-275.

Burnett A., *CRW*: Burnett A., *Coinage in the Roman world*, London 1987.

Buttrey T.V., *The Roman Coinage of Cyrenaica*: Buttrey T.V., “The Roman coinage of the Cyrenaica, first century B.C. to first century A.D.”, στο Brooke C.N.L., Stewart

- B.H., Pollard J.G., Volk T.R., (eds), *Studies in Numismatic Method presented to Ph. Grierson*, Cambridge 1983, 23-42.
- Buttrey T.V., *CRWLR*: Buttrey T.V., “Crete and Cyrenaica” στο Burnett A.M.-Crawford M.H., (eds), *The coinage of the Roman World in the Late Republic*, BAR 326, London 1987, 165-174.
- Chaniotis, *Verträge*: Chaniotis A., *Die Verträge zwischen Kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*, Stuttgart 1996.
- Crawford, *CMRR*: Crawford M., *Coinage and money under the Roman Republic*, London 1985.
- Franke P.R., *Η Μικρά Ασία*: Franke P.R., *Η Μικρά Ασία στους Ρωμαϊκούς χρόνους*, Αθήνα 1985², τίτλος πρωτοτύπου: *Kleinasien zur Römerzeit. Griechisches Leben im Spiegel der Münzen* München, 1968.
- Garraffo S., *Creta Romana*: Garraffo S., “Problemi della circolazione monetaria a Gortina in Eta Romana e Protobizantina”, στο A. di Vita (ed.), *Creta Romana e Protobizantina: atti del congresso internazionale (Iraklion, 23-30 settembre 2000)*, Padova 2004, 181-192.
- Harl K., *Civic coins*: Harl K., *Civic coins and civic politics in the Roman East, A.D. 180-275*, Berkley 1987.
- Grant M., *FITA*: Grant M., *From Imperium to Auctoritas*, Cambridge 1946.
- Howgego, *Countermarks*: Howgego C.J., *Greek imperial countermarks: studies in the provincial coinage of the Roman Empire*, London 1985, 2005².
- Jackson A., *Demeter*: Jackson A., “The Coins” στο Coldstream J.N. (ed.), *Knossos, the Sanctuary of Demeter*, London: British School at Athens 1973, 99-113.
- Kaenel Hans Markus Von, *Ρωμαϊκή νομισματική*: Kaenel Hans Markus von, «Ρωμαϊκή νομισματική», στο Graf F., (ed.), *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία, τ. Β': Ρώμη*, Αθήνα 2003, 742-771.

- Kraay C., *ACGC: Kraay C., Archaic and classical Greek coins*, London 1976.
- Κρεμύδη-Σισυλιάνου Σ., *Δίον*: Κρεμύδη-Σισυλιάνου Σ., *Η νομισματοκοπία της Ρωμαϊκής αποικίας του Δίου*, Αθήνα 1996.
- Kroll J.H., *Topoi* : Kroll J. H., “Traditionalism vs Romanization in the bronze coinages of Greece, 42-31 B.C.” *Topoi* 7, 1997, 123-136.
- Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., *Ιδαίον*: Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., «Τα νομίσματα του Ιδαίου Άντρου», *AE* 2003, 1-64.
- Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., «Ο Ρωμαϊκός προπαγανδισμός»: Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., «Ο Ρωμαϊκός προπαγανδισμός στη νομισματοκοπία της Κρήτης», *Πεπραγμένα Ζ' διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου*, Ρέθυμνο 1995, 513-522.
- Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου Μ., “Divus Augustus”: Lagogianni-Georgakarakos M., “Divus Augustus: νέα στοιχεία αυτοκρατορικής λατρείας στη ρωμαϊκή Κνωσό”, Cadogan G.-Hatzaki E.-Vasilakis A. (eds), *Knossos: Palace, City, State*. British school at Athens: Studies 12, Heraklion November 2000, 457-463
- Le Rider G., *Monnaies Crétoises*: Le Rider G., *Monnaies Crétoises du Ve au Ier siècle av. J.-C.*, Paris 1966.
- Levick, *CAH 10*, 1996: Levick B., “Greece (including Crete and Cyprus) and Asia Minor from 43 B.C to 69 A.D.”, *Cambridge Ancient History τ.10. The Augustan Empire 43 B.C.-A.D. 69 2nd ed.*, 1996.
- Levick, *CAH 11*, 2005: Levick B., “Greece and Asia Minor”, in *Cambridge Ancient History, τόμ.11. The high Empire, A.D. 70-192*, 2005.
- Metenidis, *Artemis Ephesia*: Metenidis N., “Artemis Ephesia: the political significance of the Metellus coins”, στο *Post-Minoan Crete, : proceedings of the First Colloquium on Post-Minoan Crete held by the British School at Athens and the Institute of Archaeology*, University College London, 10-11 November 1995, London 1998, 117-122.

Μετενίδης, *Creta Romana*: Μετενίδης Ν., «Από τη δραχμή στο δηνάριο: Βάση και μετάβαση του Κρητικού νομισματικού συστήματος», στο Α. di Vita (ed), *Creta Romana e Protobizantina: atti del congresso internazionale (Iraklion, 23-30 settembre 2000)*, Padova 2004, 171-179.

Morkholm O., *EHC*: Morkholm O., *Early Hellenistic coinage*, Cambridge 1997.

Οικονομίδου, *Creta Romana*: Οικονομίδου Μ., «Η Κρητική νομισματοκοπία στα Ρωμαϊκά χρόνια: Τύποι-Συμβολισμός», στο Α. di Vita (ed), *Creta Romana e Protobizantina: atti del congresso internazionale (Iraklion, 23-30 settembre 2000)*, Padova 2004, 165-170.

Papageorgiadou-Bani, *Colonies*: Papageorgiadou-Bani Ch., “The Numismatic iconography of the Roman colonies in Greece: Local spirit and the expression of imperial policy”, *Μελετήματα* 39, Αθήνα 2004.

Paton S., *Roman Knossos*: Paton S., “Roman Knossos and the Colonia Julia Nobilis Cnossus”, στο *Knossos, a labyrinth of history: papers presented in honour of Sinclair Hood*, London: British School at Athens, 1994, 141-153.

Perl G., “Die Römischen”: Perl G., “Die Römische Provinzbeamten in Cyrenae and Kreta zur Zeit der Republik”, *Klio* 52, 1970, 319-354.

Price M.J., *Elephants*: Price M. J., “Elephants in Crete? New light on a Cistophorus of Caligula”. *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1973, 279-285.

Price, *INJ*: Price M.J., “Crete, Cyrene and Dio LII.30.9.” *INJ* 6-7 1982-3, 118-127.

Price, “The coins”, *Knossos*: Price M. J., “The coins” στο Sackett L.H. (ed.), *Knossos: from Greek city to Roman colony, excavations at the Unexplored Mansion II*, British School at Athens, London 1992, 323-331.

Robinson, *BMC Cyrenaica*: Robinson E.S.G., “Catalogue of the coins of Cyrenaica” in *BMC*, London 1927.

Sanders, *Roman Crete*: Sanders I., *Roman Crete, an archaeological survey and gazetteer of late Hellenistic, Roman, and early Byzantine Crete*, Warminster 1982.

Sear D., *GIC: Sear D.R., Greek imperial coins and their values: The local coinages of the Roman Empire*, London 1982.

Σιδηρόπουλος Κλ., *Creta Romana*: Σιδηρόπουλος Κλ., «Νομισματική ιστορία της Ρωμαϊκής και Πρωτοβυζαντινής Κρήτης (67 π.Χ.-827 μ.Χ.): Testimonia et Desiderata», στο A. di Vita (ed), *Creta Romana e Protobizantina: atti del congresso internazionale (Iraklion, 23-30 settembre 2000)*, Padova 2004, σ. 193-223.

Spyridakis S., *Roman Involvement*: Spyridakis S., “The Roman Involvement in Crete” στο *Cretica: Studies on ancient Crete*, New York 1992, 129-140. (Ανατύπωση από: *Κρητολογία*, 1979).

Σταμπολίδης Ν. (επ.), *Ελεύθερνα*: Σταμπολίδης Ν., (επ.), *Ελεύθερνα, Πόλη- Ακρόπολη- Νεκρόπολη*, (κατάλογος Έκθεσης), Αθήνα 2004.

Stefanakis, *Cydonia*: Stefanakis M., *Studies in the coinages of Western Crete with particular reference to Cydonia*, (phD), London 1997.

Stefanakis M., *The Introduction*: Stefanakis M., “The Introduction of Coinage in Crete and the Beginning of Local Minting”, στο Chaniotis A. (ed.), *From Minoan farmers to Roman traders: sidelights on the economy of ancient Crete*, Stuttgart 1999.

Svoronos, *Numismatique*: Svoronos I., *Numismatique de la Crete ancienne: accompagnée de l'histoire, la géographie et la mythologie de l'île*, Macon 1890.

Τουράτσογλου Ι.-Σιδηρόπουλος Κλ., *Θησαυροί Ρωμαϊκής Κρήτης*: Τουράτσογλου Ι.-Σιδηρόπουλος Κλ., «Οι νομισματικοί θησαυροί της Ρωμαϊκής Κρήτης: Μία πρώτη προσέγγιση». *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο 2000, σ. 287-296.

Τσουγκaráκης Δ., *Ρωμαϊκή Κρήτη*: Τσουγκaráκης Δ., «Ρωμαϊκή Κρήτη», στο Παναγιωτάκης Ν. (επ.), *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, Ηράκλειο 1987.

Willetts, *ASAC*: Willetts R., *Aristocratic society in ancient Crete*, London 1955

Willetts, *Cretan Cults*: Willetts R.F., *Cretan Cults and festivals*, London 1962.

Wroth, *BMC Crete*: Wroth W., “Crete and the Aegean Islands”, *B.M.C.* 9, London 1886.

Παράρτημα-Πίνακες-Εικόνες:

Περίοδος Res Publica (67-31 π.Χ)
(N. 1-25)

1α

1β

2α

2β

2γ

3

4

5

5var

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

17var.

18

19

20

21

22

23var

23var

23var

23

24

25

25β

25γ

26

Αυτοκρατορική περίοδος: 31 π.Χ.-161 μ.Χ.

Οκταβιανός-Αύγουστος (N.27-41):

27

27var

28

28var

29

30

31

32

33

34

35

36

37

37var

38

39

40

41

Τιβέριος (N. 42-59):

AR

AR

AR

42

43

44

44var.

AR

AR

AR

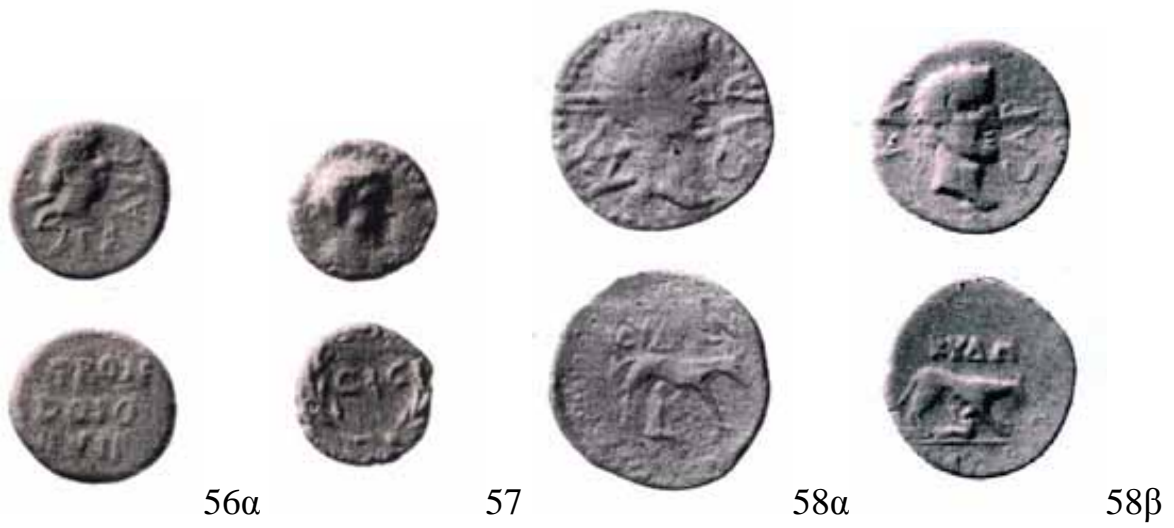
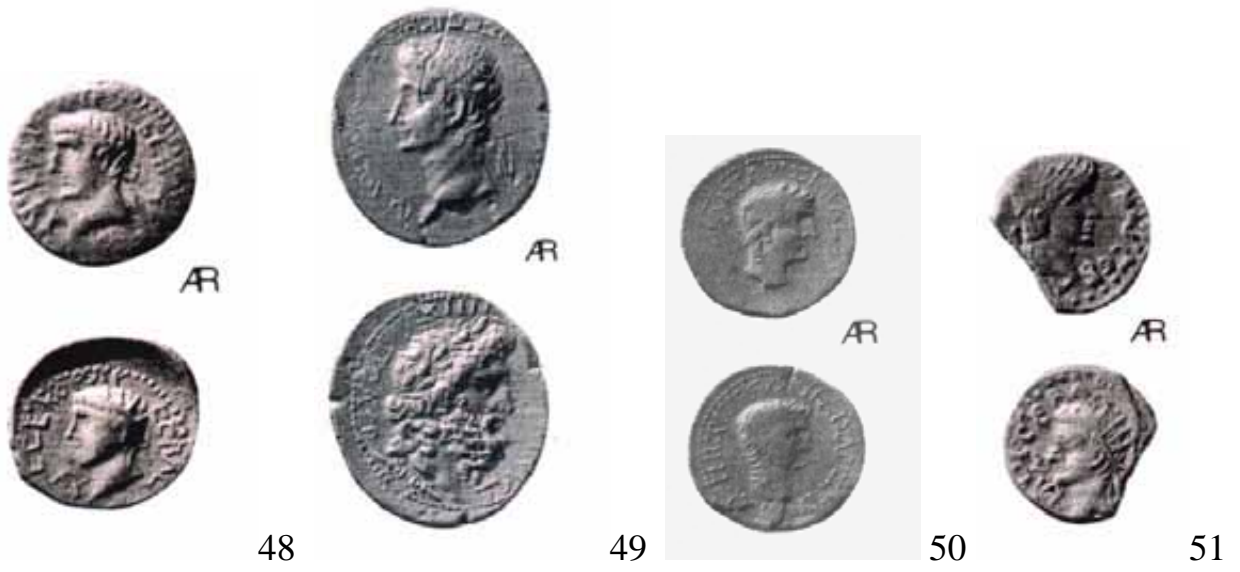
45

46

47

Γάιος Καλιγούλας: (N. 60-73)

AR

59

60

61

62

63

64α

65β

65γ

ΠΙΝ.10

65var

65δ

65var

69var.

66

67

68

69

70

71

72

73

Κλαύδιος (N. 74-88)

AR

74

75

AR

76

77

78

79

80

ΠΙΝ.12

81var

82

83α

81

83β

84β

84α

85α

ΠΙΝ.13

85β

85var

86α

86β

87

88

Νέρων 54-68 μ.Χ.
N. 89-100

ΠΙΝ. 14

89

90

91

92

93

94

95

96

ΠΙΝ.15

96var

97

98

99

100

Εποχή Φλαβίων (69-96 μ.Χ):

ΠΙΝ. 16

Βεσπασιανός : 69-79 μ.Χ.

N. 101- 116

101

102

103α

103β

104

105

106

107

107var

108

109

110

111

112

113

114

115

Τίτος: (79-81 μ.Χ.)

117

117var

Δομιτιανός: (81-96 μ.Χ.)
N. 118-139

118α-β

119

120

122

121

123

125

124

126

127

128

129

130

131

132

134

135

136

137

138

139

Τραϊανός: (98-117 μ.Χ.)
N. 140-172

140

141

140var

142

143

144

145

146

147

148

151

152

153

155

156

157

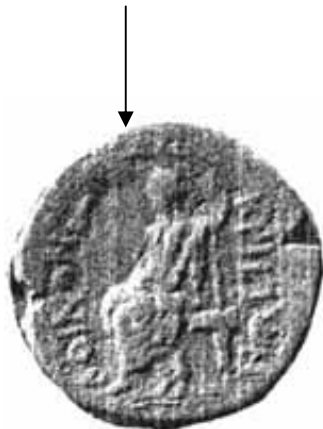
158

159

160

162

163β

164

166

169

171

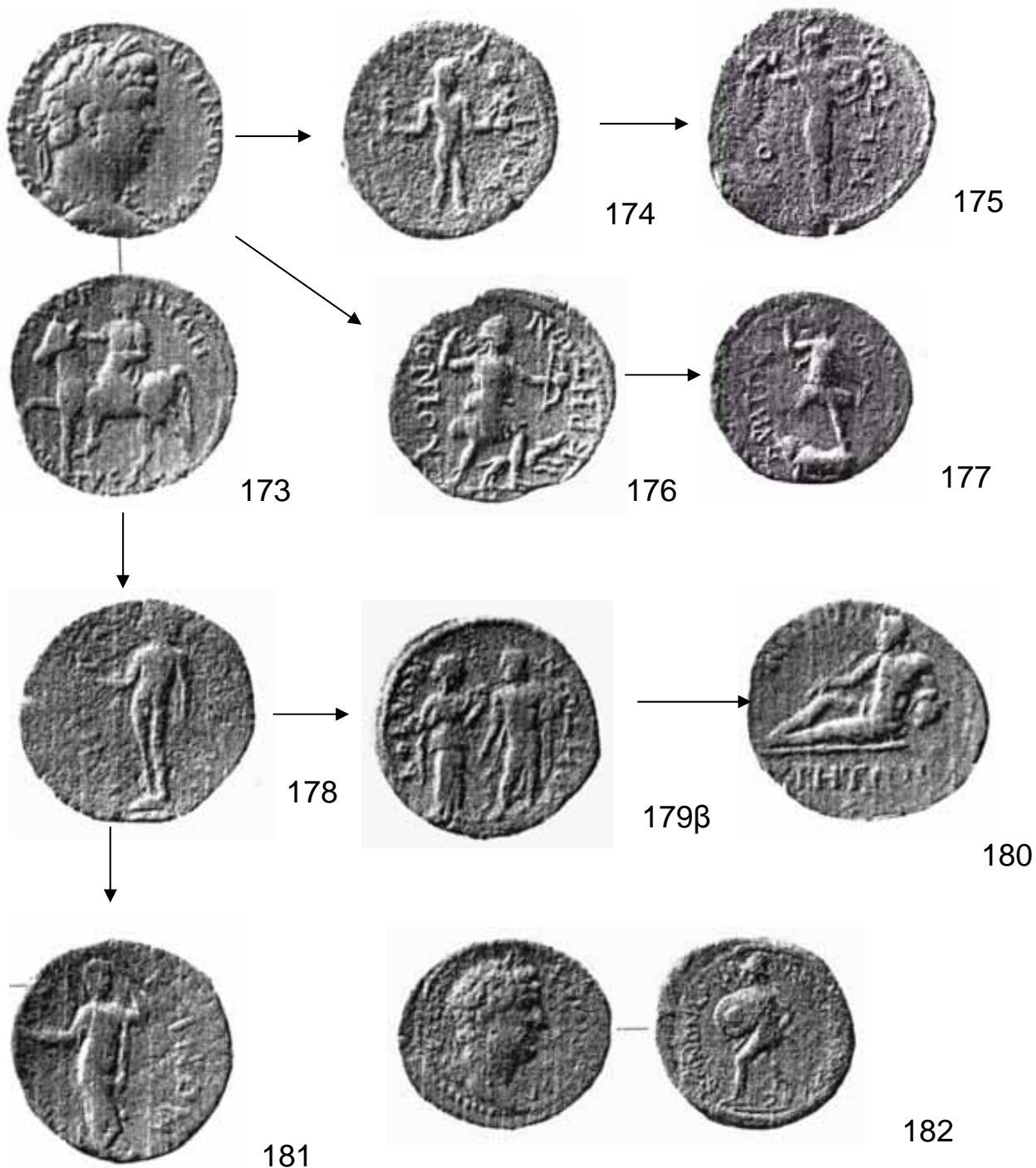
171var

172

Αδριανός: (117-138 μ.Χ.)
N. 173-197

ΠΙΝ. 24

183

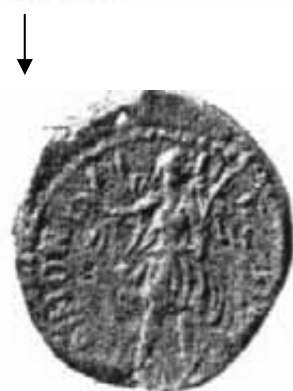
184

186

189

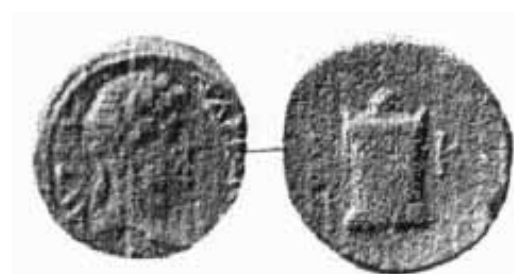
190

191

192

193

Αντωνίνος Ευσεβής: (138-161 μ.Χ.)
N. 198-209

ΠΙΝ. 27

198

199

200

201

202α

202β

203α

203β

204

205α

205β

205γ

205δ

206

205var

209

208

211

22 Ρωμαϊκά επαρχιακά νομίσματα από την Κρήτη,
από τον Κλαύδιο ως τον Αντωνίνο, 41-161 μ.Χ.

212

3 Ρωμαϊκά επαρχιακά νομίσματα Κρήτης (1 Καλιγούλα, 2 Κλαυδίου)

213

6 Ρωμαϊκά επαρχιακά νομίσματα Κρήτης
από τον Κλαύδιο ως τον Τραϊανό, 41-117 μ.Χ

Νομίσματα Ελληνιστικά-πρώιμα Ρωμαϊκά

214

215

216

217

218

219α

ΠΙΝ. 31

219b

220

Κυρηναϊκή

221

Δυτική Κρήτη (Κυδωνία-Κίσσαμος)
Ανασκαφικά ευρήματα:

ΠΙΝ. 32

L. Lollius (40-37 π.Χ)

222

Οκταβιανός-Αύγουστος (Κνωσού) 31π.Χ-14μ.Χ)

223

224

Αύγουστος-Τιβέριος (Κυδωνία) 14 -37μ.Χ)

ΠΙΝ. 33

225

226

Καλιγούλας (Γόρτυνα-Κοινό Κρητών) 37-41 μ.Χ

227

ΠΙΝ. 34

228

Καλιγούλας (Κνωσού)

229

Βεσπασιανός (Κοινό Κρητών) 69-79 μ.Χ.

230

Δομιτιανός (Κυδωνίας) 81-96 μ.Χ

231

232

Τραϊανός (Κυδωνίας) 98-117 μ.Χ

233

Αδριανός (Κοινό Κρητών) 117-138 μ.Χ

234

235

Αντωνίνος Ευσεβής (Κοινό Κρητών) 138-161 μ.Χ

236

237

Νομισματοκοπεία εκτός Κρήτης:

ΠΙΝ. 38

238

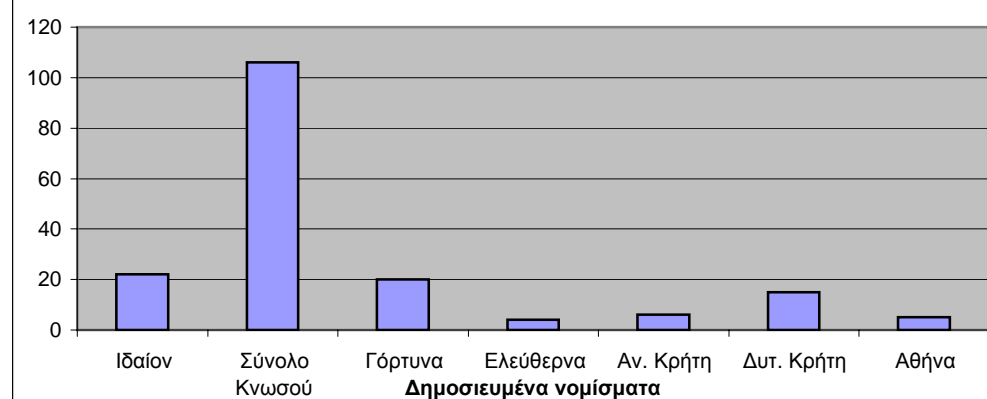
Σηστέριο Ρώμης του Δομιτιανού (μετά το 83 μ.Χ)

Περίοδος Αντωνίνων 161-192 μ.Χ.
Επαρχιακό νομισματοκοπείο, αδιάγνωστο;

239

Ανασκαφικά ευρήματα:										
	Ιδαίον άντρο		Κνωσός		Γόρτυνα	Ελεύθερνα	Αν. Κρήτη	Δυτ. Κρήτη	Εκτός Κρήτης	Σύνολο
		Ανεξ. Οικία	Βασιλ. Οδός	Ιερό Δήμητρας				Κισάμου-Χανίων	Αθήνα	
Δημοκρατίας:		1		2					1	4
Λόλλιος	3	3		4		1		1		12
Κράσσοι		1								1
Άρχοντες Κνωσού	3	15	3	8	1				2	32
Αύγουστος		9	3	9				2		23
Τιβέριος		1	1	3			1	2	1	7
Καλιγούλας	5	6	2	1	2		4	3		20
Κλαύδιος	6	3	1	2	2					13
Νέρων	1	2	1	1	1	1				6
Βεσπασιανός				1			1	1		3
Τίτος										
Δομιανός	4	3		1	2			2		11
Τραϊανός					7	1		1		10
Αδριανός		11	2	2	4	1	1	2		23
Αντωνίνος		2		2	1			1	1	7
										172
		57	13	36						
										0
		Σύνολο	Ιδαίον	Σύνολο Κνωσού	Γόρτυνα	Ελεύθερνα	Αν. Κρήτη	Δυτ. Κρήτη	Αθήνα	
			22	106	20	4	6	15	5	

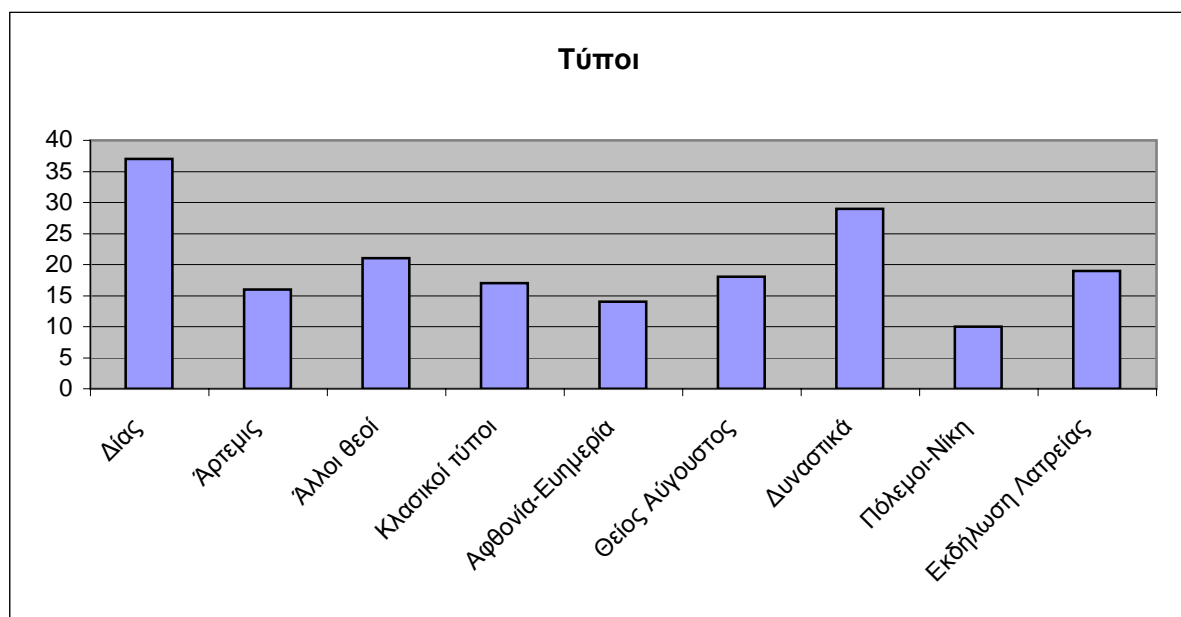
Παραστάσεις αυτοκρατορικών χρόνων				
	Ιουλίων-Κλαυδίων	Φλαβίων	Υιοθετημένων	Σύνολο
1 Δίας	9	13	15	37
2 Άρτεμις	1	7	8	16
3 Άλλοι θεοί	1	4	16	21
4 Κλασικοί τύποι	9	1	7	17
5 Αφθονία-Ευημερία		4	10	14
6 Θεός Αύγουστος	16	2		18
7 Δυναστικά	26	3		29
8 Πόλεμοι-Νίκη	2	1	7	10
9 Εκδήλωση Λατρείας	5	4	10	19
				181

Κρητικά

91

Ρωμαϊκά

90

- 1 Δίας (και Κουρήτες-αετός)
- 2 Άρτεμις-Δίκτυννα-ελάφι
- 3 Απόλλων-Αθηνά-Ασκληπιός-Κυβέλη
- 4 Λαβύρινθος-Κύδων-Γόρτυς-Ευρώπη
- 5 ΕΥΘΗΝΙΑ-Δήμητρα-Τύχη-Αμάλεια-Ποτάμιοι θεοί
- 6 Divus Augustus
- 7 Αυτοκρατορική οικογένεια
- 8 Σύγκλητος-ναός-βωμός